

T.C.
NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ
SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
İSLÂM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI
İSLÂM TARİHİ BİLİM DALI

**İSLÂM TARİHİ KAYNAKLARINA GÖRE
İLK DÖNEM ABBÂSÎ HALİFELERİNİN
KİŞİLİKLERİ
(132-232/749-847)**

YÜKSEK LİSANS TEZİ

DANIŞMAN
Dr. Öğr. Üyesi Ali DADAN

HAZIRLAYAN
Kübra Yavuz
17811001023

KONYA-2020

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ KONYA SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

Bilimsel Etik Sayfası

Öğrencinin	Adı Soyadı	Kübra YAVUZ		
	Numarası	17811001023		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI İSLAM TARİHİ BİLİM DALI		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
Tezin Adı	İSLAM TARİHİ KAYNAKLARINA GÖRE İLK DÖNEM ABBASİ HALİFELERİNİN KİŞİLİKLERİ (132-232/749-847)			

Bu tezin hazırlanmasında bilimsel etiğe ve akademik kurallara özenle riayet edildiğini, tez içindeki bütün bilgilerin etik davranış ve akademik kurallar çerçevesinde elde edilerek sunulduğunu, ayrıca tez yazım kurallarına uygun olarak hazırlanan bu çalışmada başkalarının eserlerinden yararlanılması durumunda bilimsel kurallara uygun olarak atıf yapıldığını bildiririm.

Öğrencinin Adı Soyadı
İmzası

Kübra YAVUZ

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

ÖZET

Öğrencinin	Adı Soyadı	Kübra YAVUZ		
	Numarası	17811001023		
	Ana Bilim / Bilim Dalı	İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI İSLAM TARİHİ BİLİM DALI		
	Programı	Tezli Yüksek Lisans	X	
		Doktora		
	Tez Danışmanı	Dr. Öğr. Üyesi Ali DADAN		
Tezin Adı	İSLAM TARİHİ KAYNAKLARINA GÖRE İLK DÖNEM ABBASİ HALİFELERİNİN KİŞİLİKLERİ (132-232/749-847)			

Abbâsîler, ismini Hz. Peygamber (s.a.v)’in amcası Abbâs b. Abdülmüttalib’ten almıştır. Abbâsîler yaklaşık 30 yıl süren faaliyetler sonucunda iktidarda bulunan Emevî ailesini siyaset sahnesinden silerek 5 asır boyunca devam edecek olan Abbâsî hilafetini başlatmışlardır. Abbâsîler’in yaptığı bu ihtilal birçok gelişmeyi peşinden getirmiştir. Özellikle Abbâsîler’in ilk asrı devletin temellerinin inşa edilmesi ve gelişmesi açısından oldukça önemlidir.

Abbâsîler döneminin ilk asrının gelecek dönemlerde ki etkisine bakıldığı zaman bu dönemde hâkimiyeti elinde bulunduran halifeler hem bulundukları dönemi etkilemişler hem de kendilerinden sonraki süreç için siyasi bir zemin hazırlamışlardır. Halifelerin karakterleri incelendiği zaman dönemlerinin daha iyi analiz edileceği düşünülmüştür. Halifelerin nasıl bir ortamda yetiştikleri, aldıkları eğitim veya dönemlerindeki olaylara karşı takındıkları tavırlar, onları iyi tanımak ve onlara karşı yapılan yıkıcı veya yapıcı eleştirilerin daha tutarlı olması açısından önemlidir. Çalışmamız bu minvalde ilerlemiş, gerekli ve yeterli verilerle halifelerin kişiliklerine dair bilgilere ulaşılmıştır.

İlk olarak halifelerin tüm bilgileri birinci bölümde toplu şekilde ele alınmış, ikinci bölümde ise önemli başlıklar altında ilk dönem halifelerinin özellikleri değerlendirilmiştir. Bu çalışmada İslâm tarihi kaynaklarında halifelerin kişilikleri ile ilgili olumlu veya olumsuz tüm bilgileri ele alması açısından önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: İslâm Tarihi, Abbâsîler, Halife, Hilafet, Kişilik

 KONYA	T.C. NECMETTİN ERBAKAN ÜNİVERSİTESİ Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü	 SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ
--	---	---

ABSTRACT

Author's	Name and Surname	Kübra YAVUZ		
	Student Number	17811001023		
	Department	İSLAM TARİHİ VE SANATLARI ANABİLİM DALI İSLAM TARİHİ BİLİM DALI		
	Study Programme	Master's Degree (M.A.)	X	
		Doctoral Degree (Ph.D.)		
	Supervisor	Dr. Öğr. Üyesi Ali DADAN		
Title of the Thesis/Dissertation	THE PERSONALITIES OF FIRST PERİOD ABBASİD CALİPHS ACCORDİNG TO İSLAMİC HISTORİCAL SOURCES (132-232/749-847)			

The Abbasid took their name after prophet Muhammed (saw) uncle Abbas bin Abdulmutib. The Abbasids started their ruling by getting rid of the politics that was followed by the ummayad family who were in ruling for 5 centuries, this took them almost 30 years. The rising of the Abbasids has brought many developments. In particular in the first century of the Abbasids ruling the whole country has been rebuilt which was very important in terms of development.

When the effects of the Abbasids ruling period were reviewed, it was found that the rulers “Caliph” who dominated that period, affected both the period they were in and prepared a political basis for the next period. The characteristic traits of the rulers were looked into in order to have a better understanding of that period. The rulers background, what kind of environment they grew up in, their attitudes towards the events they faced and their education background played a very important role in getting to know them well in order to be able to judge them. Our study progressed in this way, and information about the personalities of the rulers was obtained with sufficient data.

Firstly, all the information of the rulers was discussed and secondly, the characteristics of the first rulers were evaluated under important titles. This study is important in terms of addressing all positive or negative information about the personalities of the rulers in the sources of Islamic History.

Keywords: Islam history, Abbasids, Caliph, Ruling, Character

İÇİNDEKİLER

İÇİNDEKİLER.....	I
ÖNSÖZ.....	IV
KISALTMALAR.....	VI
GİRİŞ.....	1
1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI, METODU VE KAYNAKLARI.....	1
1.1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI VE METODU	1
1.2. ARAŞTIRMANIN KAYNAKLARI.....	2
2. ABBÂSÎ SİYASÎ TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ	7
2.1. ABBÂSÎ AİLESİ	7
2.2. ABBÂSÎ DEVLETİ'NİN KURULUŞU.....	9
2.3. ABBÂSÎ HİLAFETİNİN DÖNEMLERİ	11
2.3.1. Muktedir Halifeler Dönemi (132-232/749-847)	11
2.3.2. Sâmerî Dönemi (232-256/847-870)	12
2.3.3. Bağdat'a Geri Dönüş Dönemi (256-322/847-934).....	14
2.3.4. Emîrû'l-Ümerâlar ve Büveyhîler Dönemi (322-422/ 934-1031)	14
2.3.5. Selçuklu Egemenliği Dönemi (422-656/ 1031-1258)	16
2.3.6. Memlûkler Himayesinde Mısır Dönemi (659-923/1261-1517)	16
BİRİNCİ BÖLÜM.....	18
İSLÂM TARİHİ KAYNAKLARINA GÖRE İLK DÖNEM ABBÂSÎ HALİFELERİNİN KİŞİLİKLERİ.....	18
1.1. EBÜ'L-ABBÂS ES-SEFFÂH	18
1.1.1. KİŞİSEL ÖZELLİKLERİ	19
1.1.2. İLMÎ KİŞİLİĞİ	24
1.1.3. Hz. ALİ EVLÂDINA YAKLAŞIMI	24
1.1.4. SÖYLEDİĞİ VECİZ SÖZLER VE ŞİİRLER	27
1.1.5. SEFFÂH HAKKINDA SÖYLENEN SÖZLER VE ŞİİRLER.....	28
1.1.6. VEFAT ETMEDEN ÖNCEKİ SON DURUMLARI VE SON SÖZLERİ	28
1.1.7. HİLAFET SÜRESİ VE VEFATI	29
1.2. EBÛ CA'FER ABDULLÂH EL-MANSÛR	30
1.2.1. KİŞİSEL ÖZELLİKLERİ	31
1.2.2. İLMÎ KİŞİLİĞİ	41
1.2.3. GİYİM-KUŞAM TARZI	43
1.2.4. Hz. ALİ EVLÂDINA YAKLAŞIMI	44
1.2.5. İLK DEFA YAPTIĞI İCRAATLAR	45
1.2.6. SÖYLEDİĞİ VECİZ SÖZLER VE ŞİİRLER	46
1.2.7. VASIYETİ	49
1.2.8. MANSÛR HAKKINDA SÖYLENEN SÖZLER VE ŞİİRLER	50
1.2.9. VEFAT ETMEDEN ÖNCEKİ SON DURUMLARI VE SON SÖZLERİ.....	51

1.2.10. HİLAFET SÜRESİ VE VEFATI	52
1.3. MUHAMMED EL-MEHDÎ	52
1.3.1. KİŞİSEL ÖZELLİKLERİ	53
1.3.2. İLMÎ KİŞİLİĞİ	60
1.3.3. HZ ALİ EVLÂDINA YAKLAŞIMI	61
1.3.4. İLK DEFA YAPTIĞI İCRAATLAR	61
1.3.5. SÖYLEDİĞİ VECİZ SÖZLER VE ŞİİRLER	62
1.3.6. MEHDÎ HAKKINDA SÖYLENEN SÖZLER VE ŞİİRLER	63
1.3.7. HİLAFET SÜRESİ VE VEFATI	64
1.4. MUSA EL-HÂDÎ	65
1.4.1. KİŞİSEL ÖZELLİKLERİ	66
1.4.2. İLMÎ KİŞİLİĞİ	69
1.4.3. HZ. ALİ EVLÂDINA YAKLAŞIMI	70
1.4.4. İLK DEFA YAPTIĞI İCRAATLAR	70
1.4.5. SÖYLEDİĞİ VECİZ SÖZLER VE ŞİİRLER	71
1.4.6. HÂDÎ HAKKINDA SÖYLENEN SÖZLER VE ŞİİRLER.....	72
1.4.7. HİLAFET SÜRESİ VE VEFATI	73
1.5. HARUN ER-REŞÎD.....	73
1.5.1. KİŞİSEL ÖZELLİKLERİ	74
1.5.2. İLMÎ KİŞİLİĞİ	81
1.5.3. HZ. ALİ EVLÂDINA YAKLAŞIMI	84
1.5.4. İLK DEFA YAPTIĞI İCRAATLAR	85
1.5.5. SÖYLEDİĞİ VECİZ SÖZLER VE ŞİİRLER	85
1.5.6. HARUN HAKKINDA SÖYLENEN SÖZLER VE ŞİİRLER.....	87
1.5.7. VEFAT ETMEDEN ÖNCEKİ SON DURUMLARI VE SON SÖZLERİ	88
1.5.8. HİLAFET SÜRESİ VE VEFATI	89
1.6. MUHAMMED EL-EMÎN.....	90
1.6.1. KİŞİSEL ÖZELLİKLERİ	91
1.6.2. İLMÎ KİŞİLİĞİ	94
1.6.3. İLK DEFA YAPTIĞI İCRAATLAR	95
1.6.4. SÖYLEDİĞİ VECİZ SÖZLER VE ŞİİRLER	95
1.6.5. EMÎN HAKKINDA SÖYLENEN SÖZLER VE ŞİİRLER	96
1.6.6. HİLAFET SÜRESİ VE VEFATI	98
1.7. EBÛ CA'FER ABDULLÂH EL-ME'MÛN	98
1.7.1. KİŞİSEL ÖZELLİKLERİ	99
1.7.2. İLMÎ KİŞİLİĞİ	103
1.7.3. GİYİM-KUŞAM TARZI	109
1.7.4. HZ ALİ EVLÂDINA YAKLAŞIMI	109
1.7.5. İLK DEFA YAPTIĞI İCRAATLAR	111
1.7.6. SÖYLEDİĞİ VECİZ SÖZLER VE ŞİİRLER	111
1.7.7. VASIYETİ	112
1.7.8. ME'MÛN HAKKINDA SÖYLENEN SÖZLER VE ŞİİRLER	114

1.7.9. VEFAT ETMEDEN ÖNCEKİ SON DURUMLARI VE SON SÖZLERİ.....	116
1.7.10. HİLAFET SÜRESİ VE VEFATI	117
1.8. MUHAMMED EL-MU'TASİM	117
1.8.1. KİŞİSEL ÖZELLİKLERİ	118
1.8.2. İLMÎ KİŞİLİĞİ	122
1.8.3. HZ ALİ EVLÂDINA YAKLAŞIMI	123
1.8.4. İLK DEFA YAPTIĞI İCRAATLAR	123
1.8.5. SÖYLEDİĞİ VECİZ SÖZLER	124
1.8.6. MU'TASİM HAKKINDA SÖYLENEN SÖZLER VE ŞİİRLER	124
1.8.7. VEFAT ETMEDEN ÖNCEKİ SON DURUMLARI VE SON SÖZLERİ.....	125
1.8.8. HİLAFET SÜRESİ VE VEFATI	125
1.9. EBÛ CA'FER EL-VÂSİK.....	126
1.9.1. KİŞİSEL ÖZELLİKLERİ	126
1.9.2. İLMÎ KİŞİLİĞİ	128
1.9.3. HZ ALİ EVLÂDINA YAKLAŞIMI	129
1.9.4. YEME-İÇME TARZI	130
1.9.5. İLK DEFA YAPTIĞI İCRAATLAR	130
1.9.6. SÖYLEDİĞİ VECİZ SÖZLER VE ŞİİRLER	130
1.9.7. VÂSİK HAKKINDA SÖYLENEN SÖZLER VE ŞİİRLER.....	131
1.9.8. VEFAT ETMEDEN ÖNCEKİ SON DURUMLARI VE SON SÖZLERİ.....	131
1.9.9. HİLAFET SÜRESİ VE VEFATI	132
İKİNCİ BÖLÜM.....	133
İLK DÖNEM ABBÂSÎ HALİFELERİNİN KİŞİLİKLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ.....	133
2.1. NESEBİ BİLGİLERİ AÇISINDAN ABBÂSÎ HALİFELERİ.....	133
2.2. YETİŞME DURUMLARI VE İLMÎ KİŞİLİKLERİ BAKIMINDAN ABBÂSÎ HALİFELERİ.....	134
2.3. KİŞİLİK YAPILARININ BENZERLİK VE FARKLILARI BAKIMINDAN ABBÂSÎ HALİFELERİ.....	136
2.4. EKONOMİK TUTUM VE DAVRANIŞLARI BAKIMINDAN ABBÂSÎ HALİFELERİ.....	138
2.5. EHL-İ BEYT NESLİNE KARŞI OLAN DAVRANIŞLARI BAKIMINDAN ABBÂSÎ HALİFELERİ.....	139
2.6. DİNÎ HASSASİYETLERİ BAKIMINDAN ABBÂSÎ HALİFELERİ.....	141
2.7. MUHALİFLERE KARŞI TUTUM VE TAVIRLARI BAKIMINDAN ABBÂSÎ HALİFELERİ.....	142
2.8. SOSYAL İLİŞKİLERİ BAKIMINDAN ABBÂSÎ HALİFELERİ.....	143
2.9. ÖLÜM VEYA ÖLDÜRÜLME NEDENLERİ BAKIMINDAN ABBÂSÎ HALİFELERİ.....	145
SONUÇ.....	148
BİBLİYOGRAFYA.....	152

ÖNSÖZ

İsmi Hz. Peygamber'in (s.a.v.) amcası Abbâs'tan alan Abbâsîler, H. 132-656/M. 750-1258 yılları arasında yaklaşık beş asır boyunca hüküm sürmüştür. Abbâsî devleti, kendinden önce hüküm süren Emevîler'den farklı şekilde hareket etmiş, dinî, siyasî ve kültürel olarak tüm alanlarda büyük yenilikler göstermiştir. Abbâsî Devleti uzun süre hâkimiyeti elinde bulundurmuş, İslâm tarihi ve dünya tarihinde önemli bir yer tutmuştur. Tüm bunların neticesinde sınırlarını ve nüfusunu genişleterek imparatorluk haline gelmiş ve sadece siyasî değil, dinî açıdan da Müslümanların liderliğini eline almıştır.

Abbâsîler döneminin ilk asrı devletin oluşumu ve gelişimi açısından büyük bir öneme sahiptir. Bu gelişme evresine en çok katkı sağlayanlar ise halifeler ve onların gösterdiği siyasî tutumdur. Halifeler hem bulundukları dönemi etkilemişler hem de kendilerinden sonraki süreç için siyasî bir zemin hazırlamışlardır. Devleti yöneten halifelerin hilafette kaldıkları süreçte uygulamış oldukları siyasete yön veren etkenlere baktığımız zaman, kişiliklerinin bu konuda büyük bir etkisinin olduğu görülmektedir.

Halifelerin nasıl bir ortamda yetiştikleri, aldıkları eğitim veya dönemlerindeki olaylara karşı takındıkları tavırlar, onları iyi tanımak ve onlara karşı yapılan yıkıcı veya yapıcı eleştirilerin daha tutarlı olması açısından önemlidir. Çalışmamız bu minvalde ilerlemiş, gerekli ve yeterli verilerle halifelerin kişiliklerine dair bilgilere ulaşılmıştır.

Tezimiz giriş ve bir bölümden oluşmaktadır. Giriş kısmında araştırmanın konusu, amacı, metodu ve kaynaklarına yer verilmiş, Abbâsî siyasî tarihi genel bir şekilde anlatılmıştır. Devamında ise ilk dönemde hilafete geçen halifelerin kişiliklerine dair bilgiler belli başlıklar altında ele alınmıştır.

Çalışmamızda halifelerin kişilik özelliklerinin yanı sıra, fiziki özellikleri, ilmî kişilikleri, Hz. Ali evlâdına yaklaşımları, vasiyetleri, söyledikleri sözler ile birlikte onlar için söylenen sözler ve şiirler yer almıştır. Bu başlıklara değinme sebebimiz ise

kişinin karakterini anlama noktasında bunların da etkisinin olmasıdır. Baktığımız zaman halifelerin ilme yaklaşımı kişiliğine dair bize bilgi verdiği gibi yaşadığı dönemi de büyük ölçüde şekillendirmiştir. Kişinin kendi sözleri ve vasiyetleri karakterine dair birçok bilgi barındırır. Başka insanların onlar hakkında söyledikleri sözler ve yazdıkları şiirler kişiliklerini analiz etmede önemli yer tutmaktadır. Bunlar gibi birçok başlık altında halifelerin kişiliklerini ele almamız, amacımıza ulaşmamıza ve konunun çok daha iyi anlaşılmasına katkı sağlamıştır.

Yüksek Lisans sürecinde ve daha önceki dönemlerden itibaren anlayış, yardım ve desteğini benden esirgemeyen danışmanım ve değerli hocam Dr. Öğr. Üyesi Ali DADAN'a teşekkürü bir borç bilirim. Sabır ve teşvikleriyle yanımda olan aileme ise şükranlarımı sunarım.

Kübra YAVUZ

KONYA-2020

KISALTMALAR

b.	: İbn veya bin
bt.	: Bint
bkz.	: Bakınız
DİA	: Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
DÜİFD	: Dicle Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
Ekev	: Erzurum Kültür Eğitim Vakfı
H.	: Hicri
Hz.	: Hazreti
İstem	: İslâm, San'at, Tarih, Edebiyat ve Mûsikisi Dergisi
M.	: Miladi
ö.	: Ölüm Tarihi
s.	: Sayfa
s.a.v	: Sallallahu aleyhi ve sellem
S.Ü.İ.F.D.	: Selçuk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
thk.	: Tahkîk eden
trc.	: Tercüme eden
t.y.	: Baskı tarihi yok
vd.	: Ve diğerleri
y.y.	: Yayın Yeri Yok

GİRİŞ

1. ARAŞTIRMANIN KONUSU, AMACI, METODU VE KAYNAKLARI

1.1. Araştırmanın Konusu, Amacı ve Metodu

Çalışmamız Abbâsîler'in ilk asrı olan 132-232/749-847 seneleri arasını kapsamaktadır. Abbâsî hanedanlığı beş asır boyunca dini ve siyasi bakımdan topluma katkı sağlamıştır. Hâkimiyeti ellerinde bulundurdıkları bu süreçte sosyo-kültürel alanda büyük değişikliklerin yaşanmasında rol oynamışlardır. Abbâsîler'in ilk asrı ise temel olarak dönemin şekillenmesi açısından önem arz etmektedir.

Araştırmamızın konusu ilk dönemde yaşamış olan dokuz halifenin kişiliklerinin analiz edilmesidir. Tarihi kaynaklara baktığımız zaman yaşanan döneme en çok etki eden faktörler arasında dönemin hükümdarının yaşam biçimi de yer almaktadır. Hâkimiyeti elinde bulunduran kişi emri altındaki tüm noktalara kendi benliğinden bir şeyler muhakkak katmıştır ve hilafeti döneminde ondan izler görmemizi sağlamıştır.

Abbâsî döneminin ilk asrının gelecek çağlara olan etkisini göz önünde bulundurduğumuz zaman, bu dönemde hâkimiyeti elinde bulunduran halifelerin kişiliklerinin de önem arz edeceğini düşündük. Karakterlerine yönelerek dönemlerini anlama noktasında bir kapı aralamak istedik. Bu duruma örnek vermek gerekirse; halife para konusunda tutumlu ise yaşadığı dönem mal varlığı açısından çok rahat olmuştur. Eğer halife ilme düşkünse, döneminde ilmî çalışmalar ve âlimlere teveccüh de artmıştır. Bu nedenlerden dolayı böyle bir tez çalışması uygun görülmüştür.

Çalışmamızda ilk olarak izlenen metot klasik kaynakların incelenmesi olmuştur. Bizi ilgilendiren kısım olan halifelerin siretlerini anlatan bölümler, bazı kaynaklarda ayrı bir başlığa tabi tutulmuş; bazı kaynaklarda dönemi anlatırken üzerinden geçilmiştir. Ayrı başlıkta kişiliklerine yer verilmiş olan eserler çalışmamız için kolaylık sağlamıştır. Abbâsî halifelerinin sadece kişilikleri ile ilgili yazılmış müstakil birkaç klasik esere ulaşmış olmamız ise tezimizde ciddi bir mesafe kat etmemizi sağlamıştır.

Klasik kaynaklarda ayrı ve karışık şekilde görebileceğimiz halifelerin kişilikleriyle ilgili bahisler, ilerleyen zamanlarda yazılmış kaynaklarda daha toplu ve anlaşılır şekilde ele alınmış olarak karşımıza çıkmıştır. Tasniflendirme noktasında da bu kaynaklardan oldukça istifade edilmiştir. Destekleyici ve özet bilgi vermede çağdaş yazarlarımızın eserleri ve ansiklopediler bize yol çizmiştir. Sonuç olarak ulaşabildiğimiz bütün kaynaklardaki bilgiler toplanmış, ilgili bölümlerde ele alınmış ve çalışmamız bu minval üzere tamamlanmıştır.

1.2. Araştırmanın Kaynakları

Konumuzla ilgili temel olarak en eski kaynaklardan başlamak üzere genel tarih ve biyografi kitapları, günümüze kadar konuyla ilgili yazılmış kitaplar, makaleler ve ansiklopedilerde bulunan ilgili maddeler kullanılmıştır.

İslâm tarihine dair ilk kaynaklardan olan Halîfe b. Hayyât (ö.240/854)'ın *Târih*'i¹, İbn Kuteybe (ö.276/889)'nin *el-Maârif*'i² ve Dîneverî'nin (ö.282/895) *Ahbâru't-Tivâl*'inden³ genel olarak halifelerin ne zaman doğduğu, halifelik için ne zaman biat aldığı, vefat ettikleri seneler ve yaşları hakkında bilgiler edinilmiştir. Halifelerin saray yaşantıları hakkında tafsilatlı bilgiler veren ve bu bilgiler sayesinde kişiliklerini daha iyi anlamamızı sağlayan detaylı malumata Câhiz (ö.255/868)'in *et-Tâc fî Ahlâki'l-Mülûk*⁴ eserinden ulaşılmıştır.

Ya'kûbî (ö.292/904)'nin *Târih*'i⁵ ve *Müşâkeletü'n-nâs li-zemânihim*⁶ isimli risalesi ki bu risale Hz. Ebû Bekir'den itibaren Abbâsî halifesi Mu'tazîd-Billâh'a kadar halifelerin kişiliklerinin ele alındığı müstakil bir eser olması hasebiyle çalışmamızda önemli bir yer tutmuştur.

¹ Halîfe b. Hayyât, *Târihu Halîfe b. Hayyât*, thk. Süheyl Zekkar, Beyrut, Dârü'l-kalem, 1993.

² İbn Kuteybe, Ebu Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe, *el-Maârif*, Kahire, el-Hey'etü'l-Misriyyetü'l-âmme li'l-kitâb, 1992.

³ Dîneverî, Ebû Hanîfe, *el-Ahbâru't-Tivâl*, thk. Abdulmün'im Amir, Kahire, Dâru ihyâi'l-kütübî'l-Arabiyye, 1960.

⁴ Câhiz, Ebû Osmân Amr b. Bahr, *et-Tâc fî Ahlâki'l-Mülûk*, thk. Ahmed Zeki Paşa, Kahire, el-Matbaatü'l-Emîriyye, 1914.

⁵ Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb el-Abbâsî, *Târihu'l-Ya'kûbî*, Dâru Sâdır, Beyrut, t.y.

⁶ Ya'kûbî, Ahmed b. Ebî Ya'kûb el-Abbâsî, *Müşâkeletü'n-Nâs li-Zemânihim*, thk. William C. Millward, Beyrut, Dârü'l-Kitâbi'l-Cedid, 1980.

Taberî (ö.310/922), *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*'ünde⁷, halifelerin iktidarda oldukları dönemde yaşanan siyasi olaylara yer vermekle beraber onların kişilik özelliklerine ışık tutacak birçok önemli bilgiyi içinde barındırmaktadır. Bu özelliklerinden dolayı Taberî'nin bu eseri çalışmamıza en çok katkı sağlayan kaynaklardan olmuştur.

Mes'ûdî'nin (ö.345/956) *Mürûcû'z-Zeheb*'i⁸ ve *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşrâf*⁹'ı, İbnü'l-Cevzî (ö.577/1181)'nin *el-Muntazam*'ı¹⁰, İbnü'l-İmrânî (ö.580/1184)'nin *el-İnbâ fî Târîhi'l-Hulefâ*'sı¹¹ halifelerin yaşantılarına dair önemli ve detaylı bilgiler vermelerinden dolayı onların kişilik özelliklerini daha iyi anlamamıza yardımcı olmuşturlardır.

Çalışmamızda en çok istifade edilen diğer bir kaynak İbnü'l-Esîr'in (ö.630/1232) *el-Kâmil fî't-Târih*¹² isimli eseridir. Eserde olaylar, kronolojik bir şekilde ele alınmış, bu da araştırmamızı kolaylaştıran büyük bir unsur olmuştur. Bu eserin yanı sıra Hatîb el-Bağdâdî (ö.463/1070)'nin *Târîhu Bağdâd*'i¹³, Zehebî (ö.748/1347)'nin *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*'sı¹⁴ ve *Düvelü'l-İslâm*'ından¹⁵ da istifade edilmiştir.

İbn Kesîr (ö.774/1372)'in *el-Bidâye ve'n Nihâye*¹⁶'sinde halifelerin kişiliklerine dair teferruatlı bilgiler mevcuttur. İbn Kesîr'in halifeler hakkında kendi görüşlerini de dile getirmiş olması onların kişiliklerini anlama noktasında büyük bir

⁷ Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr, *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mülûk*, Beyrut, Dâru't-tırâs, 1387.

⁸ Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, *Murûcu'z-Zeheb*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Kahire, el-Mektebetü't-ticâriyyetü'l-kübrâ, 1964.

⁹ Mes'ûdî, Ebu'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali, *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşrâf*, Beyrut, Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1981.

¹⁰ İbnü'l-Cevzî, Ebü'l-Ferec, Cemâlüddîn Abdurrahmân, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Muluk ve'l-Ümem*, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-ilmîyye, 1995.

¹¹ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Târîhi'l-Hulefâ*, y.y, t.y.

¹² İbnü'l-Esîr, Ali b. Muhammed b. Muhammed el-Cezerî, *el-Kâmil fî't-Târih*, Beyrut, Dâru'l-kütübi'l-Arabiyye, 1997.

¹³ Bağdâdî, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm*, Beyrut, Dâru'l-İlmîyye, t.y.

¹⁴ Zehebî, Ebû Abdullâh Muhammed Şemsüddîn, *Düvelü'l-İslâm*, Beyrut, Dâru Sâdır, 1999.

¹⁵ Zehebî, Ebû Abdullâh Muhammed Şemsüddîn, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1985.

¹⁶ İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ' İsmail b. Ömer b. Kesîr ed-Dimeşkî, *el-Bidâye ve'n Nihâye*, Beyrut, Dâru'l-Hicr, 1997.

öneme sahiptir. Ayrıca olayları ele alış şekli kronolojik olduğundan dolayı ulaşmak istenilen bilgiye kolay ulaşılmış bu da araştırmamızı kolaylaştırmıştır.

Biyografik eser niteliği taşıyan Belâzürî (ö.279/892)'nin *Ensâbü'l-Eşrâf*¹⁷,ında Abbâsî ailesinden Hz. Abbâs ve ondan gelen nesle dair geniş bilgiler mevcuttur. Bunun yanında İbn Sa'd (ö.230/844)'ın *Tabakâtü'l-Kübrâ*'sı¹⁸ faydalandığımız kaynaklar arasındadır. Şehir isimleri ve yerleri ile ilgili Yâkût el-Hamevî'nin (ö.626/870) *Mu'cemu'l-Buldân*'ına¹⁹ müracaat edilmiştir.

İbn Tiktakâ'nın (ö.709/1309) *el-Fahrî fî'l-Âdâbi's-Sultâniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*²⁰ adlı eserinde ve Süyûtî'nin (ö.911/1505) *Târîhu'l-Hulefâ*²¹ kitabında, Abbâsî halifelerinin biyografileri önemli bir yer tutmuştur. Süyûtî, bu eserinde çeşitli kaynaklardan istifade ederek elde ettiği bilgilere yer vermiştir. Halifelerin hayatları ve özellikle de şahsiyetleri hakkında özet bilgi verme noktasında çalışmamız için önemli bir kaynak olmuştur.

Çalışmamızın konusuna dair araştırmaları bulunan müsteşriklerin eserlerinden de yararlanılmıştır. Bunlar; Philip Hitti'nin, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*²², André Clot'un, *Harun Reşîd ve Abbâsiler Dönemi*²³, Marshall Hodgson'un *İslâm'ın Serüveni*²⁴, Ignaz Goldziher'in *Klasik Arap Literatürü*²⁵ ve Corcî Zeydân'ın *İslâm Medeniyeti Tarihi*²⁶ gibi kitaplardır.

Klasik kaynakların yanı sıra çağdaş araştırmalardan da azami ölçüde yararlanılmıştır. Araştırılan konu ile ilgili Türkçe yazılmış veya daha önce başka

¹⁷ Belâzürî, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Câbir, *Ensâbü'l-Eşrâf*, thk. Riyad Zirikli, Süheyl Zekkar, Beyrut, Dârü'l-Fikr, 1996.

¹⁸ İbn Sa'd, Ebû Abdullâh Muhammed, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata, Beyrut, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1990.

¹⁹ Yâkût el-Hamevî, Şihabüddin Yakut b. Abdullâh, *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut, Dârü Sâdır, 1975.

²⁰ İbn Tiktaka, Ebû Cafer Muhammed b. Ali b. Tabataba, *el-Fahrî fî'l-Adabi's-Sultaniyye ve'd-Düveli'l-İslâmiyye*, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, t.y.

²¹ Süyûtî, Celaleddin Abdurrahman, *Târîhu'l-Hulefâ*, Kahire, Matbaatü's-saâdet, 1952.

²² Hitti, Philip, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, trc. Salih Tuğ, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1980.

²³ Clot, André, *Harun Reşîd ve Abbâsiler Dönemi*, trc. Nedim Demirtaş, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007.

²⁴ Hodgson, Marshall, *İslâm'ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih: İslâm'ın Klasik Çağı*, trc. İzzet Akyol vd, İstanbul, İz Yayıncılık, 1993.

²⁵ Goldziher, Ignaz, *Klasik Arap Literatürü*, trc. Rahmir Er vd, Ankara, İmaj Yayıncılık, 1993.

²⁶ Zeydân, Corcî, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, trc. Zeki Megamiz, İstanbul, Üçdal Neşriyat, 1973.

dillerde yazılmış olup Türkçe'ye çevrilmiş olan eserlerden de istifade edilmiştir. Bu kaynaklar arasında yüz altmış yazar ve yirminin üzerinde editörün emeği olan *İslâm Tarihi ve Medeniyeti Külliyyatı*, Hakkı Dursun Yıldız'ın *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*²⁷ ile *İslâmiyet ve Türkler*²⁸ isimli kitabı, Hüseyin Algül'ün *İslâm Tarihi*²⁹ isimli eseri, Hasan İbrahim Hasan'ın, *Siyasi, dinî, kültürel, sosyal İslâm Tarihi*³⁰ kitabı yer almaktadır.

Tezimizin konusu ile alakalı olarak ansiklopedik eserler ve süreli yayınlar arasında yer alan makaleler çalışmamızda kullanılmıştır. Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi ve Milli Eğitim Bakanlığı İslâm Ansiklopedisi gibi başucu eserlerinin yanı sıra özellikle destekleyici bilgi verme veya özet bilgi sunulmasını gerektiren hallerde Ali Delice'nin, “*Abbâsî İhtilâl Hareketi Gizlilik Dönemi Faaliyetleri*”³¹, Mehmet Azimli'nin “*Sünnî Hilâfete Tahakküm Kurmuş Şiî Bir Hanedan: Büveyhîler*”³², Murat Akkuş'un “*Abbâsî Halifelerinin Ölüm Sebepleri*”³³ gibi makalelerden yararlanılmıştır.

Önceki dönemlerde yazılan tezlere baktığımız zaman ilk dönem Abbâsî halifelerinin kişiliklerine dair yazılmış müstakil bir çalışma yoktur. Prof. Dr. İsmail Hakkı ATÇEKEN hocamızın danışmanlığında yazılmış olan Yernar Mazhen'in, *Ya'kûbî'nin Târîhu'l-Ya'kûbî ve İbnü'l-Esîr'in El-Kâmil Fi't-Târîh'ine Göre Emevî Halifelerinin Kişilikleri*³⁴ ve Muammer Gezici'nin, *Mes'ûdî'nin Murûcu'z-Zeheb ve İbn Kesîr'in el-Bidâye ve'n-Nihâye'sine Göre Emevî Halifelerinin Kişilikleri*³⁵ isimli yüksek lisans tezlerinden içerik ve şekil bakımından çalışmamıza yön vermesi noktasında faydalanılmıştır.

²⁷ Yıldız, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul, Çağ Yayınları, 1986.

²⁸ Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2015.

²⁹ Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, İstanbul, Gonca Yayınevi, 1986.

³⁰ Hasan İbrahim Hasan, *Siyasi, dini, kültürel, sosyal İslâm Tarihi*, trc. İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş, İstanbul, Kayihan Yayınevi, 1985.

³¹ Delice, Ali, “Abbâsî İhtilâl Hareketi Gizlilik Dönemi Faaliyetleri”, *EKEV Akademi Dergisi*, 1999, cilt: I, sayı: 4.

³² Azimli, Mehmet, “Sünnî Hilâfete Tahakküm Kurmuş Şiî Bir Hanedan: Büveyhîler”, *DÜİFD*, Diyarbakır, 2005, cilt. VII, sayı. 2.

³³ Akkuş, Murat, “Abbâsî Halifelerinin Ölüm Sebepleri”, *İSTEM*, Konya, 2013, sayı. XXI.

³⁴ Mazhen, Yernar, *Ya'kûbî'nin Târîhu'l-Ya'kûbî ve İbnü'l-Esîr'in El-Kâmil Fi't-Târîh'ine Göre Emevî Halifelerinin Kişilikleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2010.

³⁵ Gezici, Muammer, *Mes'ûdî'nin Murûcu'z-Zeheb ve İbn Kesîr'in el-Bidâye ve'n-Nihâye'sine Göre Emevî Halifelerinin Kişilikleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2011.

Daha önce halifelerin hayatları hakkında yazılmış tezler mevcuttur. Bu tezler içerisinde halifelerin kişiliklerine dair bilgiler ele alınmıştır fakat halifeler hakkında müstakil bir kişilik çalışması yapılmamıştır. Tezimiz bu boşluğu doldurmak adına kaleme alınmıştır. Halifelerin hayatları hakkında yazılan tezler şunlardır; Nahide Bozkurt'un *Halife Me'mûn Dönemi ve İslâm-Kültür Tarihindeki Yeri*³⁶, Fahrettin Bektaşoğlu'nun *Harun Reşîd ve Zamanı*³⁷, Ali Aktürk'ün *Muhammed el-Emin'in Halifeliği ve Şahsiyeti*³⁸, Kadir Kan'ın *Abbâsî Halifesi Vâsık ve Dönemi*³⁹, İlknur Apak'ın *Abbâsî Devleti'nin Kuruluşu ve İlk Halife Ebü'l-Abbâs Es-Seffâh Dönemi*⁴⁰.

³⁶ Bozkurt, Nahide, *Halife Me'mun Dönemi ve İslâm-Kültür Tarihindeki Yeri*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1991.

³⁷ Bektaşoğlu, Fahrettin, *Harun Reşîd ve Zaman*, Basılmamış Doktora Tezi, Samsun, 1994.

³⁸ Aktürk, Ali, *Muhammed el-Emin'in Halifeliği*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2000.

³⁹ Kan, Kadir, *Abbâsî Halifesi Vâsık ve Dönemi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2003.

⁴⁰ Apak, İlknur, *Abbâsî Devleti'nin Kuruluşu ve İlk Halife Ebü'l-Abbâs Es-Seffâh Dönemi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2019.

2. ABBÂSÎ SİYASÎ TARİHİNE GENEL BİR BAKIŞ

2.1. Abbâsî Ailesi

Abbâsî hânedanının soyu Hz. Peygamber'in (s.a.v) amcası Abbâs b. Abdulmuttalib b. Hâşim'e dayanmaktadır. Abbâs b. Abdulmuttalib, Fil olayından 3 sene önce doğmuştur.⁴¹ İlk olarak Kûfe ve Horasan'da ortaya çıkıp güç kazanan ve yaklaşık 32 yıl boyunca yaptığı faaliyetler neticesinde Emevî hâkimiyetinin sonunu getiren Abbâsîler, ismini de Hz. Peygamber'in (s.a.v) amcasından almıştır.⁴²

Abbâs b. Abdulmuttalib, Hâşimoğulları'nın en zenginleri arasında bilinirdi.⁴³ Kabilesinde yürütülen sikâye⁴⁴ ve rifâde⁴⁵ görevlerini yerine getiriyordu.⁴⁶ Peygamber efendimizden 3 yaş büyüktü.⁴⁷ Müslüman olmamasına rağmen İkinci Akabe Biatı'nda Hz. Peygamber'e (s.a.v) destek olmuştu.⁴⁸ Buradan da anlaşıldığı üzere, Abbâs b. Abdulmuttalib yeğenine çok düşküncü. Özellikle Ebû Tâlib'in vefatından sonra elinden geldiğince Hz. Peygamber'i himaye etmişti.⁴⁹

Abbâs b. Abdulmuttalib, Hz. Peygamberin vefatından önce İslâm devletinin bundan sonraki idaresinin nasıl olacağı konusunda birtakım endişelere kapılmıştı. Hâşimoğulları'nın idare üzerindeki otoritesinin devam etmesini arzu ediyordu.⁵⁰ Kendisi Mekke'nin fethinden sonra Müslüman olmuştu. Bu yüzden Abbâs, İslâm'a girişindeki bu gecikmeden ötürü Hz. Peygamberin ölümünden sonra halifelğe dair

⁴¹ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, IV/3.

⁴² Apak, Âdem, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (Abbâsîler Dönemi)*, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2013, IV/17; Yiğit, İsmail, *Emevîler*, Ankara, İsam Yayınları, 2016, s. 90.

⁴³ İbn Hişâm, Ebû Muhammed Abdülmelik, *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sakkâ vd, y.y, 1955, I/246.

⁴⁴ Sikâye; Mekke'de zemzemle ve su işleriyle ilgili göreve verilen addır. Bkz. Küçükaşcı, Mustafa Sabri, "Sikâye", *DİA*, XXXVII/177-178.

⁴⁵ Rifâde; Hac döneminde hacılara yemek dağıtma görevi. Bkz. Küçükaşcı, Mustafa Sabri, "Rifâde", *DİA*, XXXV/97-98.

⁴⁶ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, IV/12.

⁴⁷ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV/1.

⁴⁸ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, IV/23.

⁴⁹ Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, I/260.

⁵⁰ "Abbâs", *DİA*, İstanbul, 1988, I/16-17.

bir talepte bulunmamıştı.⁵¹ Buna delil olarak ise bazı rivayetlerde kardeşinin oğlu Ali b. Ebî Tâlib'in görevlendirilmesi konusuna ne kadar ihtimam gösterdiği geçmektedir. Nitekim Abbâs b. Abdulmuttalib, Ali b. Ebî Tâlib'e şöyle demiştir: *“Elini uzat sana tabi olalım.”* Bu durum onun hilafette hiçbir arzusu olmadığına işaret eder.⁵² Buradan anlaşıldığı üzere Abbâs'ın Hz. Peygamber'in vefatından sonra toplumun idareciliğini genelde Hâşimoğullarına özelde ise Hz. Ali'ye kazandırılması noktasında bir istek içerisinde bulunduğu görülmektedir.⁵³

Hz. Peygamber sonrasında hilafete geçen Hz. Ebû Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman, Abbâs b. Abdulmuttalib'e oldukça saygılı davranmışlardır. Ona değer vermişler ve onun fikirlerine başvurmuşlardır.⁵⁴ Bu duruma örnek vermek gerekirse Hz. Ömer zamanında yaşanan kıtlık döneminde yağmur duası yapılmasına karar verilmiş ve Hz. Ömer yanına Hz. Abbâs'ı alarak: *“Ey Allah'ım! Biz sana Peygamberimiz'i vesile kılarak dua ederdik, şimdi de onun amcasının vesilesi ile bizlere yağmur ihsan eyle!”* diye dua etmiştir.⁵⁵ Abbâs b. Abdulmuttalib, 32/653 yılında Hz. Osman'ın halife olduğu dönemde 88 yaşında vefat etmiştir.⁵⁶

Abbâs b. Abdulmuttalib'in vefatından sonra Abbâsî ailesi onun oğlu Abdullâh b. Abbâs'ın çevresinde birleşti. Abdullâh b. Abbâs hicretten 3 sene önce doğmuştur.⁵⁷ Hz. Peygamber (s.a.v)'in eşi Meymûne, Abdullâh b. Abbâs'ın teyzesiydi. Abdullâh b. Abbâs, Peygamber Efendimizin davranış ve düşüncelerini bilmek, O'na daha yakın olmak için bazı geceler Hz. Peygamber (s.a.v)'in evinde kalırdı. Abbâs, Peygamber efendimize karşı samimi hizmetlerde bulunmuş, O'na sevgi ve bağlılık göstermiştir. Ayrıca o, Hz. Peygamber'in (s.a.v); *“Allah'ım, ona dinde anlayış, ilim ver ve ona te'vili, yorumlamayı öğret !”* şeklindeki güzel duasına

⁵¹ Abbâdî, Ahmed Muhtar, *fi't-Târîhi'l-Abbâsî ve'l-Endelüsî*, Beyrut, Dârü'n-nehdati'l-Arabiyye, t.y, s. 17-18.

⁵² Abbâdî, Ahmed Muhtar, *fi't-Târîhi'l-Abbâsî ve'l-Endelüsî*, s. 18.

⁵³ Varol, M. Bahaüddin, *Emevî ve Abbâsî İktidarında Ehli Beyt Nesli*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 2018, s. 44-45

⁵⁴ Delice, Ali, “Abbâsî İhtilâl Hareketi Gizlilik Dönemi Faaliyetleri”, s. 38.

⁵⁵ İbn Şebbe, Ebû Zeyd Ömer, *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere*, thk. F. M. Şeltût, Cidde, 1399, II/738.

⁵⁶ Abbâdî, Ahmed Muhtar, *fi't-Târîhi'l-Abbâsî ve'l-Endelüsî*, s. 18.

⁵⁷ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV/27.

nail olmuştur.⁵⁸ Tefsir, hadis ve fıkıh konularında zamanının otoritesi olarak kabul edilmiş ve Tercümânü'l-Kur'ân olarak adlandırılmıştır.⁵⁹ İlmi ve takvasıyla da tüm ahabın iltifatlarına muhatap olmuştur.⁶⁰

Abdullâh b. Abbâs'ın babası gibi hilafete dair bir isteği yoktu. Hilafette Ali b. Ebî Tâlib'in hakkı olduğunu düşünüyor ve onu destekliyordu. Hz. Ali'nin ölümünden sonra Basra'dan ayrıldı ve Tâîf'te yaşamına devam etti. Emevî ailesine karşı barışçıl bir politika izledi.⁶¹

Abdullâh b. Abbâs'tan sonra oğlu Ali b. Abdullâh, Abbâsî ailesinin başına geçmiştir. Hz. Ali'nin öldüğü gün doğduğu için babası tarafından Ali ismi verilmiştir. Hz. Peygamber'in ailesinden önemli bir kişi olduğu için daima itibar görmüştür. Ayrıca o çok dindar birisidir.⁶² Kendisine bu dinî samimiyetinden, namaz ve ibadetlerine düşkünlüğünden dolayı “seccâd” lakabı verilmiştir.⁶³ Ali b. Abdullâh b. Abbâs, bazı sıkıntılarla karşılaştığı Dimaşk şehrinden ayrılıp kendisinden sonra oğlu Muhammed b. Ali'nin, Abbâsî hareketini başlatacağı şehir olan Humeyme'ye yerleşmiş ve orada vefat etmiştir.⁶⁴

2.2. Abbâsî Devleti'nin Kuruluşu

Humeyme'de Emevî hânedanına karşı Abbâsî hareketini başlatan ilk kişi olarak Muhammed b. Ali kabul edilmektedir. Muhammed b. Ali'nin Abbâsî propagandasındaki etkisi ve bunun başlatıcısı durumundaki özelliği nedeniyle önemli bir yere sahiptir. Muhammed, içinde bulunduğu dönemi çok iyi teşhis etmiş ve toplumdaki sıkıntılara şahit olmuştu. Emevîler'in, mevâlîlere ikinci sınıf insan muamelesinde bulunması ve Arap öncelikli bir politika takip etmesinden rahatsız olmuştu. Tüm bunların sonucunda hâkimiyeti Abbâsî ailesini tek eline almaya karar

⁵⁸ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, IV/28; Çakan, İ. Lütfi ve Eroğlu, Muhammed, “Abdullâh b. Abbâs b. Abdulmuttalib”, *DİA*, İstanbul, 1988, I/76-79.

⁵⁹ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, IV/30-31.

⁶⁰ Varol, M. Bahaüddin, *Emevî ve Abbâsî İktidarında Ehli Beyt Nesli*, s. 46

⁶¹ Abbâdî, Ahmed Muhtar, *fi't-Târîhi'l-Abbâsî ve'l-Endelüsî*, s. 18.

⁶² İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, V/239; Yıldız, Hakkı Dursun, “Ali b. Abdullâh b. Abbâs”, *DİA*, İstanbul, 1989, II/380.

⁶³ İbn Sa'd, *Tabakâtü'l-Kübrâ*, V/240; *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, thk. Abdülaziz ed-Dûri ve Abdülcebbâr el-Muttalibî, Beyrut, Dârü't-Talîa, t.y, s. 144-145.

⁶⁴ *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, s. 154; Yıldız, Hakkı Dursun, “Ali b. Abdullâh b. Abbâs”, *DİA*, II/380.

vermiş ve bu yolda davetine başlamıştır.⁶⁵ Emevîler'in tamamen ortadan kalkmasına faal bir şekilde zemin hazırlayan da Muhammed b. Ali olmuştur.⁶⁶

Muhammed b. Ali, yaşadığı dönemde var olan kabile anlayışının ve bunun öneminin farkındaydı. Kendisinin de içinde bulunduğu Hâşimoğulları'nın, Peygamber efendimizin ailesi olması hasebiyle halk nezdindeki durumunu biliyordu. Bu yüzden akıllıca hareket ederek gerçekleştirmek istediği ihtilal hareketini hem Alioğulları hem Abbâsoğulları'nı dâhil edecek şekilde Hâşimoğulları adına başlatmış ve “*er-Rızâ min Âl-i Muhammed/ Âl-i Muhammed'den Razı Olmak*” şeklinde bir slogan ile formülleştirmişti.⁶⁷

Abbâsîler'in başına Muhammed b. Ali'den sonra oğlu İbrahim geçti.⁶⁸ İbrahim ilk iş olarak Ebû Müslim'i, Abbâsî ihtilaline dair gelişen faaliyetlerin hızlanması adına “Emîru Âli Muhammed” sıfatıyla Horasan'a gönderdi.⁶⁹ Ebû Müslim bu andan itibaren Abbâsî ihtilali için yeni ve aktif bir safhayı başlatmış oluyordu.⁷⁰

Ebû Müslim, Horasan'da ihtilal hazırlıklarını bitirdikten sonra İmam İbrahim'in açıktan propagandaya başlanmasına dair yazdığı mektubu Şîîler'in baş dâîsi⁷¹ Süleyman b. Kesîr'e verdi. Bazıları Ebû Müslim ehl-i beyt'i temsil ettiği için ona intisap ettiler. Abbâsî'lere itaat edilmesi için yakın ve uzak her kesime haber gönderdiler.⁷² Ebû Müslim bu dönem içinde çok aktif bir şekilde ihtilalin nihayete ermesi için çabaladı.⁷³ İmam İbrahim ailesine kendisinden sonra kardeşi Ebü'l-Abbâs'a biat etmelerini emretti.⁷⁴ Ebû Müslim'in de izlediği politika neticesinde

⁶⁵ Apak, Âdem, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, IV/25; Varol, M. Bahaüddin, *Emevî ve Abbâsî İktidarında Ehli Beyt Nesli*, s. 53

⁶⁶ Zettersteen, K. V, “Abbâsîler”, *İA*, I/18-22.

⁶⁷ *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, s. 194, Bozkurt, Nahide, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali*, Ankara, 1999, s. 32-33.

⁶⁸ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV/114.

⁶⁹ Detaylı bilgi için bkz. Yıldız, Hakkı Dursun, “Ebû Müslim el-Horasânî”, *DİA*, İstanbul, 1994, X/197-199.

⁷⁰ Ömer, Faruk, “Abbâsîler'in Siyasî Emellerinin Tarihi Kökleri” trc. Cem Zorlu, *SÜİFD*, 2002, sayı: 13, s. 193-210.

⁷¹ Dâî: İslâm dünyasında ortaya çıkan bazı fırkalarda mezhebi yayma yetkisi verilen kimsenin görev unvanı. Bilgi için bkz. Öz, Mustafa, “Dâî”, *DİA*, İstanbul, Çizgi Kitabevi, 1993, VIII/420-421.

⁷² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/359.

⁷³ Geniş bilgi için Bkz. İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IV/358-378; Bozkurt, Nahide, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali*, s. 67-113.

⁷⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/6.

Emevî saltanatının çöküşü gerçekleşti ve Ebü'l-Abbâs yeni devletin ilk halifesi olarak seçildi.⁷⁵

2.3. Abbâsî Hilafetinin Dönemleri

Abbâsî devleti, 132-656/750-1258 yılları arasında yaklaşık beş asır boyunca hüküm sürmüştür. Osmanlılar'dan sonra en uzun ömürlü hânedan olma özelliğine sahip bir devlet olarak tarihe geçmiştir. Abbâsî hâkimiyeti ilk olarak Ebü'l-Abbâs ile başlamış, Müsta'sım-Billâh ile sona ermiştir. Sonraki dönemde ise Mısır'da tekrar hilafet makamında görülmüşlerdir. En nihayetinde 1517 yılında tümüyle tarih sahnesinden silinmişlerdir.

Tarihçiler Abbâsî devletini genel olarak dört kısma ayırmışlardır. Biz çalışmamızda bu dönemleri altı bölüme ayırarak ele alacağız. Bu dönemler şu şekildedir;

- 1) Muktedir Halifeler Dönemi (132-232/749-847)
- 2) Sâmerî Dönemi (232-256/847-870)
- 3) Bağdat'a Geri Dönüş Dönemi (232-322/847-934)
- 4) Emîrî'l-Ümerâlar ve Büveyhîler Dönemi (322-422/934-1031)
- 5) Selçuklu Egemenliği Dönemi (422-656/1031-1258)
- 6) Memlûkler Himayesinde Mısır Dönemi (659-923/1261-1517)

2.3.1. Muktedir Halifeler Dönemi (132-232/749-847)

Muktedir halifeler dönemi, Ebü'l-Abbâs ile başlayıp Vâsık'ın halifeliği ile bitmiştir. Halifeliğin gücü ve tam bağımsızlığı bu dönemde dikkat çekmiş, yüksek güç ve otorite sağlamak tamamen halifelerin ellerinde olmuştur. Bu halifeler şahsî, siyasî, idarî güce ve kudrete sahiptiler. Bu özellikleri sayesinde fitneleri yok edip kendilerine karşı yapılan ayaklanmaları bastırarak devletin birliğini koruyabilmeyi başardılar. Ordunun fertleri hilafetin en büyük yardımcıları olmakla birlikte bu dönemde itaat ettirici ve boyun eğdirici bir görev de üstlenmişlerdir.⁷⁶ Abbâsî

⁷⁵ *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, s. 379; Ömer, Faruk, "Abbâsîler'in Siyasî Emellerinin Tarihi Kökleri", s. 193-210.

⁷⁶ Takkûş, Muhammed Süheyl, *Târihü'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, Beyrut, Dâru'n-nefâis, 2005, s. 33.

halifeleri Endülüs hariç bütün İslâm ülkelerinin hâkimiyetini ellerinde bulundurmuş bunun yanında orduları komuta etmek suretiyle savaflara bizzat katılmışlardır.⁷⁷

Bu döneme ayrıca “*Mücadele Asrı*” da denilmiştir. Abbâsî hânedanının iktidara gelişi hilafet içindeki siyasi oluşumda büyük bir değişime de sebep olmuştur. Hilafetin ulaştığı geniş sınırlar ve bu sınırlarda yaşayan kesimin içinde hem birbiriyle çatışan hem de uyuşan topluluklar vardı ve bu zümrelerin menfaatlerinin de çözümü ulaşması gerekiyordu. Bundan dolayı dengenin yeniden tesisi de kolay görünmüyordu. Bu dönemi kapsayan ilk yüzyılın tamamında halifeler, hilafetin arkasındaki halkın büyük çoğunluğunu yeniden düzene sokacak bir siyaset ortamı kurmaya çalıştılar.⁷⁸

Bizim çalışmamızda yer alan ve bu parlak çağda hüküm süren halifeler; Ebü'l-Abbâs, Mansûr, Mehdî, Hâdî, Harun er-Reşîd, Emîn, Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsık'tır. Philip K. Hitti'nin eserinde bu döneme dair şunlar yazmaktadır: “*Abbâsî hanedanlığı, kurulduktan hemen sonra siyasî alanda en yüksek mertebeye ulaşmayı başarmıştır. Bağdat şehrinde Seffâh ve Mansûr tarafından kurulan halifelik idaresi, en ulu mertebesine üçüncü halife Mehdî ve dokuzuncusu olan Vâsık'ın idareleri zamanında ulaşmıştır. Bilhassa Harun er-Reşîd ve oğlu Me'mûn sayesinde Abbâsî hânedanı, halk nazarında büyük bir itibar elde etmiştir.*”⁷⁹

2.3.2. Sâmerîâ Dönemi (232-256/847-870)

Sâmerîâ dönemi Mütevekkil ile başlayıp, Mühtedî'nin ölümüyle birlikte sona ermiştir. Sâmerîâ, Dicle'nin doğusunda Bağdat ve Tîkrî⁸⁰ arasında bulunan bir yerleşim yeridir.⁸¹ Kaynaklarda Sâmerîâ şehrinin kuruluş sebebi olarak Mu'tasım'ın Türklerden oluşturduğu askeri birliklerin şehir hayatına uyum sağlayamaması geçmektedir. Bu askerler halkın içinde zorba tavırlar sergilemekle birlikte, sokaklarda at koşturarak insanların yaralanmasına sebep oluyordular. Öyle ki

⁷⁷ Öz, Şaban, *İslâm Tarihi*, Konya, 2013, s. 132.

⁷⁸ Watt, W. Montgomery, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, trc. E. Ruhi Fırlı, 2010, s. 177.

⁷⁹ Hitti, Philip, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, II/458.

⁸⁰ Cezîre ve Irak arasındaki sınırda bulunan bir şehir. Bkz. *Hudûdü'l-âlem mine'l-meşrik ile'l-mağrib*, thk. Seyyîd Yusuf el-Hâdî, Kahire, ed-Dâru's-sikafiyeti li'n-neşr, 1423, s. 161.

⁸¹ Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III/173.

ölümlere yol açtıkları kaynaklarda zikredilmiştir. Mu'tasım tüm bunların neticesinde halk ile Türkler arasında çıkacak büyük bir gerginliğin tehlikeli boyutlara ulaşmasını engellemek ve iki tarafın da rahatını sağlamak adına Türkler için yeni bir şehir kurmuştur.⁸² Bu süreç Türklerin hâkimiyetiyle başlamış ve ilerleyen zamanda hâkimiyetlerinin kırılmasıyla sonlanmıştır. Bu yüzden de bu dönem Sâmerâ olarak adlandırılmıştır.

Abbâsî Devleti'nin ilk dönemlerinde yöneticilerin çoğunluğu Abbâsî ailesindendi, diğerleri ise Arap'tı. Daha sonraki zamanlarda halifeler yönetimde Türklerle yer vermeye başladı.⁸³ Bunun neticesinde Sâmerâ döneminde halifelerin otoriteleri zayıfladı, saygınlıkları yavaş yavaş azalmaya başladı. Mütevekkil'den itibaren Türkler devletin tüm organlarına sızdılar ve iyice nüfuz etmeye başladılar. Bu durum tam olarak bir devrimdi. Arap yönetiminden Türklerin müdahil olduğu bir yönetime geçişti. Ayrıca halifelikten ayrılan bağımsız devletlerin tehlikeli hareketleri de bu dönemde halifeliği zayıflatan unsurlar arasındaydı.⁸⁴

Halife Mu'temid'in ilk yıllarında Türk hâkimiyeti yine devam etmişti. Askeri birlikler Türklerin elindeydi fakat Türklerin baskıları yavaş yavaş geri planda kalmaya başlamıştı. Halifeler ve Türkler arasında yaşanan gerginliklerde hep geri planda kalan halk, artık etkin şekilde Türklerle karşı mücadele etmeye başlamıştı. Mu'tasım'ın hilafette olduğu dönemde halk Türklerden ve onlara karşı izlenen politikadan dolayı sıkıntıya düşmüştü. Şimdi ise Sâmerâ'da Türkler bu duruma maruz kalmıştı.⁸⁵ Mu'temid devlet merkezini ölümünden önce Bağdat'a nakletmiş, kendisinden sonraki halifeler de Sâmerâ'ya tekrar dönmemişler ve bu şekilde Sâmerâ dönemi sona ermiştir.⁸⁶ Bu dönemin halifeleri Mütevekkil, Muntasır, Müstâin, Mu'tezz ve Mühtedî'dir.

⁸² Yâkût el-Hamevî, *Mu'cemu'l-Buldân*, III/174-175; Demirci, Mustafa, "Sâmerâ", *DİA*, İstanbul, 2009, XXXVI/70-71.

⁸³ Lane-poole, Stanley, *History of Egypt in the Middle Ages*, London, 1901, s. 30.

⁸⁴ Takkûş, Muhammed Süheyl, *Târihü'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 33-34.

⁸⁵ Yıldız, Hakkı Dursun, *İslâmiyet ve Türkler*, s. 179-180.

⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/470.

2.3.3. Bağdat'a Geri Dönüş Dönemi (256-322/847-934)

Sâmerrâ döneminin ardından Bağdat'a geri dönüş dönemi başlamıştır. Bu dönem Mu'temid ile başlayıp halife Râzî'ye kadar devam etmiştir. Bağdat'a dönüldüğünde Türk hâkimiyeti epey kırılmıştı. Halifeliğin siyasi otoritesinin sağlamlaşması adına gerçekleştirilen hilâfet merkezinin Bağdat'a nakledilmesi, hilafette büyük bir değişikliğe sebep olmadı. Halife Mu'tazî devrinde bir toparlanma söz konusu olmuştur fakat vefatının ardından siyasi ve sosyal durum tekrar eski halini almıştır. Tüm bunların yanında devlet büyüklerinin arasındaki rekabet halifeliği yıpratıcı bir unsur olmuştur.⁸⁷ Bu dönemin halifeleri ise Mu'temid, Mu'tazî, Muktefî, Muktedir ve Kâhîr'dir.

2.3.4. Emîrû'l-Ümerâlar ve Büveyhîler Dönemi (322-422/ 934-1031)

Emîrû'l-Ümerâ; çeşitli idarî yetkilerle donatılmış komutanlara verilen unvandır.⁸⁸ Muktedir'in oğlu Muhammed, Râzî unvanıyla başa geçtiğinde Irak, Mısır, Musul, Cezîre, Doğu İran gibi merkezlerde otorite kaybolmuş bunun neticesinde ise siyasi sıkıntılar baş göstermişti. Halife Râzî üst düzey kumandanların devlet işlerine karıştıklarını, vezirlerin ülke genelinde itibarlarının gittikçe azaldığını buna bağlı olarak iyi bir yönetim gerçekleştiremediklerini gözlemlemekte ve buna çözüm üretmeye çalışmaktaydı.⁸⁹

Devlet otoritesinin tamamen yok sayıldığını, işlerin durgunluk noktasına geldiğini gören halife Râzî Billâh, İbn Râîk'i Emîrû'l-Ümerâlık makamına tayin etti. Haracı, zekâtı ve bütün illerdeki divan yöneticiliğini İbn Râîk'e bıraktı. Ayrıca İbn Râîk isminin halifenin isminin yanında minberlerde zikredilmesini emretti.⁹⁰ Böylece halifeler kudretlerinin gölgesine sığınır hale geldi, emirler ise fiilen hükümdar oldu.⁹¹ Hilafetin siyasi ve ekonomik yönden iyice zayıflaması otoritede boşluk yaşanmasına ve bazı siyasi gelişmelere zemin oluşturdu.⁹²

⁸⁷ Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsîler", *DİA*, İstanbul, 1988, I/35.

⁸⁸ Yıldız, Hakkı Dursun, "Emîrû'l-ümerâ", *DİA*, İstanbul, 1995, XI/158-159.

⁸⁹ Bozkurt, Nahide, *Abbâsîler*, İstanbul, İsam Yayınları, 2013, s. 104-105.

⁹⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VII/52.

⁹¹ "Emîrû'l-ümerâ", *İA*, IV/264.

⁹² Bozkurt, Nahide, *Abbâsîler*, s. 107.

Abbâsî halifeliğinin İran topraklarında etkisi azaldığı için bölgesel beyler ve farklı kesimlerin oluşturduğu kabile güçleri bu boşluğu doldurmaya başlamıştı. Büveyhîler'in tarih sahnesine çıktığı hicri 4. yüzyılda bu siyasi boşluğa tekabül etmektedir ve böyle bir ortamdan istifade ederek devlet haline gelmeyi başarmışlardır.⁹³

Büveyhîler, Şiiliği benimsemiş bir aileydi.⁹⁴ Irak'ta gerçek bir nüfuza ve güce sahiptiler. Halifenin Büveyhîler'in yanında adı yoktu, halife sanki onların bir çalışanı gibiydi. Ayrıca halifenin, ihtiyacını karşılama konusunda ve halifelikle ilgili herhangi bir konuda onların rızalarını almadan kendinin bir tasarruf hakkı yoktu. Büveyhîler ise halifeliğin konumunun amaçlarına hizmet etmesinden dolayı memnundular.⁹⁵

Büveyhîler'den Ebû'l-Hüseyn Ahmed, Bağdat'a girdiğinde halife Müstekfî'nin huzuruna gelip ona biat etti. Halife Müstekfî, Büveyhî emiri Ahmed'i Emîrû'l-Ümerâ olarak atamanın dışında bir yol bulamadı ve ona Muizzüddeve lakabını verdi. Böylece Emîrû'l-Ümerâlar döneminin bir devamı olarak Büveyhîler dönemi başlamış oldu.⁹⁶ Büveyhîler Şîî oldukları halde Sünnî halifeleri ortadan kaldırma yoluna gitmediler. Halifelik yine sembolik bir şekilde devam etti. Büveyhîler'in elinde adeta kukla olan halifelerin bütün yetkileri ellerinden alınmış, sadece köylerin gelirleriyle geçinen, istenildiği zaman gözlerine mil çekilecek kadar düşük bir konuma sahip olan ve sadece unvan dağıtan bir memur olmuşlardır. Abbâsî otoritesi hiçbir zaman bu kadar hazin bir çağ yaşamamış, hiç bu kadar güçsüz bırakılıp aşağılanmamıştır.⁹⁷

Bu dönemin son halifesi halife Kâim-Biemrillâh Büveyhîler'in baskısı altındaydı. Tüm bunlar neticesinde halife Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey'i bu sıkıntılı durumdan kendisini kurtarması için Bağdat'a davet etti. Abbâsî halifesinin davetlerinden sonra Tuğrul Bey, dönemin merkezi konumunda olan Bağdat'a girdi

⁹³ Azimli, Mehmet, "Sünnî Hilâfete Tahakküm Kurmuş Şîî Bir Hanedan: Büveyhîler", s. 20.

⁹⁴ Merçil, Erdoğan, "Büveyhîler", *DİA*, İstanbul, 1992, VI/496-500.

⁹⁵ Takkûş, Muhammed Süheyl, *Târihü'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 34-35.

⁹⁶ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, VII/157; Bozkurt, Nahide, *Abbâsîler*, s. 108.

⁹⁷ Apak, Âdem, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, IV/444.

ve Büveyhîler'in 110 yıllık hâkimiyetine son verdi.⁹⁸ Bu dönemin halifeleri ise Râzî, Müttakî, Müstekfî, Mutî, Tâî, Kâdir ve Kâim'dir.

2.3.5. Selçuklu Egemenliği Dönemi (422-656/ 1031-1258)

Bu dönem halife Kâim ile başlayıp Müsta'sım'ın vefatı ile sona ermiştir. Yukarıda da bahsedildiği gibi Halife Kâim, Tuğrul Bey'in Büveyhîler'i yok etmesini istiyordu. Selçuklu Sultanı Tuğrul Bey, 1055 yılında Bağdat'ı Büveyhîler'in elinden aldı ve halifeye dini itibarını geri verdi. Selçuklular Sünnî inancı benimsemiş bir topluluktur. Halifelere ve onların dini konumlarına saygı gösterdiler. Abbâsî halifeleri Selçukluların siyasî hâkimiyetleri altında yarım asır kadar varlıklarını devam ettirdiler.⁹⁹

Büyük Selçuklu Devleti sonraki dönemlerde taht kavgaları sebebiyle zayıflamaya başladı. Abbâsîler ise bu durumu fırsat bilerek iktidarı tekrar ele geçirmek istedi. Fakat Halife Nâsır'ın başlattığı siyaseti devam ettirecek bir ortam olmadı ve sonuç olarak Abbâsî hilâfeti tekrar eski haline döndü. Sultan Tuğrul, Hârizmşahlar'a mağlûp oldu ve böylece kendi hâkimiyeti altında bulunan ülkeler Hârizmşahlar'ın eline geçti. Durum böyle olunca da Abbâsî halifeleri ile Hârizmşahlar karşı karşıya gelmiş oldular. Diğer taraftan Moğollar İslâm dünyasını istilâ etmeye başladı. Moğollar Hârizmşahlar Devleti'ni ortadan kaldırdıktan sonra Bağdat'a geldi ve şehri dört bir yandan muhasara altına aldı. Bağdat şehri Moğollar'ın kuşatması karşısında daha fazla dayanamadı. Barış yapma girişimlerinden de istenilen sonuç alınamayınca son Abbâsî Halifesi Müsta'sım, teslim olmak mecburiyetinde kaldı. Böylece Moğollar ile birlikte Abbâsîler'in sonu gelmiş oldu.¹⁰⁰

2.3.6. Memlükler Himayesinde Mısır Dönemi (659-923/1261-1517)

Yaşanılan dönemi etkisi altına alıp büyük tahribata sebep olan Moğol felâketi Memlük komutanı Baybars tarafından durdurulmuştu. Kumandan Baybars

⁹⁸ Merçil, Erdoğan, "Büveyhîler", *DİA*, VI/496-500.

⁹⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VIII/126; Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsîler", *DİA*, I/35; Takkûş, Muhammed Süheyl, *Târihü'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 35.

¹⁰⁰ Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsîler", *DİA*, I/35.

Moğollar'a karşı gösterdiği başarının devamını sağlamak adına saltanatına dini bir hüviyet kazandırmak için üç yıllık bir fasıladan sonra Abbâsî ailesinden Ebü'l-Kâsım Ahmed'i, el-Müstansır lakabı ile halife ilan etti. Bundan sonra Abbâsî hilafeti Mısır'da yeniden tesis edildi. Bu sayede Memlükler hilafetin koruyucusu sıfatıyla İslâm ülkeleri nezdinde saygın bir nüfuza erişti.¹⁰¹

Baybars'ın gerçekleştirmiş olduğu Moğolların mağlup edilip Abbâsî halifeliğinin tekrar canlanması, Memlük siyasetinin ve tarihinin önemli kilit noktası olmuştur.¹⁰² Abbâsîler, Memlükler'in hâkimiyeti altındayken önceki dönemlerinde de olduğu gibi sembolik olmaktan öteye geçememişlerdir. Halifeler sadece dinî amaçlarla vakfedilmiş olan malların idaresine bakıyor, bir hükümdar başa geçeceği zaman gereken törenleri yapıyorlardı. Bu durum Osmanlı padişahı Yavuz Sultan Selim'in Mısır'ı işgal edip, Abbâsîler'in son halifesi olan Mutevekkil-Alellah Muhammed'i, İstanbul'a getirmesine kadar devam etmiştir. Böylece Abbâsî Devleti'nin Mısır'daki hilafeti de sona ermiştir.¹⁰³

¹⁰¹ Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsîler", *DİA*, I/38; Yiğit, İsmail, "Memlükler", *DİA*, Ankara, 2004, XXIX/90-97.

¹⁰² Murat Mustafa Akın, *Memlük Devleti'nde Abbasî Halifeleri*, Basılmamış Yüksek lisans Tezi, Ankara, 2018, s.55.

¹⁰³ Yıldız, Hakkı Dursun, "Abbâsîler", *DİA*, I/38.

BİRİNCİ BÖLÜM

İSLÂM TARİHİ KAYNAKLARINA GÖRE İLK DÖNEM ABBÂSÎ HALİFELERİNİN KİŞİLİKLERİ

1.1. EBÜ'L-ABBÂS ES-SEFFÂH

İsmi, Ebü'l-Abbâs Abdullâh b. Muhammed b. Alî b. Abdullâh b. Abbâs b. Abdulmuttalib b. Hâşim'dir.¹⁰⁴ Ebü'l-Abbâs, Abbâsoğullarının ilk halifesi unvanına sahiptir.¹⁰⁵ Kendisine Murtazâ ve Kâsım da denilmiştir.¹⁰⁶ Önceleri lakabı Mehdî idi.¹⁰⁷ Ebü'l-Abbâs ise onun künyesidir.¹⁰⁸

Ebü'l-Abbâs genellikle Seffâh unvanı ile tanınırdı. Seffâh kelime manası itibariyle '*kan dökücü, kan döken, katil*' anlamlarına gelmektedir. Fakat Seffâh lakabının sadece kan akıtmak değil cömert ve eli açık manası da vardır. Araplar cahiliye zamanında cömert kimseyi "سفاح للنوق" yani malları telef eden, savurgan olan kişi diye isimlendirmişlerdir.¹⁰⁹ İlk dönem İslâm tarihçilerinden Taberî, Ya'kûbî, Cehşiyârî, İbn Habîb ve Dîneverî gibi âlimler bu lakabı zikretmemişlerdir. Bu âlimler ilk Abbâsî halifesi hakkında lakap olarak Ebü'l-Abbâs'a atıfta bulunmuşlardır. İlk olarak Seffâh lakabını kimin kullandığı konusunda, ikinci olarak bu unvanın gerçek öneminin ne olduğu konusunda tarihçiler ihtilaf etmişlerdir. Müsteşrikler Ebü'l-Abbâs'a neden bu unvanın verildiğini bilmek konusundaki kafa karışıklığını dile getirmiş, bu unvanın halifelik günlerinde bilindiğini ve Ebü'l-Abbâs'ın unvanlarından biri olduğunu söylemişlerdir.¹¹⁰

¹⁰⁴ Ya'kûbî, *Târîh*, II/349; Ya'kûbî, *Müşâkeletü'n-Nâs li-Zemânihim*, s. 22; İbn Habîb, Ebû Ca'fer Muhammed, *Kitâbu'l-Muhabber*, thk. Eliza Lichtenstadter, Beyrut, Dârü'l-âfâkî'l-cedîde, t.y, s. 33; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III/266.

¹⁰⁵ İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 148; Yâfiû, Ali el-Yemani, *Mir'âtü'l-Cenân ve İbretü'l Yakzân*, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1984, s. 308; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 256.

¹⁰⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII/293.

¹⁰⁷ Mes'ûdî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşrâf*, s. 308.

¹⁰⁸ Ya'kûbî, *Târîh*, II/349.

¹⁰⁹ Tales, Muhammed Es'ad, *Târîhu'l-Arab*, Beyrut, Dârü'l-Endelüs, II/43.

¹¹⁰ Fevzi, Faruk Ömer, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye: asrû'l-kuvve ve'l-izdihar*, Amman, Dârü's-Şürûk, 1998, s. 29-30.

Ebü'l-Abbâs 108/726 yılında Şam topraklarından Humeyme'de doğdu.¹¹¹ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*'sında Ebü'l-Abbâs'ın doğduğu seneyi 107/725 yılı olarak vermektedir.¹¹² Annesi Rayta bt. Abdullâh b. Abdullâh b. Abdu'l-Medân el-Hârisî'dir.¹¹³ Süyûtî'de annesinin ismi Rabtatu'l-Hârisiyye olarak geçmektedir.¹¹⁴

Ebü'l-Abbâs'a 132/749 yılında Rebûlevvel ayının 13. gecesi Cuma günü bey'at edildi. Bey'at edildiği zaman 26 yaşındaydı.¹¹⁵ Kaynakları incelediğimiz zaman Rebiülâhir ayında veya 12. gecesinde biat edildiğine dair bilgiler de mevcuttur.¹¹⁶

Kaynaklarda Ebü'l-Abbâs'ın fiziki özelliklerinden şu şekilde bahsedilmektedir; kıvrık saçlı ve sakallı, uzun zülüflü, uzun boylu, beyaz tenli olduğu geçmektedir. Ayrıca o, ela gözlü, yassı burunlu, güzel yüzlü, yakışıklı, sakalı gür ve düzgün birisi olmasıyla da bilinmektedir.¹¹⁷

1.1.1. Kişisel Özellikleri

Ebü'l-Abbâs es-Seffâh, cömert, yumuşak huylu, vakur, akıllı, kemal sahibi, çok hayâli, ahlakı güzel bir kimseydi.¹¹⁸ Yaptığı işlerde kararlı ve akli başında, doğru fikirli, azimli, bir işi tecrübesiyle tam bir şekilde yapan, sosyal ilişkilerinde insanlara

¹¹¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 333.

¹¹² Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 256.

¹¹³ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 330; İbn Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, s. 33; Ya'kûbî, *Târîh*, II/349; Taberî, *Târîh*, VII/471; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III/266; İbn Miskeveyh, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kub, *Tecâribü'l-Ümem Te'akübü'l-Himem*, thk. Ebu'l-Kâsım İmâmî, Tahran, 2000, III/348; *Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 234.

¹¹⁴ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 256.

¹¹⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 330; İbn Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, s. 33; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 372; Ya'kûbî, *Târîh*, II/349; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII/249; İbn Tağrıberdî, Ebu'l-Mehâsin Cemâlüddin Yusuf, *en-Nücûmu'z-Zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kahire*, Mısır, Dârü'l-kütüb, t.y, I/317.

¹¹⁶ İbn Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, s. 33; Taberî, *Târîh*, VII/431; Mes'ûdî, *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s. 308; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III/313.

¹¹⁷ Taberî, *Târîh*, VII/471; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III/348; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/49; Ebü'l-Fidâ, İmâmüddin İsmail b. Ali b. Mahmud el-Eyyûbî, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, thk. Mahmûd Deyyûb, Beyrut, Dârü'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1997, I/296; Nüveyrî, Ahmed b. Abdülvehhâb, *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, Kahire, Dârü'l-kütüb ve'l-vesâiki'l-kavmiyye, 1423, XXII/65; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, s. 123; Zehebî, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, VI/77; Yâfiî, *Mir'âtü'l-Cenân*, s. 308; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII/294; Şâmi, Ahmed, *ed-Devletü'l-İslâmiyye fî'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, Demmâm, Dârü'l-İslâh, 1983, s. 60.

¹¹⁸ Ya'kûbî, *Târîh*, II/361; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 148; Şâmi, Ahmed, *ed-Devletü'l-İslâmiyye fî'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, s. 60; Tales, Muhammed Es'ad, *Târîhü'l-Arab*, II/41; Takkûş, Muhammed Süheyl, *Târîhü'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 38.

karşı içten, düşmanlarını ise çok iyi tanıyan bir kişiydi.¹¹⁹ Seffâh, daima hareketlerinde cesur, bunun yanı sıra heybetli ve kurnazdı.¹²⁰ Konuşması fasihti ve hazır cevaplılığıyla dikkat çekerti. Güzel görüşler ileri sürmekle birlikte yapısı itibariyle çok çabuk karar verebilen biriydi.¹²¹

Ebü'l-Abbâs sabırlı bir kimseydi, yumuşak huyluluğu gazabına üstün gelirdi.¹²² Seffâh'ın öfkesi ile razı olması arasında uzun süre bulunmazdı, haliyle kızmayı ve razı olmamayı da beceremezdi.¹²³ Sıkıntılara ve haksızlıklara rağmen vazifesine karşı daima riayetkârdı. Ayrıca ileri görüşlü ve yüce gönüllü bir yöneticiydi.¹²⁴

O, adil olmayı önemserdi. Zehebî, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ* isimli eserinde Ebü'l-Abbâs'ın adalet anlayışından şu şekilde bahsetmiştir: “*Seffâh, iki kişinin arasında karşılıklı düşmanca bir tavır olduğunu bildiğinde birinin diğeri üzerine şahitliğini kabul etmezdi ve şunu söylerdi: “Düşmanlık (adavet) adaleti yok eder.”*”¹²⁵

Seffâh, mal verme konusunda oldukça eli açıktı.¹²⁶ Çok hediye verir ve bununla beraber bağışlar da yapardı.¹²⁷ Sûlî der ki: “*Seffâh insanların en cömertiydi. Hiçbir vaadini geciktirmezdi ve meclisinden kalkmadan onu yerine getirirdi. Bir defasında Abdullâh b. Hasan'ın: ‘Senden bir milyon dirhem işittim fakat onu hiçbir zaman görmedim’ demesi üzerine, Seffâh emretti, ona o miktarı getirdiler. Onu evine götürmelerini emretti.*”¹²⁸

Ebü'l-Abbâs'ın diğeri halifelerden farklı özellikleri vardı. O, adamlarıyla gece sohbetleri yapmayı çok severdi. Genç kızlar ve kadınlarla oturmaktan ise nefret ederdi. Bu konuyla ilgili şöyle söylerdi: “*İlmini artırmak için bu sohbetleri terk*

¹¹⁹ Mes'ûdî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İsrâf*, s. 309; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, s. 123; Zehebî, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, VI/77; Kütübî, Ebû Abdillâh Salâhuddîn, *Fevâtü'l-Vefeyât*, thk. İhsan Abbas, Beyrut, Dârü'l-kütübî'l-Arabiyye, 1973, II/215.

¹²⁰ Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, s. 123.

¹²¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII/294.

¹²² Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, III/238.

¹²³ Câhiz, *et-Tâc fî Ahlâki'l-Mülûk*, s. 90.

¹²⁴ Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, III/238.

¹²⁵ Zehebî, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, VI/79.

¹²⁶ Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, II/215; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 259.

¹²⁷ Şâmi, Ahmed, *ed-Devletü'l-İslâmiyye fî'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, s. 60.

¹²⁸ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 258.

edenlere şaşarım. Onlar daha cahil olmayı seçiyorlar.” Ebûbekir Hüzeli: “ Bu sözün manası nedir, ey mü'minlerin emiri?” diye sorunca: “O kişi, senin ve arkadaşların gibi ilim meclislerini terk ediyor ve kadın ya da cariyelerle birlikte oluyor. Onlarla birlikte olduğu müddetçe boş ve eksik sözler dinler, bunlar da onun noksanını arttırır” dedi. Bunun üzerine Ebûbekir Hüzeli şöyle söyledi: “İşte bu yücelikte olduğunuz için Allah sizi âlemlere üstün kılmış, şanınızı yüceltmış ve son peygamberi sizin ailenizden göndermiştir.”¹²⁹

Saraylarda düzenlenen meclislerde hükümdara şarkı veya şiir söyleyerek onu eğlendiren ve nüktedanlıklarıyla hükümdarların hoş vakit geçirmesini sağlayan nedîm ismi verilen kişiler vardı. Bazı halifeler nedîmlerin bizzat yanlarına çıkarak eğlenceye dâhil olurlar bazı halifeler ise nedîmler ve kendi aralarına perde koyarak perde arkasından eğlenceye katılırlardı.¹³⁰ Halifelerin tutumlarına baktığımız zaman nedîmlerin yanlarına girmenin hoş karşılanmayan bir durum olduğu anlaşılabilir. Onlarla aralarına mesafe koymaları ise halifelik makamının ağırlığına yaraşır bir davranış olarak algılanmıştır. Ebü'l-Abbâs ise halifeliğinin ilk yıllarında meclislerinde nedîmlerinin yanına çıkarak eğlenceye katıldı. Fakat daha sonraki yıllarda onun bu ortamlara perde arkasından katıldığı rivayet edilmiştir. Seffâh, müzikle birlikte hareketlenir, bu duruma sevinir ve perde arkasından “*Aferin, çok güzel söyledin. Hadi bir kere daha söyle*” diye bağırırdı. Bunun üzerine şarkı tekrar edilirdi ve her seferinde “*Aferin!*” derdi.¹³¹

Ebü'l-Abbâs'ın huzuruna gelen nedîm, şarkıcı veya hokkabaz muhakkak bir ücret alarak yanından ayrılırdı. İyilik yapacağı zaman bunu hemen yapar, ertesi güne bırakmazdı. Bu konuda şöyle derdi: “*Bir insanı sevindirmek için acele etmeyen kişiye şaşarım. O kişi alacağı sevabı ertelemiş olur ve kendini vaatlere kaptırır.*” Herkes

¹²⁹ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III/278; Hâşimî, Abdülmün'im, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, Beyrut, Dâru İbn Hazm, 2003, s. 39.

¹³⁰ Sözlükte “kadeh arkadaşı, dost” anlamına gelen nedîm kelimesi nüktedan kişiliği, bilgisi ve çeşitli marifetleriyle hükümdara arkadaşlık eden kişileri ifade eder. Bilgi için bkz. Bozkurt, Nebi, “Nedîm”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII/509-510.

¹³¹ Câhiz, *et-Tâc fî Ahlâki'l-Mülûk*, s. 31; Zehebî, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, VI/80.

onun huzurundan sevinçle ayrılırdı. Kendisinden önce ne Arap ne de Acem hükümdarları bu şekilde davranmıştır.¹³²

Seffâh dost ve arkadaşlarına karşı mütevazı birisi idi. Yemeğini onlarla yedi.¹³³ Yemek yediği anlar onun en neşeli, cömert ve güler yüzlü olduğu anlardı. Bu sebeple İbrahim b. Mahreme el-Kindî, halifeden bir şey istemeyi arzu ettiği zaman yemeğe kadar bekler ve yemek esnasında isterdi. Bir gün halife İbrahim’e: “*Ey İbrahim, ihtiyaçlarını istemek suretiyle bizi yemekte meşgul etmenin sebebi nedir?*” sorusunu sordu. İbrahim şu karşılığı verdi: “*İstediklerimi elde etmek arzusu, bu şekilde davranmamı gerektiriyor.*” Bunun üzerine Ebû'l-Abbâs: “*Bu keskin zekân ile sen şüphesiz efendiliğe, şan ve şeref sahibi olmaya layıksın*” dedi.¹³⁴

Kaynaklar Ebû'l-Abbâs'ın olumlu kişilik özelliklerinin yanında hâkimiyetini sağlamlaştırmaya çalıştığı günlerde çok kan akıttığını da bildirmiştir. “*Hazırlanın ben Seffâh'ım, kanı mübah kılınım. Mahvediciyim, intikamcıyım...*” demiştir.¹³⁵ Ebû'l-Abbâs kan akıtma konusunda hızlı ve istekliydı. Bunun için atadığı memurlar doğuda ve batıda onun izinden gidiyordu. Hakkında anlatılanlardan birisi de şu hadisedir; Seffâh, Emevî ailesine karşı uyguladığı şiddetli tutumdan ötürü kendisinin affedilmesini isteyip Emevîler'den geride kalan aile fertlerine ziyafet düzenlemişti. Ziyafete katılan kişiler sofraya oturduklarında Seffâh, konukların yanlarında bulunan memurlara oradakilerin boyunlarının vurulmasını emretti. Hepsi orada kılıçtan geçirildi. Hepsi öldü ve Seffâh onların üzerine bir post serdirip inlemeler eşliğinde ziyafetine devam etti.¹³⁶ Öyle ki Seffâh'a insanların öldürülmesi yeterli gelmiyor ve ölmüş olanların dahi başlarının kesilmesini istiyordu.¹³⁷

Seffâh'ın öldürme ve kan akıtmakta ne kadar hızlı olduğunu anlamak adına İbnü'l-Esîr'deki şu bilgiler de önemlidir; Halife Ebû'l-Abbâs'ın yanında Emevîler'den Süleyman b. Hişâm'ın olduğu bir anda şair Südeyf, Seffâh'ın huzuruna

¹³² Câhiz, *et-Tâc fî Ahlâki'l-Mülûk*, s. 31; Zehebî, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, VI/80.

¹³³ Tales, Muhammed Es'ad, *Târihu'l-Arab*, II/41.

¹³⁴ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III/278.

¹³⁵ Taberî, *Târih*, VII/426; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III/320; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/9; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII/251; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 257.

¹³⁶ İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 149; Hodgson, Marshall, *İslâm'ın Serüveni*, I/237.

¹³⁷ Hodgson, Marshall, *İslâm'ın Serüveni*, I/237.

geldi. Seffâh, Südeyf'e iyi muamelede bulundu ve Südeyf ise şu şiiri söyledi: *"Yanıdaki insanlara çok güvenme, çünkü onlar içlerinde sana karşı farklı duygular beslerler. Emevî'lerden kimseyi yaşatmayacak şekilde kılıcını ve kırbacını kaldır ki onlardan bir iz kalmasın."* Süleyman b. Hişâm, Südeyf'in okuduğu bu şiiri duyunca: *'Bu şiiri okumakla beni öldürmüş oldun!'* dedi. Seffâh bu şiir üzerine Süleyman'ı öldürttü."¹³⁸ Bu rivayetlere bakıldığı zaman işlediği cinayetler unvanına layık bir kişiliğinin olduğunu göstermektedir.¹³⁹ Yukarıda kişiliğine dair söz konusu edilen olumlu özelliklerinin yanında kan akıtmaya da istekli olması tezat görünmektedir. Seffâh'ın kan akıtma durumu hilafet makamını sağlamlaştırmak adına gerçekleşmiştir. Halifeliği söz konusu olduğunda bu şekilde kişilik özellikleri göstermiş, diğer sosyal hayatında ise olumlu özellikleri ile karşımıza çıkmıştır.

Seffâh, hayatı boyunca tek evlilik yapmış olan halifelerden biridir. Cariyelere de fazla ilgi göstermemiştir. Bu tutumuna sebep olan en büyük etken ise karısı Ümmü Seleme'nin kişiliği ve halifenin ona karşı beslediği hislerdir.¹⁴⁰ Bu özelliklerinin yanı sıra Câhiz, Ebü'l-Abbâs'ın cumartesi dışında sadece salı akşamları içki içtiğini söylemektedir.¹⁴¹ Ebü'l-Abbâs es-Seffâh'ın halifeliği döneminde ilim, düşünce veya mimari alanda kayda değer faaliyetler görülmemiştir. Dönemi daha çok yeni kurulan devletin temellerinin sağlamlaştırılmaya çalışılması ile geçmiştir.¹⁴²

Ebü'l-Abbâs dönemi Abbâsî hanedanlığının sağlam temeller üzerine inşaa edilmesi yönünden önemlidir. Daha çok insanların kanlarını akıtmasıyla bilinmesinin yanı sıra çevresindeki insanlara karşı cömert ve mert davranışlarda bulunmasıyla da tanınmaktadır. Onun düşmanlarına karşı gösterdiği sert tutum hilafetini korumaktan kaynaklanmaktadır.

¹³⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/22.

¹³⁹ Yıldız, Hakkı Dursun, "Ebu'l-Abbâs es-Seffâh", *DİA*, İstanbul, 1994, X/283-284; Zettersteen, K. V., "Ebu'l-Abbâs", *İA*, IV/66-67.

¹⁴⁰ Yıldız, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III/60.

¹⁴¹ Câhiz, *et-Tâc fî Ahlâki'l-Mülûk*, s. 152.

¹⁴² Yüksel, Ahmet Turan ve Celilov, Behman, "Ebû'l-Abbâs es-Seffâh", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti: Abbâsîler*, İstanbul, Siyer Yayınları, 2018, V/67-68; Yıldız, Hakkı Dursun, "Ebu'l-Abbâs es-Seffâh", *DİA*, X/284.

Halifenin mührünün yazısı; “الله ثقة عبد الله وبه يؤمن/ Abdullâh’ın itimadı sadece Allah’adır ve ona iman eder” şeklindeydi.¹⁴³ Seffâh miras olarak kendinden geriye dört gömlek, dokuz cübbe, dört kışlık üstlük, beş şalvar, üç tane de halis ipekli şal bırakmıştır.¹⁴⁴

1.1.2. İlmî Kişiliği

Seffâh’ın hilafeti az sürdüğü için ilme dair bir ilerleme olmamıştır.¹⁴⁵ Seffâh’tan günümüze şiir olarak çok az rivayet ulaşmıştır.¹⁴⁶ Fakat Ebü’l-Abbâs, edebiyat ve mûsikiye karşı ilgisinden dolayı şair ve şarkıcıları teşvik etmiş onlara bol bahşişler vermiştir.¹⁴⁷

1.1.3. Hz. Ali Evlâdına Yaklaşımı

Abbâsî devletinin ilk halifesi olan Seffâh’ın halifelik süreci Ehl-i beyt nesli ile ilişkiler açısından daha sonraki dönemlerle karşılaştırıldığı zaman genel anlamda sükûnetin ve yumuşaklığın hâkim olduğu bir dönem olarak kabul edilmektedir. Bunun nedeni olarak Seffâh’ın kişiliğinden kaynaklanan bazı hususlar öne sürülse de yeni kurulan devletin henüz yerleşmemiş olan yapısı ve güç unsurunun tam olarak halifenin elinde olmaması, bu genel görüntünün ana sebebi olarak kabul edilmektedir.¹⁴⁸

Seffâh’a halife olarak biat gerçekleştikten sonra Kûfe mescidinde okuduğu hutbesine baktığımız zaman Ehl-i beyt’e dair söylemler dikkatleri çekmektedir. Hutbenin ilgili kısmı şu şekildedir: “İslâm’ı seçen, yücelten, şereflendiren, büyüten ve bizim için din olarak seçip onunla bizi kuvvetlendiren, bizi İslâm’ın ehli, sığınağı, kalesi, ayakta tutucusu, koruyucusu ve yardımcısı yapan Allah’a hamdolsun. Takva kelimesini bize yoldaş yaptı ve bizi takva ehli olmakla şereflendirdi. Bizi Rasûlullah (s.a.v) ın soyundan getirdi. Onun pınarından kaynattı. Onu aziz, bize düşkün,

¹⁴³ Mes’ûdî, *Kitâbü’l-Tenbih ve’l-İşrâf*, s. 310; İbnü’l-İmrânî, *el-İnbâ fî Târîhi’l-Hulefâ*, s. 22; Süyûtî, *Târîhu’l-Hulefâ*, s. 258.

¹⁴⁴ Taberî, *Târih*, VII/471; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, V/49; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII/300.

¹⁴⁵ Zeydân, *Corcî, İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 291.

¹⁴⁶ Süyûtî, *Târîhu’l-Hulefâ*, s. 258.

¹⁴⁷ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, II/311.

¹⁴⁸ Varol, M. Bahaüddin, *Emevî ve Abbâsî İktidarında Ehli Beyt Nesli*, s. 84; Eser, Mithat, *Abbâsîlerin İlk Döneminde Seyyidler ve Şerifler*, İstanbul, İz Yayıncılık, İstanbul, 2014, s.125

mü'minlere karşı yumuşak kalpli ve merhametli kıldı. Bizi İslâm içinde yüce bir mevkiye yerleştirdi. Kitabında şöyle buyuruyor: "Ey ehl-i beyt, Allah sizden pisliği giderip sizi tertemiz yapmak istiyor."¹⁴⁹ "Sizden yakınlarımı sevmenizden başka bir ücret istemiyorum de."¹⁵⁰ "Yakın akrabalarını inzar et."¹⁵¹ "Allah'ın memleketlerinin ahalisinden peygamberine verdiği ganimet Allah'ın, Rasûlünün ve onun akrabalarındır."¹⁵² Yüce Allah mü'minlere bizim üstünlüğümüzü bildirdi, onlara bizi sevmeyi ve hakkımızı vermeyi farz kıldı. Bize ikram ve lütufta bulunarak, ganimet ve vergilerden nasibimizi bol yaptı."¹⁵³

"Delâlete düşmüş olan Sebeiyye fırkası reisliğe, idareciliğe ve halifelığe bizim dışımızdakilerin daha layık olduğunu iddia ettiler. Yüzleri kara olasıcalar! Niçin böyle olsun ey insanlar? Allah insanları delâletten hidayete bizimle çıkardı, bâtılı mahvetti. Bizimle onların bozuk yönlerini düzeltti, alçak şeyleri yükseltti. Noksanlıkları tamamladı, ihtilafları giderdi. İnsanlar birbirlerine düşmanken birbirini seven, birbirine iyilik eden, dünyada yardımlaşan, ahirette koltuklar üzerinde karşılıklı oturan kişiler yaptı. Yüce Allah bütün bunları Hz. Muhammed'e lütuf ve ihsan olarak yaptı. O irtihal edince görevi ashâbı devraldı. İşlerini istişare ile yürüttüler. Ümmetin mirasını devralıp adil bir şekilde, kullanılması gereken yerlerde kullandılar, layık olanlara verdiler. Daha sonra Harboğulları ve Mervânoğulları ortaya çıkıp bunu zorbalıkla ellerinden aldılar. Zulmettiler, adam kayırdılar, ehline haksızlık ettiler. Uzun süre bu böyle devam etti, sonunda Allah'ın gazabına uğradılar ve Allah bizim ellerimizle onlardan intikam aldı. Hakkımızı geri verdi, ümmetimizi bize kavuşturdu. Bize yardım etti, yeryüzündeki zayıflara bizimle lütuf ve ihsanda bulunmak için davamızı ayağa kaldırdı. Bizimle başladı, bizimle bitirdi. Size, hayır gelip şer gelmeyeceğini, salah gelip fesat gelmeyeceğini umuyorum. Ehl-i beyt olarak bizim güvenimiz sadece Allah'adır ve yardımcımız O'dur."¹⁵⁴ Görüldüğü gibi Seffâh, Kûfe halkına yaptığı bu konuşmasında Emevî karşıtlığının temellerini kullanarak kendilerinin Hz. Peygamber'in akrabaları ve Ehl-i

¹⁴⁹ Ahzâb; 33.

¹⁵⁰ Şûra; 23.

¹⁵¹ Şuarâ; 214.

¹⁵² Haşr; 7.

¹⁵³ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, V/8.

¹⁵⁴ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, V/9.

beyt'i olarak üstünlüklerini sıralamış, Ehl-i beyt'le ilişkilendirilen ayetlerle süslediği konuşmasıyla halkı duygusal anlamda teslim almıştır.¹⁵⁵

Ebü'l-Abbâs'ın halifelîğe geçtiği ilk zamanlarda yanında aile efradı ve yüksek mevkide kişilerin bulunduğu bir anda Abdullâh b. Hasan b. Ali eline mushaf almış halde yanlarına geldi. Abdullâh b. Hasan, Seffâh'a şöyle söyledi: *“Allah'ın mushafta bize verilmesini istediği hakkımızı bizlere öde.”* O esnada Seffâh'ın yanında bulunan kişiler Seffâh'ın Abdullâh b. Hasan'a bir fenalık yapmasından veya cevapsız bırakarak aralarında bir husumet çıkmasından korktular. Bir korkuları da ikisi arasında geçen bu durumun halk arasında duyulup yayılmasıydı. Ama Seffâh hiç öfkelenmeden ona yöneldi ve şu cevabı verdi: *“Ey Abdullâh, benden daha adil ve daha hayırlı olan deden Ali, halifelîğe geçmişti. Hasan ve Hüseyin'e de hakları verilmişti, dedelerin elbette hayır bakımından senden daha üstün idiler. Ben sana ne kadar çok versem de yine de hakkını ödeyemem.”* Seffâh'ın vermiş olduğu bu güzel cevap üzerine Abdullâh b. Hasan sessiz kaldı. Orada bulunan kişiler ise Seffâh'ın bu anlayışlı haline ve sağlamlığına şaşırdılar.¹⁵⁶

İslâm tarihinde vezir unvanını alan ilk kişi olan Ebû Seleme el-Hallâl'ın öldürülmesi bahsi Seffâh'ın Hz. Ali evlâdına yaklaşımı başlığı altında ele alınması gereken önemli bir hadisedir. Ebû Seleme, İmam İbrahim ile birlikte çalışmasına rağmen Hz. Ali evladına karşı meyli ile biliniyordu ve hilafette daha çok Hz. Ali evlâdının hakkı olduğunu düşünüyordu. Baştan beridir bunun farkında olan Ebü'l-Abbâs es-Seffâh yeterli gücü elde edemediği için Ebû Seleme'ye karşı herhangi bir hareket girişiminde bulunamıyordu. Bu noktada devreye Horasan ordusu üzerinde büyük nüfuzu olan Ebû Müslim girdi. Seffâh, Ebû Müslim'in yardımını talep etmesi için Mansûr'u Ebû Müslim'e yolladı. Ebû Müslim de gönderdiği adamlarıyla Ebû Seleme'yi Enbâr'da öldürterek Ebü'l-Abbâs'ı büyük bir sıkıntıdan kurtardı.¹⁵⁷ Seffâh döneminde Hz. Ali evlâdına dair yaşanan önemli bir hadise olarak bu mevzu söz konusu edilebilir.

¹⁵⁵ Varol, M. Bahaüddin, *Emevî ve Abbâsî İktidarında Ehli Beyt Nesli*, s. 88

¹⁵⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII/294-295; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 258.

¹⁵⁷ Yıldız, Hakkı Dursun, “Ebû Seleme el-Hallâl”, *DİA*, İstanbul, 1994, X/228-229.

1.1.4. Söylediği Veciz Sözler ve Şiirler

Seffâh'a biat edildiği zaman Seffâh minbere çıktı ve şunları söyledi: “Ey insanlar amcamın oğlu olan Rasulullah'ın sünnetini yaşatın, Emevîler'in konuşmalarından vazgeçin” dedi.¹⁵⁸ Seffâh, Mervân'ın kellesi ona ulaşır onu gördüğünde şükür manasıyla secdeye kapandı ve sonra şunları söyledi; “Dinin düşmanı olan Mervân, benim artık senden ve çevrende seni destekleyen insanlardan alacak bir intikamım kalmadı. Allah'a hamdolsun ki O, beni sana üstün kılmıştır.” Sonra şu beyti söyledi:

لَوْ يَشْرَبُونَ دَمِي لَمْ يُرَوْ شَارِبُهُمْ وَلَا يَمَؤُهُمُ لِلْعَيْظِ تَرْوِينِي

“Kanımı kana kana içseler yine de kanmazlar; onların kanı da benim içimdeki alevi söndürmez.”¹⁵⁹

Kendi tabakasından iki kişi birbirine düşmanca tavır sergilediğinde birinin diğerine olan sözlerini dinlemez ve şöyle derdi: “Aşırı nefret(hunç, kin, garez) düşmanlığı doğurur.” Seffâh bir sözünde; “Kim sert davranırsa, nefret ettirir. Kim de yumuşak olursa uyumu sağlar” demiştir.¹⁶⁰ Fakat Seffâh'ın Emevî ailesine karşı izlediği sert politikaya bakıldığında bu sözü ile uyumlu bir tavır sergilediği söylenmez.

Şunlar da Seffâh'ın sözlerindendir: “Kudret büyüdüğünde şehvet azalır. Azalan her bir sadakada mutlaka kaybolan bir hak vardır. Cimriliği basiret sayan ve hilmi de zül kabul eden, insanların en alçağı ve adisidir. Hilm mefsedet olunca affetmek mucize olur. Dine giren ve sultanı zayıflatan şeylerin dışında sabır güzel bir şeydir. Acele etmeme (teenni), ancak imkânın olduğu halde yapılıncaya sevilen bir şeydir.”¹⁶¹

¹⁵⁸ Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, II/215.

¹⁵⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/20.

¹⁶⁰ Zehebî, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, VI/78.

¹⁶¹ Zehebî, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, VI/79; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 258.

1.1.5. Seffâh Hakkında Söylenen Sözler ve Şiirler

Ahmed b. Hanbel, Seffâh için şöyle demiştir; *“Seffâh iyi bir adamdı, kim ondan eskilere dair bir şey duysa, o kesin doğru oluyordu.”*¹⁶² Seffâh’ın kurduğu devletle, İslam topluluğu dağıldı. Her tarafta insanlar itaatten çıktılar. Galip olanlar bu toprakları kurtardılar ve durum böyle devam etti.¹⁶³

1.1.6. Vefat Etmeden Önceki Son Durumları Ve Son Sözleri

Seffâh bir gün aynaya bakarak yüzünün ne kadar güzel olduğunu düşündü ve şunları söyledi: *“Allah’ım ben sana hükümdarların en genç olanıym demek yerine bana uzun ömür ver ki o ömrü sana itaatle ve sağlıklı geçireyim diye dua ediyorum”* diye dua etti. Duası henüz bitmişti ki yanında bulunan iki çocuktan biri diğerine *‘İkimizin arasında ecel iki ay beş gündür’* dedi. Seffâh bu konuşmaya şahit olduktan hemen sonra şunları söyledi : *‘Allah’ım sen bana kâfis. Senin gücünden öte bir güç yoktur. Senden yardım istiyor ve sadece sana güveniyorum.’* Yaşanan bu hadisenin üstünden uzun zaman geçmemiştir ki Seffâh rahatsızlandı ateşi yükseldi ve iki ay beş gün sonra da vefat etti.¹⁶⁴

İbn Kesîr’de İshak b. İsa’nın babasının ağzından naklettiği bir hadise Seffâh’ın dünya hayatına ve ahiret hayatına bakışının daha iyi anlaşılmasına yardımcı olması yönünden önemlidir. Rivayet şöyledir: *“Halife Seffâh’ın oruç tuttuğu bir gün halifenin huzuruna girecekken kapıda bekleyen müjdeciden Sind bölgesinin fethedildiğini ve oradaki yönetimin halifeye bey’at ettikleri haberini aldım. Bu haberi vermek için huzura girdiğimde başka bir müjdecî ile daha karşılaştım. O da İfrikiyye’nin fethini haber verdi. Bu müjdeler ile Seffâh’ın huzuruna girmeyi bana nasip eden Allah’a şükrettim. Seffâh’a bu fetihlerin haberini verdiğim esnada Seffâh yeni abdest almış sakalını tarıyor haldeydi. Müjdeleri duyduğunda elinde bulunan tarak yere düştü. Ardından şunları söyledi; ‘Allah’tan başka her şeyin helak olacağına tüm kalbimle inanıyorum. Bu gelen haberlerden dolayı öleceğim günün yakın olduğunu seziyorum. Çünkü bana bu şehirde Sind ve*

¹⁶² Yâfiî, *Mir’âtü’l-Cenân*, s. 308.

¹⁶³ Süyûtî, *Târîhu’l-Hulefâ*, s. 257-258.

¹⁶⁴ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, V/50; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII/297.

Ifrikiyye'den fetih haberlerinin geleceği ve bundan üç gün sonra da ölümün beni bulacağına dair Rasûlullah'ın bir haberinin olduğu rivayet edilmişti; Tüm bunlar da benim başıma gelmiş oldu. Ben dünyayı seviyor isem de ahiret benim için daha tatlı ve daha sevimlidir. Rabbimin huzuruna varmam benim için daha önemli ve hayırlıdır. Elbette Allah Rasûlünden gelen böyle bir haberin gerçek olması arzuladığım ve sevindiğim bir durumdur...¹⁶⁵ Muhtemeldir ki bu rivayetlerde geçen olaylar Seffâh'ın hastalığı esnasında gerçekleşmiştir. Buradan anlamalıyız ki bahsedilen bu rivayetlerde gelecekte haber verme gibi durumlar söz konusu değildir. Hastalığından haberdar olan Seffâh olayları bu yönde yorumlamış olabilir.

İbn Asâkir'in anlattığına göre Seffâh'ın tabibi ona: “*Ey Seffâh sen salih bir kişisin*” dedi. Bunun üzerine Seffâh şu şiiri söyledi:

يُبَيِّنُ لِي دَاءَ وَبِي دَاءٌ دَفِينُ يُبَيِّنُ لِي دَاءَ وَبِي دَاءٌ دَفِينُ
وَلَا شَكَّ إِذَا وَضَحَ الْيَقِينُ لَقَدْ أُفْقِنْتُ أَتَى غَيْرُ بَاقٍ

“Tabibim bana sen salih bir kimsesin diyor. Rabbim ise tabibe benim gizli bir hastalığımın olduğunu açıklıyor.

Ben dünyada ebedi kalmayacağıma kesin olarak inandım. İnancın kesin olduğu bilinince şüpheye yer kalmaz.”¹⁶⁶

En son söylediği sözlerden birisi olarak şu cümle nakledilmiştir; “*İlâhi dönüşüm sana olsun cehenneme değil.*”¹⁶⁷

1.1.7. Hilafet Süresi ve Vefatı

Ebü'l-Abbâs uzun yaşamadı.¹⁶⁸ 136/754. yılın Zilhicce ayının on dördü Pazar günü Enbâr'da öldü.¹⁶⁹ Seffâh'ın Cüdrîy'de vefat ettiğine dair rivayetlerde mevcuttur.¹⁷⁰ Ebü'l-Abbâs'ın Zilhicce ayının on ikinci veya on üçüncü günü çiçek

¹⁶⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII/297-298; Vekîl, Muhammed es-Seyyid, *el-Asru'z-Zehebî li'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, Dimaşk, Dârü'l-kalem, 1998, s. 42.

¹⁶⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII/299.

¹⁶⁷ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Târîhi'l-Hulefâ*, s. 22.

¹⁶⁸ İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 150.

¹⁶⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 333; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 372; Taberî, *Târîh*, VII/470; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 150; Abbâdî, Ahmed Muhtar, *fî't-Târîhi'l-Abbâsî ve'l-Endelüsî*, s. 45.

¹⁷⁰ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 258.

hastalığından dolayı vefat ettiği söylenmiştir.¹⁷¹ Genel olarak çiçek hastalığından ötürü vefat ettiği kabul edilmiştir. Hummadan öldüğüne dair gelenler rivayetlere bakacak olursak; çiçek hastalığı olan kişinin yüksek ateşinin olacağından dolayı bunun humma olduğu da düşünülmüş olabilir.¹⁷² Öldüğü zaman yirmi sekiz, otuz üç veya otuz altı yaşında olduğu da rivayet edilmiştir.¹⁷³ Onun halifeliğinin 4 yıl, 9 ay¹⁷⁴ 4 yıl, 8 ay, 4 gün¹⁷⁵ veya Dîneverî'nin *el-Ahbâru't-Tivâl* eserinde 4 yıl 6 ay sürdüğü zikredilmiştir.¹⁷⁶

1.2. EBÛ CA'FER ABDULLÂH EL-MANSÛR

İsmi, Ebû Ca'fer el-Mansûr Abdullâh b. Muhammed b. Ali b. Abdullâh b. Abbâs b. Abdulmuttalib'tir.¹⁷⁷ Mansûr onun lakabıdır ve anlamı “*Allah'ın yardımına mazhar kılınmış muzaffer kimse*” demektir.¹⁷⁸ Ayrıca İbn Tiktaka'nın *el-Fahrî* isimli eserinde Mansûr'un diğer adının Miklas olduğu geçmektedir.¹⁷⁹

Ebû Ca'fer 7 Zilhicce 95/23 Ağustos 714'de Şam topraklarında bulunan Humeyme'de doğdu.¹⁸⁰ Annesi, Berberî ve ümmüveled¹⁸¹ olan Sellâme isimli bir kişidir.¹⁸²

Mansûr, Seffâh'ın ölümünün ardından 136/754 yılının 12 Zilhicce Pazar günü gecesi, Enbâr'da Abbâsîler'in yeni halifesi olarak seçildi.¹⁸³

¹⁷¹ İbn Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, s. 34; Ya'kûbî, *Târih*, II/362; Taberî, *Târih*, VII/470; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III/348; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/49.

¹⁷² Akkuş, Murat, “Abbâsî Halifelerinin Ölüm Sebepleri”, s. 205.

¹⁷³ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III/348; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/49.

¹⁷⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, s. 333.

¹⁷⁵ İbn Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, s. 34; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 256; Taberî, *Târih*, VII/470.

¹⁷⁶ Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, s. 379.

¹⁷⁷ İbn Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, s. 34; Ya'kûbî, *Târih*, II/364; Ya'kûbî, *Müşâkeletü'n-Nâs li-Zemânihim*, s. 22; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III/294; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 259.

¹⁷⁸ Hitti, Philip, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, II/446; Clot, André, *Harun Reşid ve Abbâsiler Dönemi*, s. 13.

¹⁷⁹ İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 158.

¹⁸⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târih*, s. 347; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 259; Bozkurt, Nahide, “Mansur”, *DİA*, İstanbul, 2003, XXVIII/5-6.

¹⁸¹ Efendisi tarafından hamile bırakılan cariye ‘ümmüveled’ denir. Geniş bilgi için bkz. Aktan, Hamza, “İstîlâd”, *DİA*, İstanbul, 2001, XXIII/361-162.

¹⁸² İbn Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, s. 34; Taberî, *Târih*, VIII/62; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 259.

¹⁸³ Ya'kûbî, *Târih*, II/364; Taberî, *Târih*, VII/471; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III/349.

Fiziki özelliklerine bakıldığı zaman Mansûr; esmer, iri dudaklı, seyrek sakallı, yakışıklı biriydi. Geniş bir alnı vardı, burun kemeri yüksek, hafif yanakları ve elmacık kemikleri olan, iri gözlü bir kimseydi.¹⁸⁴ Yüzünde belirgin bir kırmızılık ve yer yer esmerlik görülüyordu.¹⁸⁵ Bir başka rivayette ise çehresinin kupkuru olduğu geçmektedir.¹⁸⁶ Mansûr uzun boylu ve zayıftı. Şakakları biraz ağarmıştı, onları siyaha boyardı.¹⁸⁷ Gözleri konuşan iki dil gibiydi. Yüzünde sertlik, yürüyüşünde aslan heybeti vardı.¹⁸⁸

1.2.1. Kişisel Özellikleri

Mansûr; tecrübeli, ihtiyatlı, yıllar şahsiyetini olgunlaştırmış, ilim sahibi, helal haram bilen, bir olay anında gevşek davranmayan, bir tehlike anında ihmal göstermeyen birisiydi. Azimli, iş delisi, kararlı, güçlü, düşünen, cesaretli, akli mükemmel ve zeki idi. Bazı zamanlar öyle cömert bir insan oluyordu ki kendisine insanların en cömerdi deniliyordu, bazen ise çok cimri oluyor ve ona insanların en cimrisi denilebiliyordu. Mansûr, hükümdarlara yaraşır siyaset yapan ve bu konuda oldukça iyi olan, saldırı esnasında adeta bir aslan kesilen, gerektiği zaman acımasız olup başkalarının yok olması uğruna ülkesini korumaktan kaçınmayan bir siyasetçiydi.¹⁸⁹

Mansûr birçok özelliği ile diğer halifelerden ayırt edilirdi.¹⁹⁰ Hükümdarların büyüklerinden, doğru fikirli, anlayışı keskin ve yaptığı icraatlarda doğru adımlar atan

¹⁸⁴ Taberî, *Târih*, VIII/62; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII/ 335; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/198; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, I/305; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, s. 147; Zehebî, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, VII/83; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, II/216; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII/459; Karamânî, Yusuf, *Ahbârü'd-düvel ve âsâru'l-üvel fi't-tarih*, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1992, II/75; Şâmi, Ahmed, *ed-Devletü'l-İslâmiyye fi'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, s. 93.

¹⁸⁵ Zehebî, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, VII/83.

¹⁸⁶ Şakir, Mahmud, *Hiz. Âdem'den Bugüne İslam Tarihi*, trc. Ferit Aydın, İstanbul, Kahraman Yayınları, 1993, IV/7.

¹⁸⁷ Taberî, *Târih*, VIII/62; Mes'ûdî, *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s. 311; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VII/335; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII/108.

¹⁸⁸ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 347.

¹⁸⁹ Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, s. 147; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, II/216; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII/459; Karamânî, *Ahbârü'd-düvel*, II/75.

¹⁹⁰ Mes'ûdî, *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s. 311-312; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, s. 147; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, II/216; Clot, André, *Harun Reşid ve Abbâsiler Dönemi*, s. 10.

¹⁹¹ Hâşimî, Abdülmün'im, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, s. 62.

birisiydi. Çok vakur ve çok güzel bir ahlaka sahipti.¹⁹¹ Tabiatı itibariyle haşin, tutumlarında sert ve şiddetli bir kimseydi.¹⁹² Daima görkemli bir idareci olmuş ve hükümdarlık heybetini üzerinde taşımıştı. Cesaretli olmasıyla birlikte görüşlerinde ve zorbalıkta çok baskın olmasıyla tanınırdı. İnsanların kalpleri ona yönelir, gözleri hep onu takip eder ve şerefi sadece layık olan kimselere verirdi.¹⁹³ Attığı adımlarda dikkatli ve uyanık oluşuyla, karakter olarak ise yiğit biri olarak bilinirdi.¹⁹⁴

Mansûr yalnız olduğu zamanlarda çok iyi huylu, çocukların oynamalarına şakalaşmalarına karşı çok tahammüllü idi, fakat mizah ve lüzumsuz şeylere karşı çok katıydı. Ayrıca hükümdarlık elbiselerini giydiği vakit veya halk ile bir arada olacağı ortamlara çıkınca yüzünün rengi değişir, gözleri kızarır, bütün huyları birden farklılaşırdı. Ama aile fertlerine karşı yumuşak davranırdı. Bir gün çocuklarına “*Evlatlarım, benim elbiselerimi giyip meclisime çıktığımı görünce yanıma kimse yaklaşmasın. Yaklaşana bir zarar vermemden korkarım*” dedi.¹⁹⁵ Her ne kadar hareketlerinde sert olsa da bir insan olması hasebiyle korku veya merhamet duygularını da içinde barındırırdı. Buna örnek vermek gerekirse Mansûr, Ebû'l-Abbâs'ın öldüğünü öğrendiğinde Ebû Müslim'e amcasından korktuğunu dile getirmişti. Ama diğer taraftan baktığımızda ise Râvendîler gibi bir toplumun arasına binitsiz ve korumasız olarak girerek de cesaret örneği göstermiştir.¹⁹⁶

Mansûr oyun ve eğlence ortamlarında bulunmayı sevmez, bu tip şeyleri sarayında görmek istemezdi. Kaynaklarda kendisini ve nefsiyi iyi tanıyan birisi

¹⁹¹ Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, s. 126; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 155-156.

¹⁹² Hitti, Philip, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, II/453; Abbâdî, *Târîhi'l-Abbâsî ve'l-Endelüsî*, s. 65; Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsîyye*, Kahire, el-Mektebetü't-ticâriyyetü'l-kübrâ, 1970, s. 80.

¹⁹³ İbnü's-Sâi, Ali b. Enceb, *Ahbârü'l-Hulefâi'l-Abbâsiyyin*, Dimaşk, Dâru Kinân, 2011, s. 20; Zehebî, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, VII/83; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, II/216; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII/459; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 259; Karamânî, *Ahbârü'd-düvel*, II/76; Şâmi, Ahmed, *ed-Devletü'l-İslâmiyye fi'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, s. 93.

¹⁹⁴ Hâşimî, Abdülmün'im, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, s. 63; Şâmi, Ahmed, *ed-Devletü'l-İslâmiyye fi'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, s. 93; Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsîyye*, s. 80; Takkûş, Muhammed Süheyl, *Târîhü'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 47.

¹⁹⁵ Taberî, *Târîh*, VIII/64; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III/453-454; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/199; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 156; Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, III/247; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII/107; Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, III/247.

¹⁹⁶ Güzel, Ahmet, “Ebû Ca'fer el-Mansûr”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti: Abbâsîler*, İstanbul, Siyer Yayınları, 2018, V/102.

olarak karşımıza çıkmaktadır.¹⁹⁷ Ayrıca Mansûr, müziği saraydan tümüyle kovmuştur.¹⁹⁸ Hammâd et-Türkî bu konuda şunu anlatmıştır: “Bir defasında Mansûr’un yanında duruyordum, yüksek bir ses duydu. Bana ‘Bu ses nedir bak’ dedi. Baktım, hizmetçilerinden biri tambur çalıyordu. Ona durumu söyledim, öfkelendi. ‘Tambur nasıl bir şeydir?’ dedi. Ben ona tarif ettim. Bana ‘Tamburu nerden biliyorsun?’ dedi. Ona ‘Horasan’da gördüm’ dedim. Mansûr kalkıp hizmetçinin yanına vardı. Cariyeler onu görünce dağıldılar. Mansûr kırılıncaya kadar tamburla hizmetçinin başına vurulmasını emretti. Sonra hizmetçiyi çıkardı, sattı.”¹⁹⁹ Bu hadise ile birlikte Mansûr’un sarayda müzik aletlerini görmeye bile tahammülünün olmadığı aşikâr bir şekilde anlaşılmaktadır.

Sellâm el-Ebreş, Mansûr hakkında şunları söylemiştir: “Mansûr’un hilafeti esnasında sarayında eğlenceye ve oyuna dair bir şeye denk gelinmemiştir. Sadece bir keresinde küçük yaşlardaki çocuklardan birisi bedevilerin birbirleriyle hediyeleşmeleri için gereken şeylerin bulunduğu iki çuval malzeme ile ve bedevi kılığına girip yayını da omzuna alarak bir devenin üstünde yola çıktı. Çocuğun bu halini görenler onu yadırgadılar. Çocuk ise yoluna devam etti ve Rusâfe’de yaşayan birisinin yanına giderek çuvallardaki hediyeleri ona verdi. Hediyeleri alan kişi çocuğu öptü ve kucakladı, ardından çocuğun çuvallarını dirhemle doldurdu. Daha sonra çocuk bu çuvallarla geri döndü.”²⁰⁰ Zikredilen bu hadise Mansûr’un eğlence ve oyun anlayışının ne boyutta olduğunu bizlere yansıtmaları açısından önemlidir.

Mansûr güçlü bir kişiliğe sahipti, hile ve aldatma huyları kendisinde bulunmazdı. Devletin pahasına kimseye iltifat edenlerden değildi.²⁰¹ Bu konu hakkında farklı bir görüş olarak İsveçli şarkiyatçı K.V Zettersteen şöyle söylemiştir; “Mansûr bir hükümdar olarak tüm kuvveti ile kendisini vazifesine vermiş, fakat kullandığı vasıtalarla pek bakmamış ve ulaşmak istediği gayeye varmak için hileli

¹⁹⁷ Zehebî, *Siyeru A’lâmu’n-Nübelâ*, VII/83; Süyûtî, *Târîhu’l-Hulefâ*, s. 259; Kütübî, *Fevâtü’l-Vefeyât*, II/216; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 156; Şakir, Mahmud, *Hiz. Âdem’den Bugüne İslam Tarihi*, IV/7; Şâmi, Ahmed, *ed-Devletü’l-İslâmiyye fi’l-Asri’l-Abbâsiyyi’l-Evvel*, s. 93; Abbâdî, *Târîhi’l-Abbâsî ve’l-Endelüsî*, s. 65.

¹⁹⁸ Clot, André, *Harun Reşîd ve Abbâsiler Dönemi*, s. 11.

¹⁹⁹ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, V/199; Abbâdî, *Târîhi’l-Abbâsî ve’l-Endelüsî*, s. 65.

²⁰⁰ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, V/199.

²⁰¹ Vekîl, *el-Asru’z-Zehebî li’d-Devleti’l-Abbâsiyye*, s. 123.

yollara başvurmadan çekinmemiştir.”²⁰² Mansûr yaratılış itibariyle disiplin ve prensip sahibi olduğu için işlerinde de başarılı oluyordu.²⁰³ Mansûr’un hilafetinde başarılı olmasını garanti eden en önemli özelliği sıkıntı içinde bulunsa dahi kararlı davranışlar göstermesiydi.²⁰⁴

Babası ve dedesinin önderliğinde, bilgili ve fasih olan emirler ve meliklere aşına olarak büyüdü.²⁰⁵ Hükümdarlığı döneminde yaşanan, tahtını sallayan büyük isyanlar karşısında otoritesini kaybetmemiş, daima tedbiri elinde bulundurarak güçlüklerin üstesinden gelmiştir.²⁰⁶ Hiçbir zaman vezirlerinin nüfuzu altına girmemiştir.²⁰⁷

Mansûr sistemli hareket etmeyi severdi.²⁰⁸ Güne başladığı zaman ilk olarak iyiliklerin devamını sağlamak ve insanların kötülüklerine mani olmak maksadıyla işlerine başladığı. Devamında ise valilerin atamalarına ve görevden alınmalarına bunun yanında da toplumun yararına olacak işlere bakmakla ilgilenirdi. Öğle vakti geldiğinde namazını kılar ardından evine gider ikinci vaktine kadar istirahat ederdi. İkinci namazını eda ettikten sonra aile fertlerinin özel işleri ile ilgilenir onlarla birlikte vakit geçirir çocukları ile sohbet ederdi. Yatsı namazının ardından dış ülkelerden gelen mektupları incelerdi. Gecenin ilk kısmında eğer gece sohbeti yapacaksa bu sohbete katılacak olan kişiler onun yanında otururlardı. Mansûr bundan sonra ailesinin yanına gider ve gecenin ikinci kısmında yatağına uzanıp uyurdu. Ardından kalkar, abdest alır, fecre kadar ibadetle meşgul olurdu. Fecir doğduğunda cemaatle namaz kılmak için camiye giderdi ve ardından tekrar makamına dönerdi.²⁰⁹

²⁰² Zettersteen, K.V, “el-Mansûr”, *İA*, VII/295-296.

²⁰³ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, II/320.

²⁰⁴ Takkûş, Muhammed Süheyl, *Târihü 'd-Devleti 'l-Abbâsiyye*, s. 47.

²⁰⁵ Hâşimî, Abdülmün'im, *el-Hilâfetü 'l-Abbâsiyye*, s. 61.

²⁰⁶ Geniş bilgi için bkz. Zorlu, Cem, *Abbâsîler'e Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2001.

²⁰⁷ Bozkurt, Nahide, “Mansur”, *DİA*, XXVIII/6.

²⁰⁸ Şâmi, Ahmed, *ed-Devletü 'l-İslâmiyye fi 'l-Asri 'l-Abbâsiyyi 'l-Evvel*, s. 93.

²⁰⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/201; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII/467; Zeniber, Muhammed, *ed-Devletü 'l-İslâmiyye fi Zılli 'l-Hilafeti 'l-Abbâsiyye*, Rabat, Dârü'n-Neşri'l-Mağribiyye, 1985, s. 49; Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü 'l-Abbâsiyye*, s. 80-81; Üçok, Bahriye, *İslam Tarihi: Emevîler-Abbâsîler*, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, 1968, s. 86.

Mansûr tabiatı itibariyle servet yapmayı seven, varlık düşkününü, cimri bir kişiliğe sahipti.²¹⁰ Mala mülke son derece değer verir, para biriktirmeye ve paradan yana tasarrufta bulunmaya karşı çok hevesli olurdu. Ona bu özelliğinden dolayı “*Ebû’d-Devânîk (metelik babası) ve Mansûr ed-Devânîkî*” unvanı verilmişti. Bu unvanın verilmesine sebep olan hareketlerinden birkaçı şunlardır: ilk olarak taneler ve benzer küçük şeyler için bile işçi ve sanatkârları sorguluyordu.²¹¹ Şairlere veya diğer eğlence türlerine israf derecesinde para harcamayı kesmişti.²¹² Herhangi bir oyuncu veya musâhibe²¹³ bir karış toprak dahi bağışlamazdı.²¹⁴ Çocuklarının israfa meyletmemesi için onları da kontrol ederdi.²¹⁵

Mansûr devletin tüm ödemelerini çok dikkatli takip etmesiyle bilinirdi.²¹⁶ Divanda onun bir sicili olurdu. Herhangi birisine bir şey vermişse bunu mutlaka kaydeder ve yirmi sene geçse de bunu hesap edip söylerdi.²¹⁷ Öyle ki Bağdat şehrini tesis ettirdiği sırada inşaat işlerini bizzat kendisi denetlemiş, usta ve işçilerin hesaplarını kendisi çıkarmıştır. Bu çalışmalar esnasında bir işçiye: “*Sen biraz kestirdin,*” bir diğerine “*İşine zamanında başlamadın,*” başka birine de “*Sen işi erken bıraktın, mesaiyi tamamlamadın*” der; her işçinin yevmiyesini o günkü çalışmasına göre verir, neredeyse hiçbirine tam yevmiye vermezdi.²¹⁸ Mansûr para harcamama konusunda farklı yollara da başvurmuştur. Buna örnek olarak ise Kûfe ve Basra için surlar yaptırıp burada kanallar açtırmak istemiş bunların masraflarını bile halktan toplamayı düşünmüştü.²¹⁹

²¹⁰ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, V/136; Şakir, Mahmud, *Hiz. Âdem’den Bugüne İslam Tarihi*, IV/7.

²¹¹ İbnü’s-Sâi, *Ahbârü’l-Hulefâi’l-Abbâsiyyin*, s. 20; Kütübî, *Fevâtü’l-Vefeyât*, II/216; Süyûtî, *Târîhu’l-Hulefâ*, s. 259; Abbâdî, *Târîhi’l-Abbâsi ve’l-Endelüsî*, s. 65; Bozkurt, Nahide, “Mansur”, *DİA*, XXVIII/6.

²¹² Öz, Şaban, *İslâm Tarihi*, s. 140.

²¹³ Sohbet kökünün “mufâale” kalıbından türeyen musâhib kelimesi “sohbet ehli kimse, arkadaş, dost” anlamına gelir. Osmanlı saray teşkilâtında saraydaki görevliler içinde vezir ve beylerbeylerinden padişaha danışmanlık yapan, kişiliği ve bilgisiyle temayüz ederek ona arkadaşlıkta bulunanlar için kullanılmıştır. Geniş bilgi için bkz. İpşirli, Mehmet, “Musâhib”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI/230-231.

²¹⁴ Yıldız, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, III/102.

²¹⁵ Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü’l-Abbâsiyye*, s. 85.

²¹⁶ Hodgson, Marshall, *İslâm’ın Serüveni*, I/239.

²¹⁷ Câhiz, *et-Tâc fî Ahlâki’l-Mülûk*, s. 32; Süyûtî, *Târîhu’l-Hulefâ*, s. 269; Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü’l-Abbâsiyye*, s. 84-85.

²¹⁸ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, II/325.

²¹⁹ Yıldız, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, III/99.

Mansûr'un cimriliğine örnek olarak şu rivayet vardır; “Mansûr hilafetten önce ilim talebinde bulunmuş ve bunun için yolculuk etmiştir. Evlerden birine girmek üzereyken bekçi onu tutup, ‘Girmeden önce iki dirhem’ dedi. Mansûr, ‘Beni bırak, ben Hâşimoğullarımdanım’ dedi. Adam ‘İki dirhem ver’ dedi. Mansûr ‘Beni bırak, ben Rasulullah’ın amcaoğullarının torunlarımdanım’ dedi. Adam ‘İki dirhem ver’ dedi. Mansûr ‘Beni bırak, ben Allah’ın kitabını okuyan biriyim’ dedi. Adam yine ‘İki dirhem ver’ dedi. Mansûr ‘Beni bırak, ben fıkıh ve feraizle uğraşan biriyim’ dedi. Adam ‘İki dirhem ver’ deyip onu yorunca Mansûr iki dirhem vermeyi emretti. Bunun üzerine dönüp mal toplayıp tasadduk etmeye başladı”²²⁰ Askerî şöyle der: “Abbâsoğulları arasında Mansûr; cimrilikte Emevîoğulları arasında Abdülmelik gibiydi.”²²¹

Halife Mansûr'un cimri oluşu fazlaca anlatıldığı gibi cömertliğine de yer verilen rivayetler mevcuttur. Hayır, hasenat konusunda gerektiği zaman verir, gerekmediği zamanlar vermezdi. Hacca gidince Hicaz halkına çok hayır yaptı. Öyle ki bu seneye bolluk senesi dendi. Doğrusu ihtiyatlı bir zattı. Fakat tutumluluğu ağır basardı.²²² Vermeye karar verdiği zamanlar bol bol ve önemli miktarda verirdi. Zayi etmek istemediği zamanda en ufak şeyde cimrilik yapardı. Yani malında cimriydi ancak bela ve musibet gibi durumlar ile karşı karşıya gelindiğinde de malını harcardı. Ordulara ve savaşlara para harcama konusunda akıllı politikalar izlerdi. Ziyâd, Mansûr'un şöyle dediğini söyler: “Eğer yanımda 1000 deve olsaydı ve aynı zamanda uyuz bir devemde olsaydı başkaları onun üstünde gitmesin diye ona binerdim” demiştir. Daha önce ve sonra hiçbir halifenin biriktirmediği kadar para biriktirmişti. Biriktirdiği para 960.000.000 dirhemdi. Bu kadar mal bırakmasına rağmen parasını harcamaya kıyamaz, paraya avamdan birinden daha çok değer verirdi. Hatta aşçıbaşısına, kesilen hayvanların deri, kelle ve paçalarını alabilmesi için yakacak odunları ve baharatı temin etmesini şart koşmuştu.²²³

²²⁰ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 263.

²²¹ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 267.

²²² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/204; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 157.

²²³ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III/318; Mes'ûdî, *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s. 312; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, s. 147; Abbâdî, *Târîhi'l-Abbâsî ve'l-Endelüsî*, s. 66.

Mansûr'un en çok önem verdiği şeylerden birisi ise halkının halini bilmek, dostunu düşmanını tanımaktı. Olaylara halkın bakamadığı noktadan bakar ve ona göre hareket ederdi. Uzun süre hükümdar olarak kalması da halkını çok iyi tanınması sebebiyledir.²²⁴ Mansûr, toplumda dine tabi olmanın, namuslu bir hayat yaşamanın, namazın ve hayrın yeniden sıhhate kavuşmasına sebep oldu.²²⁵

Mansûr, sarayındaki ciddiyeti ve gayet sade yaşayışı ile meşhurdur.²²⁶ Bir yandan görkemli bir hükümdar diğer yandan ise zühd hayatı yaşayan biriydi.²²⁷ Kendini devleti yüceltmeye ve ülkeyi yeniden inşa etmeye adanmıştı. Devri, idari sistemlerde niteliksel bir değişime tanık oldu.²²⁸ Ayrıca adaletli olmasıyla da biliniyordu.²²⁹

Ebû Ca'fer el-Mansûr içkiye karşı çıkmıştır, hatta içkiyi sofrasına dahi koydurmamıştır.²³⁰ Kimse onu su dışında bir şey içerken görmemiştir.²³¹ Bu özelliğine örnek olarak şu olay rivayet edilmiştir: bir gün Mansûr'un tabibi Buhtîşû kendisini ziyarete gelmişti. Mansûr misafirine yemek getirilmesini istedi. Fakat sofraya içki gelmedi. Buhtîşû içkiyi sofrada göremeyince getirilmesini istedi. Orada bulunanlar içkinin Mansûr'un sofrasında yasak olduğunu dile getirdiler. Bunu öğrenen Buhtîşû sofrada içki olmazsa yemek yemeyeceğini söyledi. Durumu Mansûr'a iletiler ve o da misafirin bu konuda rahatsız edilmemesini emretti. Akşam olduğunda sofraya tekrar kuruldu ve içki yine yoktu. Buhtîşû isteğini tekrarladı ve yine isteği yerine getirilmedi. Bunun üzerine Buhtîşû yemeğini yemeye başladı yemeğinin yanında su içti. Ertesi gün Buhtîşû suya bakarak şöyle söylüyordu: “Yaşamımda bugüne kadar, içkinin yerini hiçbir şeyin tutamayacağını düşünüyordum. Fakat gördüm ki Dicle'nin içtiğim şu suyu içkinin yerini tutmaktadır.”²³² Mansûr ve tabibinin arasında geçen bu olay Mansûr'un içki konusunda gösterdiği hassasiyeti

²²⁴ Câhiz, *et-Tâc fî Ahlâki'l-Mülûk*, s. 169; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III/318.

²²⁵ Zehebî, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, VII/83.

²²⁶ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, II/321.

²²⁷ Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, s. 147.

²²⁸ Fevzi, Faruk Ömer, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, s. 71.

²²⁹ Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, II/216.

²³⁰ Hitti, Philip, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, II/518; Yıldız, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III/102.

²³¹ Câhiz, *et-Tâc fî Ahlâki'l-Mülûk*, s. 32.

²³² Taberî, *Târih*, VIII/87.

gözler önüne sermektedir. Bu şekilde içki talebinde bulunan kişi kendisine ne kadar yakın olursa olsun bu konuda asla taviz vermemiştir.

Ebû Ca'fer el-Mansûr hiçbir nedîminin yanına çıkmazdı. Onunla perde arasında yirmi arşın, nedîmler ile perde arasında da benzeri mesafe bulunurdu. Şarkı söylendiği zaman bu onu eğlendirirdi. Cariyelerden biri perdeyi sallarsa, perdedar bunu görür ve “*Ona Aferin Allah iyiliğini versin de*” diye tembih ederdi.²³³

Mansûr çok sefere çıkar ve seyahat ederdi. İnsanlara ve hayata dair haberler verirdi.²³⁴ Fakat Mansûr müneccimlerin sözlerine de kulak verirdi. Müneccimlerle istişare etmeksizin hiçbir işe teşebbüs etmezdi. Yani yıldızların hükümleri ile amel etmiştir.²³⁵

Mansûr yukarıda da belirtildiği gibi azimli ve doğru düşünceliydi. Dahası tüm tanımların ötesinde iyi bir siyasetçi idi.²³⁶ Siyaset onun saltanatı zamanında gelişti.²³⁷ Abbâsî Devleti'nde idarî sistem, Harun er-Reşîd dönemine kadar Mansûr'un tesis ettiği şekilde kalmıştır.²³⁸ Mansûr'un siyasetteki başarısı, döneminde meydana gelen olayların üstesinden gelmek için almış olduğu tedbirlerle ve attığı stratejik adımlarda açıkça görünür.²³⁹ Siyasî ve idarî yönden maharetini buradan anlayabildiğimiz gibi askerî alanda ve seferlerde gösterdiği başarısı iyi bir siyasetçi olduğunu bizlere gösterir.²⁴⁰ Yezîd b. Ömer b. Hübeyre şöyle der: “*Harpte, sulh zamanında Mansûr'dan daha fazla hileci, deha sahibi, daha uyanık kimse görmedim. Dokuz ay beni kuşattı, yanımda Arapların seçkin süvarileri vardı. Onun askerlerine zarar vermek için bütün gayretimizi sarf ettik. Askerlerine iyice hâkim olduğu, çok uyanık*

²³³ Câhiz, *et-Tâc fî Ahlâki'l-Mülûk*, s. 32.

²³⁴ Hâşimî, Abdülmün'im, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, s. 61.

²³⁵ Zehebî, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, VII/88; Karamânî, *Ahbârü'd-düvel*, II/76; Zeydân, Corcî, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 291.

²³⁶ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III/318; Zeniber, Muhammed, *ed-Devletü'l-İslâmiyye*, s. 50.

²³⁷ Tırâzî, Abdullâh Mübeşşir, *Mevsuatü't-Tarihi'l-İslâmî ve'l-Haderetü'l-İslâmiyye*, Cidde, Âlemü'l-Ma'rife, 1983, I/255.

²³⁸ Güzel, Ahmet, “Ebû Ca'fer el-Mansûr”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti: Abbâsîler*, V/100.

²³⁹ Apak, Âdem, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, IV/102-103.

²⁴⁰ Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, III/248.

*olduğu için bir şey yapamadık. Beni kuşattığında başımda beyaz saç yoktu, savaş bittiğinde siyah saç kalmadı” dedi.*²⁴¹

Halife Mansûr’un iyi hasletlerinin yanı sıra acımasızlık bakımından Abbâsoğulları ailesinin kendinden en çok söz ettiren simasıydı. Saltanatını sağlamlaştırmak için binlerce Müslüman’ı öldürmüştür. Kadılık için Ebû Hanife’yi dövdüren de odur.²⁴² Mansûr zan ve şüphe ile yetiniyor, bu ikisine dair bilgisi ile insanları cezalandırıyordu. Bu şekilde çok fazla masum insan suçlu olarak, birçok itaatkâr insan ise isyankâr olarak görülüyordu.²⁴³ Devletin varlığına zarar verecek olan kişiler kendisine çok yakın olsalar bile onları öldürürdü. Mesela devletin kurucusu olarak görülen Ebû Müslim’i de öldürmüştür.²⁴⁴ Mansûr, Ebû Müslim’e karşı kardeşi Seffâh zamanından itibaren olumsuz duygular beslemiş, onu saltanatına karşı bir tehdit olarak görmüştür. Ebû’l- Abbâs’a zaman kaybetmeden Ebû Müslim’in öldürülmesini teklif etmiştir. Bu davranışı onun aceleci bir yapısının olduğunu da göstermektedir. Bunun yanında hilafetin kendi ailesinden devam etmesini isteyerek ve bu yolda kan dökerek sabırlı ve soğukkanlı kişiliğini de ortaya koymaktadır.²⁴⁵

Mansûr’un birçok Müslüman’ı öldürmüş olmasının en direkt sebebi saltanatı elinde tutma çabasıdır. İktidarda bulunan ve iktidarı ele geçirmek isteyen taraflar muhakkak savaşmayı göze almış demektir. Mansûr ise bir halifeydi ve saltanatını kimseye kaptırmak istemiyordu. Bu yolda onu saltanat konusunda sınamayan Müslümanlar, diledikleri gibi yaşıyorlar ve Mansûr onlara hayatlarını sürdürme yolunda yardımcı oluyordu.²⁴⁶ Baktığımız zaman Seffâh’ın insanları katlettirmesi sırf intikam hissinden ötürü iken, Mansûr devlete ve kendine karşı zararlı ve tehlikeli

²⁴¹ İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 156-157.

²⁴² Zehebî, *Siyeru A’lâmü’n-Nübelâ*, VII/83; Süyûtî, *Târîhu’l-Hulefâ*, s. 259; Şakir, Mahmud, *Hz. Âdem’den Bugüne İslam Tarihi*, IV/7; Karamânî, *Ahbârü’d-düvel*, II/76; Sırma, İhsan Süreyya, *Müslümanların Târihi*, İstanbul, Beyan Yayınları, 2014, IV/34.

²⁴³ Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü’l-Abbâsîyye*, s. 87.

²⁴⁴ Vekîl, *el-Asru’z-Zehebî li’l-Devleti’l-Abbâsîyye*, s. 123.

²⁴⁵ Güzel, Ahmet, “Ebû Ca’fer el-Mansûr”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti: Abbâsîler*, V/103.

²⁴⁶ Üçok, Bahriye, *İslam Tarihi: Emeviler-Abbâsîler*, s. 82; Sırma, İhsan Süreyya, *Müslümanların Târîhi*, IV/53.

olarak gördüğü kişileri ortadan kaldırmıştır.²⁴⁷ Ayrıca halkı onu benimsemekle beraber erkekler ondan korkardı.²⁴⁸

Mansûr anlatıldığı gibi bütün dönemi boyunca hep sorunlarla karşı karşıya gelmiş ve tüm bunlardan dolayı devletin sevimsiz yüzü olarak bilinmiştir. Kendisi şiddetli bir politika takip ettiği halde oğlu Mehdi'nin bu davranışları sergilemesini istememiştir. Bu konu ile ilgili İbn Tiktaka'nın *el-Fahrî* isimli eserinde şöyle bir rivayet geçmektedir: “*Mansûr oğlu Mehdi'yi çok severdi. Oğlu bir kişiye karşı suç işler veya bir kişiden mal alırsa o malı hazineye ayrı koyar, üzerine sahibinin adını yazardı. Öleceği zaman oğlu Mehdi'ye “Yavrum, insanlardan haksız aldığın, müsadere ettiğin her şeyi ayırdım. Üzerlerine sahiplerinin adlarını yazdım. Halife olursan onları sahiplerine iade et, sana dua etsinler ve seni sevsinler” dedi.*²⁴⁹ Buradan anlaşıldığı üzere Mansûr, oğluna; “Ben güç ile hâkimiyet kurmaya çalıştım; sen sevgi ile bu insanların kalplerini kazan” demek istemiştir.

Mansûr'u değerlendirdiğimiz zaman genel olarak Benî Abbâs içerisinde sebatı, himmetinin yüceliği, şüphede aşırılığı, halkının işlerine karşı gösterdiği ihtimamı, saraylarında gösterdiği ciddiyeti ile öne çıkmıştır.²⁵⁰ Bazı tarihçiler, Mansûr'u Abbâsî halifelerinin büyüklerinden saymışlardır. Tekrar etmek gerekirse onun bu şekilde kabul görmesinin sebepleri şiddet, güç ve kuvvet, ihtiyat, azim, uyanıklık, sulhseverlik, halkın menfaatlerine önem vermek, sarayındaki ciddiyet ve çalışkanlıktır. Emevîler'de Abdülmelik b. Mervân gibi, Mansûr da Abbâsî devletinin kurucusu olarak kabul edilir. Bu iki halife azim ve ihtiyatlı hareketleri sayesinde ülkeyi Hâricîlerin tehlikesinden, diğer isyanlardan koruma ve saltanatlarını kuvvetlendirme noktasında başarılı olmuşlardır.²⁵¹ Mansûr doğuda İslâm'ı, siyasi ve ticari hareketin yörüngesi ve bir kültür merkezi haline getirmeyi de başarmıştır.²⁵²

Yukarıda anlatıldığı gibi Mansûr'un ahlâkî şahsiyetine bakıldığı zaman onda hem olumlu hem de olumsuz davranışların bir arada bulunduğu görülüyor. Siyasî bir

²⁴⁷ Ünlü, Nuri, *İslâm Tarihi*, İstanbul, İfav Yayınları, 1992, I/242.

²⁴⁸ Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, s. 147.

²⁴⁹ İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 156.

²⁵⁰ Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsîyye*, s. 85.

²⁵¹ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, II/320.

²⁵² Dûrî, Abdülazîz, *el-Asrû'l-Abbâsî el-Evvel*, Beyrut, Dârü't-Talîa, 1988, s. 82.

kişilik olarak bakıldığında ise o dönemde onun eşi benzeri bulunmuyordu. Ayrıca toplumun huzurunu sağlama noktasında aldığı tedbirler onun ileri görüşlü olduğunu gösterir. Bir baba ve aile reisi olmasından dolayı çocukların ve ev halkına karşı aşırı sevgi doluydu. Bunların ötesinde bir insan olarak Mansûr, hasımlarına ve muhalif kişilere karşı oldukça acımasız ve sert bir tutum içerisindeydi. Seffâh'ın katılığı beslediği intikam duygusundan, Mansûr'un ki ise düşünme ve akıl yürütmeye dayanmasından kaynaklanmaktaydı.²⁵³

Mansûr'un cimri ve cömert olması asıl itibariyle bir tezat değildir. Bu farklı söylemler kendi şahsi yaşantısıyla devlet hazinesindeki harcaması karşılaştırıldığı için ortaya çıkmaktadır. Mansûr kendine ait veya ailesine ait olan mallarda cimrilik yapmıyordu. O sadece devlet hazinesi konusunda sert bir tutum sergilemiş, bu noktada savurganlığı sıfıra indirmek istemiştir.

Mansûr'un yüzüğünün yazısı “الله ثقة عبد الله وبه يؤمن/ Abdullâh'ın itimadı sadece Allah'adır ve ona iman eder” şeklindeydi.²⁵⁴

1.2.2. İlmî Kişiliği

Arap kültürüne göre çocuklar sağlıklı bir şekilde büyümek ve iyi Arapça öğrenmek için çöle gönderilirdi. Mansûr da aynı şekilde çöle gönderilmişti. Yedi yaşına ulaştığı zaman mensubu olduğu kabilenin diğer çocukları ile birlikte eğitim almak için küttâba gitti.²⁵⁵ O âlimdi, akıllıydı, yüksek bir zekâ ve kâmil bir akla sahipti. İlimde ilerlemiş ve hadisler rivayet etmişti. Hadis biliminde âlim sayılacak dereceye yükselmışti.²⁵⁶

Mansûr gençliğinde ilme nasıl ulaşabileceğini düşünür ve bu ulaşabildiği yerlerden ilim talep ederdi. Hadis ve fıkıh alanlarını da aynı şekilde öğrenmek istemiş ve bu isteğini çabasıyla desteklemiş, ardından bu ilimlerden gerektiği kadar

²⁵³ Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, III/249.

²⁵⁴ Mes'ûdî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşrâf*, s. 312; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII/472.

²⁵⁵ Bozkurt, Nahide, “Mansur”, *DİA*, XXVIII/5.

²⁵⁶ Ya'kûbî, *Müşâkeletü'n-Nâs li-Zemânihim*, s. 23; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Târîhi'l-Hulefâ*, s. 23; Zehebî, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, VII/783; Tales, Muhammed Es'ad, *Târihü'l-Arab*, II/47; Üçok, Bahriye, *İslam Tarihi: Emevîler-Abbâsîler*, s. 85.

tahsil etmiş, kendisine yetecek kadar yararlı kısımları öğrenmiştir.²⁵⁷ Mansûr'un Kur'ân'ı hıfzettiği bilinmektedir. İbn Dahıyye, Mansûr hakkında şunları söylemiştir: “Allah'ın kitabını ezbere bilen, Rasûlullah'ın izlerine tabii olan, fakih, muhaddis, yazar ve hatip bir kimseydi.”²⁵⁸ Sûlî ise bu konuda der ki: “Mansûr insanlar arasında hadis ilmini en iyi bilen ve onu talep etmede en meşhur olanıydı.”²⁵⁹

Halife Mansûr, naklî ilimlerin yanı sıra aklî ilimlere de yer vermişti.²⁶⁰ İyi bir hatipti. İlim ve edebiyat sohbetlerine katılırdı.²⁶¹ Ayrıca Mansûr edip ve şairdi.²⁶² Arap dilinin inceliklerine vâkıf olduğu gibi hesap ilminde mahirdi.²⁶³ Rum hükümdarından matematik ilmine dair kitapları tercüme edilmiş şekilde istemişti.²⁶⁴ Saltanatı sırasında Emevî döneminde bilinen İslâmî ilimlere ek olarak, Arap ülkelerinde bilim ve sanat çeşitli alanlarda ilerlemiş, bilimsel Rönesans başlamıştı.²⁶⁵

Abbâsî hilafeti, ilk halifesi Ebü'l-Abbâs tarafından sağlam temellere oturtulur oturtulmaz halefi Ebû Ca'fer el-Mansûr, İslâm tarihinin bu dönemini ölümsüzleştiren bilimsel faaliyetleri başlattı.²⁶⁶ İlim adamları Mansûr döneminde toplanmaya başladı. Âlimlerin tefsir, fıkıh ve hadis ilimlerini tedvin ve tasnif etmesi de bu döneme rastlamaktadır.²⁶⁷ Onun zamanında insanların da ilmî anlamda ilerleme gösterdikleri gözlemlenmiştir.²⁶⁸

İslâmî açıdan doğru davrandıkları ve haktan ayrılmadıkları sürece âlimleri el üstünde tutardı. Bazı zamanlar onları huzuruna davet etmiş ve kendisine vaaz etmelerini istemiştir.²⁶⁹ Mansûr'un burada bahsedeceğimiz oğluna verdiği öğütte, hadis ilmine verdiği önem daha iyi anlaşılmaktadır; “Kişinin zor duruma düştüğü

²⁵⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII/468.

²⁵⁸ Tales, Muhammed Es'ad, *Târîhu'l-Arab*, II/47.

²⁵⁹ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 270.

²⁶⁰ Güzel, Ahmet, “Ebû Ca'fer el-Mansûr”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti: Abbâsîler*, V/91.

²⁶¹ Zehebî, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, VII/83; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 259; Şakir, Mahmud, *Hiz. Âdem'den Bugüne İslam Tarihi*, IV/7; Zettersteen, K.V, “el-Mansûr”, *İA*, VII/295-296.

²⁶² İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Târîhi'l-Hulefâ*, s. 23.

²⁶³ Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, III/247.

²⁶⁴ İbn Haldûn, *Mukaddime*, trc. Zakir Kadirî Ugan, İstanbul 1996, II/571-572.

²⁶⁵ Tırâzî, Abdullâh Mübeşşir, *Mevsuatü't-Tarihi'l-İslâmî ve'l-Haderetü'l-İslâmiyye*, I/255.

²⁶⁶ Goldziher, Ignaz, *Klasik Arap Literatürü*, s. 104.

²⁶⁷ Vekîl, *el-Asru'z-Zehebî li'd-Devleti'l-Abbâsîyye*, s. 91.

²⁶⁸ Ya'kûbî, *Müşâkeletü'n-Nâs li-Zemânihim*, s. 23.

²⁶⁹ Sırma, İhsan Süreyya, *Müslümanların Târîhi*, IV/54.

*zaman bir çaresini bulup o zorluktan feraha ermesi akıllı bir insan olduğunu göstermez. Bir kişinin akıllı olduğunu, kendisine yaklaşan kötü durumun onu sarmaması için önceden tedbirini almasıyla anlarsın. Ey oğlum! Sana hadis okuyacak bir kişi yanında olmadığı müddetçe hiçbir meclise dâhil olma.”*²⁷⁰

Mansûr’un ilmi kişiliğine dair söz konusu edilen bu rivayetlere bakıldığı zaman onun ilmî yönden oldukça donanımlı olduğu görülmektedir. Hadis, fıkıh, edebiyat, belâğat gibi birçok alanda kendini geliştirmiştir. Özellikle Hz. Ali evlâdına yaklaşımı başlığında ele alacağımız Muhammed en-Nefsü’z-Zekiyye ile arasında geçen miras meselesinde verdiği cevap onun ferâiz ve fıkıh alanındaki bilgisini de göstermektedir. Kişilik özelliklerinde söz konusu edilen dini yaşayışı aynı şekilde ilmî hayatına da yansımıştır. İslâm’a karşı olan ilmî çalışmaları ve âlimleri barındırmamakla birlikte bu yolda haktan ayrılmayan ilim ehline de kıymet vermiştir.

1.2.3. Giyim-Kuşam Tarzı

Rivayetlere göre Mansûr’un çoğu zaman elbisesi yamalı olurdu.²⁷¹ Ca’fer es-Sâdik’a, Mansûr’un sürekli olarak yamalı elbiseler giymesini ve Herevî yapımı cübbe ile gezmesini sordular. Ca’fer ise: “*Allah, Mansûr’a büyük imkânlar verdiği halde o kendi mülkü içinde cimriliğe müptela kılınmıştır*” dedi.²⁷²

Mansûr tebaasına kalansuva giymelerini emretmişti. Kalansuvalar kamış ve yapraktan yapılan siyah renkli uzun külah şeklinde şapkalar idi.²⁷³ Mansûr o zamana kadar takılmış olan sarıkların yerini bu kalansuvaların alması konusunda Müslümanları zorlamıştı.²⁷⁴ Halife Mansûr’un bu uygulaması karşısında şair Ebû Dülâme şunlar söylemiştir;

وَكُنَّا نَرْجِي مِنْ إِمَامٍ زِيَادَةً فَرَادَ الْإِمَامُ الْمُصْطَفَى فِي الْقَلَانِسِ

“ Biz halifeden atıyyelerimizi çoğaltmasını beklerken,

²⁷⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII/468.

²⁷¹ İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 156.

²⁷² İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, V/204; Süyûtî, *Târîhu’l-Hulefâ*, s. 267.

²⁷³ Süyûtî, *Târîhu’l-Hulefâ*, s. 262.

²⁷⁴ Sırma, İhsan Süreyya, *Müslümanların Târîhi*, IV/46.

Seçkin halifemiz, kalansuvalarımızı artırdı.”²⁷⁵

1.2.4. Hz. Ali Evlâdına Yaklaşımı

Mansûr’un baskıcı ve tavizsiz politikası amcaoğulları olan Ehl-i beyt nesline karşı da geçerli olmuş, gerek valileri gerekse bizzat kendi eliyle bu gruba karşı acımasız uygulamalara imza atmıştır.²⁷⁶ Aşağıda söz konusu edilecek mektuplaşma bu konuya güzel bir örnek teşkil etmektedir. Abbâsî ihtilalinin gerçekleştiği dönemde Ehl-i Beyt’in en dikkat çeken siması Muhammed b. Abdullâh en-Nefsü’z-Zekiyye idi. Muhammed, devlete karşı isyan girişimlerinde bulunuyordu. Bu isyanın sebebini Muhammed b. Abdullâh’ın Mansûr’a yazdığı mektupta görmekteyiz: “...Miras bizim hakkımızdır. Siz Abbâsoğulları, halifelik makamına bizim sayemizde erdiniz. Hiç şüphe yok ki Hz. Ali vasi ve imamdı. Siz onun çocukları sağ iken ona nasıl varis olabilirsiniz. Rasûlullah’ın ve Hz. Fatıma’nın çocukları olan biziz, siz değilsiniz! ...” Mansûr, Muhammed’e cevaben şu satırları yazmıştır: “... Siz Peygamber (s.a.v)’in kızının çocuklarısınız. Bir kadın miras hakkına tümüyle sahip olamadığı gibi siz onun vasıtasıyla nasıl mirasçı olabilirsiniz? Peygamber (s.a.v)’in vefatından sonra erkek olarak amcası vardı. Bundan dolayı varisi o olmuştur. Hz. Muhammed’e siz değil biz varis olduk.”²⁷⁷ İşte Mansûr ile Muhammed en-Nefsü’z-Zekiyye’nin mektupları bu tarihi sürece yeni bir sayfa açan, farklı bir boyut katan bir özelliğe sahiptir.²⁷⁸ Bu yazışmalardan anlaşılıyor ki Muhammed hilafetin asıl sahiplerinin Alioğulları olduğunu söylemektedir. Abbâsîler’in başa gelmesine yardım ettiklerini ve bunu Alioğulları sayesinde başardıklarını dile getirip tüm bunlara rağmen iktidara getirilmediklerinden şikâyetçi olmuştur. Mansûr ise hilafete en layık olanın kendileri olduğunu savunmuştur.

Mansûr, Ali evlâdının ve onu seven, destek verenlerin peşine adamlarını salıyor, ağızlarından Abbâsîler aleyhine laflar almaya çalışıyor ve Hz. Hasan’ın çocuklarına kötü davranıyordu. Ehl-i Beyt’ten çok kişi öldürmekle birlikte Muhammed ve kardeşi İbrahim ile beraber sultana isyan etmeleri için insanlara

²⁷⁵ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, V/179.

²⁷⁶ Varol, M. Bahaüddin, *Emevî ve Abbâsî İktidarında Ehli Beyt Nesli*, s. 91

²⁷⁷ Yazışmanın tam metni için bkz. Taberî, *Târih*, VII/566-571.

²⁷⁸ Varol, M. Bahaüddin, *Emevî ve Abbâsî İktidarında Ehli Beyt Nesli*, s. 120

kıyâmı emreden âlimlere çok eziyet etti. Âlimlerin kimisine işkence etti, kimisini kırbaçladı ve kimisini de öldürdü. Ebû Hanife, Abdullâh b. Ca'fer, İbn Aclan ve Muhammed ile birlikte kıyâmın cevazına fetva veren Mâlik b. Enes bunlardandır. Mâlik b. Enes'e "*Fakat boynumuzda Mansûr'a verdiğimiz biat vardır*" denildiğinde "*Sizler zorla biat ettiniz, zorlananın yemini geçerli olmaz*"²⁷⁹ demiştir. Bu dönemde Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye öldürülmüştür. Hz. Hüseyin öldüğü zaman süresiz şekilde ağıt yakan Şiîler, Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye öldürüldüğü zaman ciddi bir tepki vermemişlerdir. Bunun sebebi ise; Muhammed en-Nefsü'z-Zekiyye'nin Hz. Hasan'ın soyundan gelmesi ve Şiîler'in Hz. Hasan'ı derinden derine davaya ihanet ettiğini düşündükleri için olmalıdır. Şiîler daha çok Hz. Hüseyin'in soyundan gelenleri öncelemişlerdir.

İsyân eden Hz. Ali evlâdına karşı verdiği mücadeledeki tavrı Mansûr'un övünüp gururlanmasını sağlayan bir unsurdu. Nitekim Mansûr, bu konudaki kararlılığı sayesinde Hz. Ali evlâdını mağlup etmiş, saltanatının temellerini sağlamlaştırmıştır.²⁸⁰

1.2.5. İlk Defa Yaptığı İcraatlar

Mansûr astroloji ve yıldızlar alanında çalışan, eski İran kitaplarını Arap diline tercüme ettiren ilk halifedir.²⁸¹ Yapımında 50 bin kişinin çalışarak inşa ettiği Bağdat şehrini kuran ilk halifedir.²⁸² Müneccimlere yaklaşan ve yıldızların ilmiyle amel eden ilk halife Mansûr'dur. İlk defa onun için Süryaniceden ve diğer yabancı dillerden kitaplar Arapçaya çevrildi. Bu kitaplar arasında "*Kelile ve Dimne*" ile "*Öklidis*" vardır. Mansûr ilk defa azatlı kölelerini vali olarak atayan ve onları Araplara tercih eden kişidir. Ondan sonra bu adet daha da yaygınlaştı. Sonunda Arap liderliği ve

²⁷⁹ İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 160; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 261; Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, III/241.

²⁸⁰ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, II/323.

²⁸¹ Ya'kûbî, *Müşâkeletü'n-Nâs li-Zemânihim*, s. 23.

²⁸² Ya'kûbî, *Müşâkeletü'n-Nâs li-Zemânihim*, s. 23; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III/318; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 158.

başkanlığı kaybolmaya yüz tuttu.²⁸³ Peygamberimizin ilk tutarlı biyografisini yazması için Muhammed b. İshak'ı görevlendiren kişi Mansûr'dur.²⁸⁴

Mansûr Abbâsi Devleti'ni yerine oturtan, ülkeye tam hâkim olan, kanunlar, kurallar koyan, yenilikler yapan bir halifedir. Daha önceki hükümdarların bilmediği nöbet atı uygulaması onun getirdiği yeniliklerdendir.²⁸⁵ Bu durum onun menzil ve menzilhânelere önem verdiğinin göstergesidir. Berîd teşkilatına verilen önem o dönemde istihbarata verilen önem demektir. Mansûr, istihbarata önem vermesi ve bu konuda bir aksama olmaması adına nöbet atı uygulamasını yapan ilk kişidir diyebiliriz. Mansûr mevaliye ve hizmetlilerine yetki veren ve onları Arapların başına geçiren ilk halifedir. Bu durum ondan sonraki halifelere örnek olmuştur.²⁸⁶ Mansûr devletin sadakat bağına bağlı düzenli bir ordu için ilk yapı taşını oluşturan kişidir.²⁸⁷

İran'da yaşayan şahlar yaz aylarında sıcağın tesirini azaltmak için evlerini her gün çamurlatırlardı. Emevî halifeleri de bu uygulamayı yapıyordu. Evlerin soğuması için keten bezi kullanılması âdetini de ilk defa Mansûr çıkarmıştır.²⁸⁸ Hil'at hediye etme, saray memurlarının sayısının artması ve halktan uzaklaştırma yani tecrid edilme âdeti Mansûr döneminde ortaya çıkmıştır. İlk kez Mansûr devrinde Araplar tarafından bilinmeyen cellât, her zaman halifenin yanında duran bir görevli haline gelmiştir.²⁸⁹

1.2.6. Söylediği Veciz Sözler ve Şiirler

Mansûr'un şöyle dediği rivayet edilmiştir: *"Hükümdarlık dönemimde sağlam karakterli dört kişiye çok ihtiyacım var. Bu kişilerden ilki insanların kınamasına hiçbir şekilde aldırmayıp Allah'a karşı görevlerini bilerek hüküm verecek olan kadı, ikincisi adalet bakımından daima zayıfın hakkı olanı zenginden alacak olan asayiş görevlisi, üçüncüsü ise vergi toplarken halka zulmetmeyen ve son kuruşuna kadar tahsilini yapan maliyecidir. Benden duyduğunuz bu haberleri insanlara doğru*

²⁸³ Süyûtî, *Târîhu 'l-Hulefâ*, s. 269.

²⁸⁴ Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, s. 135.

²⁸⁵ İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 157.

²⁸⁶ Ya'kûbî, *Müşâkeletü 'n-Nâs li-Zemânihim*, s. 23.

²⁸⁷ Fevzi, Faruk Ömer, *el-Hilâfetü 'l-Abbâsiyye*, s. 71.

²⁸⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/205.

²⁸⁹ Üçok, Bahriye, *İslam Tarihi: Emevîler-Abbâsîler*, s. 87.

şekilde aktaran posta ve istihbaratçıya da ihtiyacım vardır”²⁹⁰ Mansûr’un bu konuşması adalet anlayışına dair bilgiler içermektedir.

Mansûr’un bir arefe günü irad etmiş olduğu hutbeden bir bölümü Cenâb-ı Allah’a teslimiyetini bizlere anlatması açısından önemlidir. Mansûr bu hutbesinde: “Allah yeryüzüne beni sultan olarak görevlendirdi. Rabbimin izni ve tevfiği ile onun yolunda hareket ederek halkımı idare ediyorum. Ben bu dünyada Cenâb-ı Allah’ın malının bekçisi ve koruyucusuyum. Onun malını sizlere yine onun izni ve iradesiyle veriyorum. Allah beni mallarının üzerinde bir koruyucu olarak vazifelendirmiştir. Eğer mallardan vermemi isterse rızıklarınızı taksim etmek için beni aracı kılar, vermek istemezse beni bundan uzaklaştırır. Rabbim beni daima doğru yol üzerinde başarılı eylesin, doğruluğu bana daima ilham etsin. Halkıma da onun mallarından bağışta bulunmam için beni vazifelendirsın ve adaletli bir şekilde rızıklarınızı paylaştırmamı bana nasip etsin. Muhakkak ki Allah duaları işiten ve icabet edendir.”²⁹¹

Birçok tarikle Mansûr’un oğlu Mehdî’ye şöyle söylediği rivayet edilir: “Ey oğlum! Halifeyi ancak takva, sultanı ancak itaat ve halkı da ancak adalet ıslah eder. İnsanlardan affetmede en önemli kişi, cezaya gücü yettiği halde affedendir. İnsanların en akılsızı da kendinden daha güçsüz olana zulmedendir. Ey oğlum nimetini şükürle devam ettir. Allah’a yönelerek ve insanlara yakın durarak taatını, tevazu sahibi olarak da zaferini devam ettir. Dünyada sana ait bir nasibin vardır. Allah’ın rahmetindeki payını da almayı ihmal etme.”²⁹² Mansûr bu veciz sözleriyle oğluna insanlara yakın durmasını öğütlemiştir. Kendisinden sonra takip etmesini istediği siyaseti de bu cümleleri ile belirlemiştir.

Mansûr’un elbisesinin yamalı olduğunu gören cariyesi şöyle dedi: “Halifenin yamalı kıyafetler giymesi hiç olacak iş mi?” Mansûr ise ona şu cevabı verdi: “İbn Herme, elbisesinin bazı yerleri yamalı ve eski olan kişinin yiğit, şerefli ve yüksek

²⁹⁰ İbnü’l-İmrânî, *el-İnbâ fî Târihi’l-Hulefâ*, s. 23; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, V/200-201.

²⁹¹ Taberî, *Târih*, VIII/89-90; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII/461-462.

²⁹² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII/463; Süyûtî, *Târihu’l-Hulefâ*, s. 264.

mertebede bir insan olacağını söylüyor. Sen bunu hiç duymadın mı?”²⁹³ diyerek bu şekilde giyinmesinden dolayı neredeyse gurur duyduğunu dile getirmiştir.

Mansûr şu veciz ifadeleri dile getirmiştir: “Yavrum! Nimeti şükürle; güçlü olduğunda affetmekle; itaati uzlaştırmayla; zaferi tevazuyla ve insanlara acımayla sürdür.”²⁹⁴ Mansûr’un siyasette izlediği yol ise şu sözleriyle daha iyi anlaşılmaktadır: “Düşmanın sana elini uzattığında, imkânın varsa elini kopar; buna gücün yetmiyorsa, onu öp.”²⁹⁵ Mansûr diğer adı olan Ebû’d-Devânîk lakabını gururla taşıyordu ve şöyle diyordu: “Parasız adam, adam değildir; adam olmayan da gözünün önünde düşmanlarının gelişmesine seyirci kalır.”²⁹⁶ Mansûr, bir insan gündelik ihtiyaçlarını karşılayamayacak kadar paraya muhtaç ise bundan hayatta kalma mücadelesi vereceği için ülkesini, dostunu, düşmanını ve daha başka erdemleri gözetemeyeceğini dile getirmiştir.

Ebû Müslim’i öldürmeye karar veren Mansûr aşağıdaki şiiri okumuştur:

فإن فساد الرأي أن تترددا	إذا كنت ذا رأي فكن ذا عزيمة
وبادرهم أن يملكوا مثلها غدا	ولا تمهل الأعداء يوماً بقدرة

“Bir konuda karara vardığın zaman tereddüt etme, tereddüt edersen kararın kesintiye uğrar.

Düşmanlarına sana ihanet etme fırsatını verme. İhanetlerine fırsat vermeden sen onların haklarından gel.”²⁹⁷

Mansûr şöyle demiştir; “Ben Zilhicce ayında doğdum ve yine aynı ayda halife oldum. Bana öyle geliyor ki, yine Zilhicce ayında öleceğim. Bu nedenle bana ölüm yetişmeden önce beni hacca gitmeye sevk eden de budur. Benden sonra ilgilenmeniz için Müslümanların meselelerini size devredeceğim.”²⁹⁸

²⁹³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII/466.

²⁹⁴ Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 264.

²⁹⁵ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Târihi'l-Hulefâ*, s. 23; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 268.

²⁹⁶ Clot, André, *Harun Reşîd ve Abbâsiler Dönemi*, s. 11.

²⁹⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII/466; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 268.

²⁹⁸ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III/317; Ebû'l-Fidâ, *Târihu Ebi'l-Fidâ*, I/304; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/195; İbnü's-Sâî, *Ahbârü'l-Hulefâi'l-Abbâsiyyin*, s. 27.

1.2.7. Vasiyeti

Halife Mansûr'un oğluna yapmış olduğu vasiyetin detaylarına bakıldığı zaman onun kişilik özellikleri ortaya çıkmaktadır. Mansûr oğlu Mehdî'ye şunları vasiyet etmiştir: *“Ben senin için çok fazla mal biriktirdim. On yıl boyunca insanlardan haraç toplayamasan bile biriken bu mallar askerlere ve ailene fazlasıyla yeter. Sana bırakmış olduğum bu serveti çok iyi koru. Hazinen ne kadar dolu olursa sen de o kadar çok güçlü olursun. Ailen senin şerefindir. Onlara karşı daima iyilik yapmanı, aileni yüksek mevkilere getirmeni ve işlerine kadınları karıştırmamanı tavsiye ederim.”*²⁹⁹

*“Müslümanların başına geçtiğin zaman halka karşı davranışlarında Allah'ın rızasını gözet ki sıkıntılı bir süreç geçirdiğin zaman hiç ummadığın anda Cenâb-ı Allah senin sıkıntılarını gidersin ve seni feraha erdiren. Dünya da utanç içinde yaşamana sebebiyet veren ve ahirette büyük bir günah olarak karşına çıkacak olan haksız yere kan dökmekten sakın. Kur'ân-ı Kerim'de bulunan emirlerin dışında hareket etme. Daima adaletli ol, insanlara zulmetme.”*³⁰⁰

*“İşlerine akrabalarına iyilik etmek ve onları ziyaret etmekle başla. Kendini diğer insanlarda üstün görerek ayrıcalıklı haklar elde etmeye çalışma. Halkın mallarını israf etme. Halkının yol güvenliğini sağladığından emin ol. Onların daima sıkıntılarını gider, işlerini kolaylaştır. Yaşadığın zamana güvenerek savurgan davranışlar sergileme. Devletin hazinesini doldurmak için elinden geleni yap. Bugünün işini yarına bırakma ki işlerin birikip sana yük olmasın. Karşına çıkan problemleri vaktinde çözmek için uğraş bu konuda ciddi ol. Halkın seninle görüşmek istiyorsa bu konuda onlara kolaylık göster. Daima işlerinde uyanık ol gözünü dört aç. Halifelik makamına geldiğim günden itibaren gözlerim uyumuş olsa bile kalbim daima uyanık kalmıştır. Tüm bu söylediklerim sana vasiyetimdir.”*³⁰¹

Mansûr, vasiyetinde mal toplama konusuna çokça yer vermiştir. Oğlunun aile ilişkilerinde dikkatli olmasını ve onlara değer vermesini tavsiye etmiş, bunların yanı

²⁹⁹ Taberî, *Târih*, VIII/103-104; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/195.

³⁰⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/195-196.

³⁰¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/196.

sıra bir hükümdar olarak halkıyla iç içe olmasını ve onların iyiliklerini gözetmesini istemiştir. Hem bu dünyada hem ahirette sıkıntı yaşamamak adına günahlardan kaçınmasını ve dinin emirlerini uygulamasının önemine dikkat çekmiştir. Mansûr, vasiyetinde kendisinin tecrübe ettiği şeyleri dile getirerek oğlunun yolunu açmak istemiş, onun bu fikirleri kişilik özelliklerinin anlaşılması noktasında ipuçları sunmuştur.

1.2.8. Mansûr Hakkında Söylenen Sözler ve Şiirler

Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*'sında Hz. Peygamber'e atfen bir söz rivayet etmiştir. Bu söz ana hadis kaynaklarında yer almamasından dolayı sıhhati noktasında sıkıntılı görülmektedir. Hz. Peygamber'den geldiği rivayet edilen bu nakil aslında Abbâsî hilafetini meşru hale getirmek için söz konusu edilmiş olmalıdır. Rasulullah (s.a.v) şöyle demiştir: *“Kaim bizden, Mansûr bizden, Seffâh bizden, Mehdî bizden gelecektir. Kaim'e hilafet hiç kan dökülmeden gelecek, Mansûr'un sancağı dalgalanıp karşı konulmayacak. Seffâh kan ve mal akıtacak ve Mehdî'ye gelince, daha önce yeryüzünü zulüm kuşattığı gibi onun döneminde adalet her tarafı kuşatacaktır.”*³⁰² Bu tarz rivayetlere kaynaklarda sıkça rastlanmaktadır. Fakat sıhhatlerinin tartışılır olması bilginin ne amaçla kitaplarda yer aldığı konusunu düşündürmektedir. Bu noktada mevcut hilafetin temellerinin daha sağlam bir hal alması adına bu nakillerin yapıldığı fikri akıllara gelmektedir.

İbn Cerîr, Mansûr için şu ağıdın yakıldığını söylemiştir; *“Mansûr'un öldüğünü bizlere söyleyen kişiye çok şaşıyorum. Nasıl olur da onun dudakları bu üzücü haberi söyleyebilir! Mansûr'un mezarına toprak atanlar buna nasıl dayanıyorsunuz! O öyle bir hükümdardı ki, ülkeler tümüyle ona teslim olmuştu ve ülkesini düzene sokmuştu. Çok ağırbaşlı bir kimseydi. İnsanlar ondan korkar ve ona karşı çekingen davranırlardı. Mansûr öyle ağır yükler altına girmişti ki, bu yükleri develer bile taşıyamazdı. Azim sahibi yüce bir zattı. Ama en nihayetinde o da toprağın altına girmekten kurtulamadı.”*³⁰³

³⁰² Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 260.

³⁰³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII/473.

Ebû'l-Muzaffer dedi ki: *“İnsanlar şöyle diyorlardı: Yeryüzünün padişahları iki Berberî kadının oğullarıdır; Mansûr ve Abdurrahman b. Muaviye.”*³⁰⁴ Câhiz, Mansûr için: *“Biz Mansûr’un ahlakını uzun uzun anlatmaya kalksak bu kitap oldukça hacimli bir hal alır.”* diyerek aslında onun diğer halifelere benzemeyen birçok özelliğinin olduğunu beyan etmiştir.³⁰⁵

1.2.9. Vefat Etmeden Önceki Son Durumları ve Son Sözleri

Söylentiye göre Mansûr sarayında otururken gaipen bir ses ona şöyle dedi: *“Zamanın sahibi olan Allah’a yemin olsun ki, ölümün pek çok hali vardır. Ey nefis sahibi olan insan! İşlediğin kötü ameller aleyhinedir. Halis niyetle yapmış olduğun iyilikler ise daima lehinedir. Hükümdarlık zaman içinde sürekli el değiştirir. En sonunda ise bu durum, mülkünde ortağı olmayan, yeryüzünü muazzam güzellikte yaratan, âlemi muntazam şekilde döndüren, dağları dimdik ayakta tutan Allah’a varıp dayanır”.* Mansûr bu sözleri işitince *“İşte ecelim gelip çattı”* demiştir. Son söylediği sözler arasında şu rivayetler de vardır: *“Ey Allah’ım! Sana kavuşmamı kutlu kıl”, “Rabbim! Ben çoğu şeyde sana isyan etmiş olabilirim fakat senin seveceğin şeyleri de yapmış ve sana karşı daima itaatkâr olmuşumdur. Her şeyden önemlisi ben ihlaslı bir şekilde Allah’tan başka ilah bulunmadığına şahadet etmişimdir.”*³⁰⁶

İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil* isimli eserinde Mansûr’un ölümü hakkında eserinde bir olaydan bahsetmiştir. Her ne kadar İbnü'l-Esîr bunun doğru olduğunu düşünmese de biz bu rivayete yer vermek istiyoruz. Mansûr Mekke’ye yolculuk ettiği zaman konakladığı bir evin duvarında besmelenin ve ardından da şu iki beytin yazılmış olduğunu görmüştü: *“Ebû Cafer! Bu geçen zaman senin ömrünün son günleridir. Muhakkak Allah’ın takdir ettiği ölüm seni bulacaktır. Hangi kâhin veya müneccim seni ölümün ellerinden kurtarabilir?”* Mansûr konaklama ile ilgilenen birisini yanına çağırdı ve ondan duvardaki yazıyı okumasını istedi. O şahıs duvarda herhangi bir şey görmediğini söyledi. İkna olmayan Mansûr bu sefer başka birisini çağırdı ve o kişi de aynı cevabı verdi. Mansûr başına gelen bu hadiseyi uğursuzluk olarak gördü ve

³⁰⁴ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 260.

³⁰⁵ Câhiz, *et-Tâc fî Ahlâki'l-Mülûk*, s. 143.

³⁰⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/193-194; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII/472.

oradan ayrıldı. Sonrasında yolculuk esnasında bineğinden düşüp kaburga kemiklerini kırdı ve öldü.³⁰⁷

1.2.10. Hilafet Süresi ve Vefatı

Mansûr, 6 Zilhicce 158/8 Ekim 775’de Cumartesi günü Bi’r-i Meymûn’da vefat etti.³⁰⁸ 158/775. yılın Zilhicce ayının sekizinde, 64 yaşında, başka bir rivayette ise 159/776 senesinin sonunda 62 yaşında öldüğü geçmektedir. Onun halifeliği 21 yıl 11 ay ve 34 gün sürmüştür.³⁰⁹ Bazı kaynaklarda yaşının 63 sene ve birkaç aya vardığı sırada öldüğü, hilafet müddetinin ise 22 yıl olduğu geçer.³¹⁰ Dîneverî *el-Ahbârü’t-Tıvâl* isimli eserinde Mansûr’un halifeliğinin 20 yıl sürdüğü ve 63 yaşında iken vefat ettiği geçmektedir.³¹¹

Ölüm sebebi olarak yemeği çok yediği ve doktorların tavsiyelerine uymadığı için mide rahatsızlığından dolayı öldüğü veya atından düşüp alnının yarılmasıyla vefat ettiği geçmektedir.³¹² Kaynaklar Mansûr’un yüz adet kabrinin olduğunu fakat bu kabirlere değil başka bir kabre defnedildiğinden bahsetmektedir. Böyle yapılmasının sebebi ise cesedinin nerede olduğunu halkın bilmesinin istenmemesidir.³¹³ Böyle bir uygulama yapmalarının asıl sebebi ise; Abbâsîler, Emevî halifelerinin hepsinin kabirlerini açtırarak onların kemiklerini dahi kırbaçlatmışlardı. Benzer bir akıbete kendilerinin de maruz kalmasını istemediklerinden dolayı böyle bir önlem almışlardır.

1.3. MUHAMMED EL-MEHDÎ

İsmi, el-Mehdî Muhammed b. Abdullâh el-Mansûr b. Muhammed b. Ali b. Abdullâh b. Abbâs b. Abdülmuttalib’dir. Annesi Ümmü Musa bt. Mansûr b.

³⁰⁷ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, V/197-198.

³⁰⁸ İbn Habîb, *Kitabu’l-Muhabber*, s. 36; Ya’kûbî, *Târîh*, II/389; İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-Ümem*, III/453; İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, V/193; Abbâdî, *Târîhi’l-Abbâsî ve’l-Endelüsî*, s. 66; Nüveyrî, *Nihâyetü’l-Ereb*, XXII/101.

³⁰⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 347.

³¹⁰ İbn Habîb, *Kitabu’l-Muhabber*, s. 36; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 378; Ya’kûbî, *Târîh*, II/389; İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-Ümem*, III/453.

³¹¹ Dîneverî, *el-Ahbârü’t-Tıvâl*, s. 385.

³¹² Hitti, Philip, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, II/475; Yıldız, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, III/328.

³¹³ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, V/197; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII/473.

Abdullâh el-Humeyriyye'dir.³¹⁴ Mehdî, Ebû Abdullâh künyesini taşırdı.³¹⁵ Mehdî lakabını alma sebebi ise hadislerde söz konusu edilen Mehdî'nin kendisi olacağı umut edildiğindendir.³¹⁶

Mehdî'nin doğumu hakkında Halife b. Hayyât'ın *Târîh* 'inde 121/739 yılında Şam topraklarından Humeyme'de doğduğu geçmektedir.³¹⁷ Diğer bazı kaynaklarda ise 127/745 veya 126/744 senelerinde Hûzistan'ın İzec (Eyzec) kasabasında dünyaya geldiği rivayet edilmiştir.³¹⁸

6 Zilhicce 158/7 Ekim 775'de Mehdî'ye bey'at edildi.³¹⁹ Onun hilafete geçtiği zaman yaşının 33³²⁰ 38 yaşında olduğu rivayet edilmiştir.³²¹

Mehdî güzel yüzlü ve vücutlu, uzun boylu, geniş alınlı, kıvrıkcık saçlı bir kişiydi. Bazı rivayetlerde esmer, bazılarında beyaz tenli olduğu geçmektedir. Bir rivayete göre ise gözünün birinde beyaz bir leke bulunmaktaydı.³²²

1.3.1. Kişisel Özellikleri

Mehdî hoşgörülü, onurlu ve mal vermede çok cömert birisi idi.³²³ Soylu bir kişi olmasının yanında fiziki bakımdan da güzeldi. Hareketlerinde samimi ve insanlarla iyi geçinen onlarla hoş sohbetler edebilen birisiydi. Sohbetlerinde sabırlı, güler yüzlü, sevimli ve kimseye eziyet vermeyen bir kişiydi. İtikadî yönden ise

³¹⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 354; İbn Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, s. 36; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV/369; Ya'kûbî, *Târîh*, II/396; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III/319; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III/461; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIII/82; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 271.

³¹⁵ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 379; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII/235; Mes'ûdî, *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s. 312.

³¹⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII/540.

³¹⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 357.

³¹⁸ Taberî, *Târîh*, VIII/171; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 271; Bozkurt, Nahide, "Mehdî-Billâh", *DİA*, Ankara, 2003, XXVIII/377-379.

³¹⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 354; İbn Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, s. 36; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV/369; Bozkurt, Nahide, "Mehdî-Billâh", *DİA*, XXVIII/378.

³²⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII/541.

³²¹ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 379.

³²² Taberî, *Târîh*, VIII/171; Mes'ûdî, *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s. 313; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Târîhi'l-Hulefâ*, s. 33; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII/205; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/254; İbnü's-Sâi, *Ahbârü'l-Hulefâ'i'l-Abbâsiyyin*, s. 32; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII/119; Zehebî, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, VII/401; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII/542; Şakir, Mahmud, *Hiz. Âdem'den Bugüne İslam Tarihi*, IV/61; Clot, André, *Harun Reşid ve Abbâsiler Dönemi*, s. 18.

³²³ Ya'kûbî, *Müşâkeletü'n-Nâs li-Zemânihim*, s. 23; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV/369.

oldukça dikkatliydi. O, fazlasıyla iyilik ve ihsanda bulunur, herkese bol bol verirdi. Huzuruna gelip zengin olmayanlar azdır. Daima halk ile iç içe olmuş, her kesime karşı kendini sevdirmişti.³²⁴ Bu özelliklerinden dolayı da halkı tarafından seviliyordu.³²⁵

Mehdî, hayâ sahibi, affetmeyi seven ve akrabalarına iyi davranan, ailesine iyilik yapan bir halifeydi. Yumuşak huylu olduğu gibi korku anında gaflet göstermez, itimat etmediği kimseye iş havale etmez, sebepsiz yere çok tayin yapar ve görevden alırdı.³²⁶ Devlet işlerinde çoğunlukla cariyelerin ve kadınların konuşmalarından etkilenirdi.³²⁷ Kadınlar ona hayrandı, o da kadınları çok severdi.³²⁸ Özellikle hanımı Hayzürân'a çok düşküdü.³²⁹

Mehdî yapısı gereği dirayetliydi ve dinsizlere, zındıklara karşı acımasız bir kişiydi. Kimse onu, onları mahvetmekten alıkoyamazdı.³³⁰ Zındıkların peşine düşmüş ve onlardan büyük bir kitleyi öldürmüştür.³³¹ Ayrıca kendi başına işleri halletme konusunda kararlı bir yapıya sahipti.³³²

Mehdî aynı zamanda zeki, doğru ve keskin görüşlü bir kimseydi. Kaynaklar ifade gücünün kuvvetli, dilinin açık ve anlaşılır olduğundan bahsetmiştir. Ayrıca adaletli ve kendisini Müslümanların işlerini yüklenmeye ehil kılacak her türlü siyaset sanatını bilen biriydi. Ayrıcalıklı, akranlarına göre üstün, dikkat çeken biri olduğu çocukluğundan beri belliydi. Babası ondaki bu özellikleri biliyordu. Onu beğendiği, sevdiği ve nasihatlerinden faydalandığı için meclisine girdiğinde gözüyle onu takip ederdi. Mehdî'nin devri, siyasi olaylar hususunda babasının dönemine

³²⁴ Câhiz, *et-Tâc fî Ahlâki'l-Mülûk*, s. 33; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, s. 156; Zehebî, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, VII/401; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 271; Karamânî, *Ahbârü'd-düvel*, II/78; Zeniber, Muhammed, *ed-Devletü'l-İslâmiyye*, s. 50; Zettersteen, K.V, "Mehdî", *İA*, VII/480/481.

³²⁵ Şakir, Mahmud, *Hiz. Âdem'den Bugüne İslam Tarihi*, IV/62.

³²⁶ Mes'ûdî, *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s. 313; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII/119; Zehebî, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, VII/402; Öz, Şaban, *İslâm Tarihi*, s. 144; Hudaî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s. 94.

³²⁷ Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, s.156; Eyyub, İbrahim, *et-Tarihü'l-Abbâsî*, Beyrut, eş-Şeriketü'l-âlemiyye li'l-kitâb, 1989, s.51.

³²⁸ Clot, André, *Harun Reşid ve Abbâsiler Dönemi*, s. 18.

³²⁹ Zehebî, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, VII/403.

³³⁰ İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 174.

³³¹ Ya'kûbî, *Târîh*, II/400; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 271.

³³² Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII/119.

benzemektedir. Ayrıca o mezâlim³³³ mahkemeleri için her zaman oturumlar tertip ederdi.³³⁴

Mehdî babasına nazaran daha mülayimdi.³³⁵ Babası gibi, işlerin inceliklerini görürdü.³³⁶ Babasının yolunda giderek onun siyasetini devam ettirdi. Fakat hiçbir zaman babası kadar cimri olmadı, lüks ve zenginliğe olan eğilimi bakımından da babasından farklıydı.³³⁷ Babasının şiddetini, cömertlik ve yaptığı iyiliklerle gidermeye çalıştı.³³⁸ Halife olduktan sonra babasından kalan hazineler Mehdî'nin eline geçince haksızlıkları gidermek adına zorla alınan malları iade etti ve zulümlerin def'i için harcadı. Zahirenin çoğunu çıkarıp dağıttı. Ailesine ve azatlıklarına da iyilikte bulundu.³³⁹ Bu mallardan askerlerine ve odalıkları olan kadınlara da verdi.³⁴⁰

Mehdî yaptığı her icraat ile insanlar üzerindeki haksızlıkları gideren âdil bir halife olarak biliniyordu.³⁴¹ İlk iki halife ile karşılaştırıldığında şiddet, intikam ve baskıyı devlet idaresinden uzaklaştırması buna en güzel örnektir.³⁴² Mansûr'un veliaht olarak çocuklarının içinden Mehdî'yi seçmesinin amacı muhtemeldir ki, kendisinin devlet yönetiminde sert bir politika izlemiş olması ve yaşanan acıları Mehdî'nin dindirebileceğini düşünmesindendir.³⁴³

Muhammed el-Mehdî, mazlumlara ve korkmuş olanlara daima güven verirdi.³⁴⁴ Hilafet makamına oturur oturmaz suçları büyük olanların dışında (kan dökmüş olanlar, siyasi kargaşaya sebep olanlar ve zimmetlerinde başkalarının hakkı

³³³ İslâm devletlerinde en yüksek idarî-adlî yargı ve denetleme kurumu. Bilgi için bkz. Yeniçeri, Celal, "Mezâlim", *DİA*, Ankara, 2004, XXIX/515-518.

³³⁴ İbnü's-Sâi, *Ahbârü'l-Hulefâi'l-Abbâsiyyin*, s. 32; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, II/332; Şâmi, Ahmed, *ed-Devletü'l-İslâmiyye fi'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, s. 102; Tales, Muhammed Es'ad, *Târîhu'l-Arab*, II/70.

³³⁵ Sırma, İhsan Süreyya, *Müslümanların Târîhi*, IV/57; Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s. 87.

³³⁶ İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 175.

³³⁷ Abbâdî, *Târîhi'l-Abbâsi ve'l-Endelüsî*, s. 74; Hodgson, Marshall, *İslâm'ın Serüveni*, I/243.

³³⁸ Üçok, Bahriye, *İslam Tarihi: Emevîler-Abbâsîler*, s. 87.

³³⁹ Mes'ûdî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşrâf*, s. 312; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII/119; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 272.

³⁴⁰ İbnü'l-İbrî, Ebu'l-Ferec Barhebraeus Yuhanna (ö.685/1286), *Abu'l-Ferec Tarihi*, trc. Ömer Rıza Doğrul, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1945, I/203.

³⁴¹ Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s. 94.

³⁴² Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, III/251.

³⁴³ Güzel, Ahmet, *Abbâsî Halifesi Mehdî b. Mansûr*, Konya, Kitap Dünyası Yayınları, 2012, s. 301.

³⁴⁴ Zeniber, Muhammed, *ed-Devletü'l-İslâmiyye*, s. 50.

hukuku bulunanlar hariç) hapishanelerdeki öğrencilerin, bütün tutukluların serbest bırakılmasını emretti. Onlara geçimlerini sağlayacak mallar ve paralar verdi. Hastalara, yaşlılık sebebiyle çalışamayan yoksullara, kimsesizlere ve yetimlere devlet hazinesinden tahsisat bağladı. Ceza evlerinde kalanlara yiyecekler temin etti. Mekke yolunda konaklamak için binalar yaptırdı, babasının diğer yerlerde yaptırmış olduğu binaları arttırdı. Kervanların su ihtiyacını karşılamak için kuyulardan su çekilerek doldurulan havuzlar ve sarnıçlar yaptırdı. Hapistekilere ve cüzzamlılara, onları dilencilikten vazgeçirmek ve hastalıkların yayılmasını önlemek için ücret bağladı. Valiler hakkında kendilerine bilgi vermeleri için vilayetlere emin kişiler tayin etti. Böylece tüm ülkede adalet hâkim oldu, yurdun her tarafında bolluk ve bereket yaygınlaştı.³⁴⁵ Onunla birlikte Abbâsî hilafeti sağlamlaştı.³⁴⁶ Görüşleri insanlar tarafından benimsendi ve insanların yaşamları bu dönemde zenginleşti.³⁴⁷

Mehdî de hilafetinin ilk döneminde Mansûr gibi bir sene nedîmlerine görünmedi. Sonra görünmeye başladı. Bunun sebebini soran Ebû Avn'a şöyle bir cevap vermişti: *"İşte sana benden cevap, cahil herif! Bu işin tadı insanların yüzlerindeki sevinçleri ve bana sevinç veren kişileri görmededir. Perdenin arkasında durmanın ne yararı var? Nedîmlerime ve kardeşlerime görünmek sadece onlara kendimi göstererek benim onları görerek aldığım keyif gibi bir his vermek anlamına gelse bile bunu onlar için büyük bir şans sayardım."*³⁴⁸ Ayrıca o, şarkı söylenen oturumlara katıldığı gibi, şarkıcılara bolca ücret verirdi.³⁴⁹

İshak el-Mevsili'den nakledilmiştir ki: *"Mehdî bir yıla yakın Mansûr'a özenerek yeme içme esnasında arkadaşlarından kendini sakladı. Fakat daha sonra onlara göründü. Perdeyle onlardan ayrı durması önerildiğinde şöyle dedi: "Lezzet onları görmededir."*³⁵⁰ Mansûr olabildiğince insanlarla ilişkilerinde resmi ve

³⁴⁵ Ya'kûbî, *Târîh*, II/394; Taberî, *Târîh*, VIII/117; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III/461; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, II/34; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, II/334-335; Şakir, Mahmud, *Hiz. Âdem'den Bugüne İslam Tarihi*, IV/63; Yıldız, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, III/105; Sırma, İhsan Süreyya, *Müslümanların Târîhi*, IV/62; Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, III/251.

³⁴⁶ Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsîyye*, s. 87.

³⁴⁷ Ya'kûbî, *Müşâkeletü'n-Nâs li-Zemânihim*, s. 23.

³⁴⁸ Câhiz, *et-Tâc fî Ahlâki'l-Mülûk*, s. 33.

³⁴⁹ Eyyub, İbrahim, *et-Tarihü'l-Abbâsî*, s. 51.

³⁵⁰ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 276-277.

soğukkanlıydı. Çevresindeki insanlarla beraber yemek yemez, nedimleriyle görüşmezdi. Mehdî ise babasının uygulamasını sadece bir süre devam ettirmiş ve sonrasında arkadaşlarıyla hep iç içe olmayı seçmiştir.

Mehdî'nin ahlakına veya devlet yönetimine dair onu yeren ve onun hakkında kötü şeyler söyleyen kaynaklarda mevcuttur. Örnek vermek gerekirse İbnü'l-İbrî eserinde Mehdî'nin fitraten sefih bir kişiliğe sahip olduğunu dile getirmiştir.³⁵¹ Mehdî eğlence, oyun, şarkı dinleme gibi şeylerle meşgul olurdu. Bu meşguliyetleri ile ilgilenirken de devlet işlerini Yakub b. Davud'a bıraktı. Bu durumdan ötürü Beşşar b. Bürd, Mehdî'ye aşağıdaki hicvi yazmıştı;

بني أمية هبوا طال نومكم
إن الخليفة يعقوب بن داود
ضاعت خلافتكم يا قوم فالتمسوا
خليفة الله بين الناء والعود

“Ey Emeviler! Kalkın, uykunuz uzadı. Zira halife Yakub b. Davud'dur.

Ey kavmim! Hilafetiniz elden gitti. Hilafeti ney ile ud arasında arayınız.”³⁵²

Mehdî halifeliğinin ilk zamanlarında içki meclislerinden uzak durdu ama en sonunda içki meclisleri düzenlemeye başladı.³⁵³ O içkiyi bir gün içer bir gün içmezdi.³⁵⁴ Kendi huzurunda adamlarının içki içmesine izin veriyordu. Rivayete göre kendisi onlarla içmiyordu. Yakub, Mehdî'yi bundan menetti, nasihatle bulundu. Ona “*Mescitte namaz kıldıktan sonra mı bunu yapıyorsun?*” dedi. Mehdî bunlara aldırmaz etmedi.³⁵⁵ Mehdî'nin içki içtiğine dair gelen rivayetlerin yanı sıra içki tüketmediğine dair rivayetler de mevcuttur.³⁵⁶ Bu şekilde farklı rivayetlerin söz konusu olmasının sebebi halife hakkında menfî ya da müspet fikirlerin objektif şekilde ele alınmamasından kaynaklanmaktadır denilebilir.

Mes'ûdî'de içki içmesine dair şöyle bir hâdisе geçmektedir; “*Mehdî gece eğlence ve içkiyle meşgulken içki ona galip geldi, aklı gitti. Kılıcını çekti ve iki kişiye*

³⁵¹ İbnü'l-İbrî, *Abu'l-Ferec Tarihi*, I, 203.

³⁵² Taberî, *Târih*, VIII/156; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 179.

³⁵³ Yıldız, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, III/109.

³⁵⁴ Câhiz, *et-Tâc fî Ahlâki'l-Mülûk*, s. 153.

³⁵⁵ İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 179-180; Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsîyye*, s. 94; Eyyub, İbrahim, *et-Tarihü'l-Abbâsî*, s. 51.

³⁵⁶ Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsîyye*, s. 94.

saldırarak onları öldürdü. Bunları yaptıktan sonra uyudu. Sabah olunca o ikisini sordu. Onlara olanları Mehdî'ye haber verdiler. O ikisinden ayrıldığı için üzüldü ve kederle yere kapandı ve sonrasında kalbini rahatsız eden içkiyi içmemeye yemin etti. Onları defnetti ve kabirlerine türbe inşa ettirdi.”³⁵⁷

Mehdî güvercinleri çok seviyordu. Onlarla oynuyor ve güvercinleri yarıştırmaktan hoşlanıyordu.³⁵⁸ Züheyr dedi ki: “Mehdî'ye on hadisçi getirildi. Onların arasında Ferac b. Fudale ve Ğıyas b. İbrahim de vardı. O sırada Mehdî güvercinlerle oynuyordu. Ğıyas içeri girdiğinde ona, ‘Emiru’l-Müminin’e hadis oku’ denildi. Bunun üzerine Ğıyas söze başladı: Ebû Hureyre’den rivayet edilmiştir ki: ‘Hafır ve naslın (at ve okun) dışında yarış olmaz’ Kendisi de buna ‘Veya kanatlılar (güvercinler) dışında’ sözünü de ekledi. Mehdî ona on bin dirhemin verilmesini emretti. Kalktıktan sonra Mehdî şöyle dedi: ‘Şahitlik ederim ki, şu kafan yalancıların kafasıdır, onun bunu uydurmasına ben sebep oldum’ deyip güvercinin boğazlanmasını istedi.”³⁵⁹ Mehdî güvercinleri ne kadar seviyor olsa da hadis metnine ekleme yapmaya sebep olduğu ve bu durum onun hoşuna gitmediği için güvercinin öldürülmesini istemiştir. Ayrıca Mehdî ava çıkmayı da seviyordu.³⁶⁰ Bunların yanında mükellef yemekleri ve tatlıları çok severdi.³⁶¹

Mehdî'nin mütevazı bir kişiliği vardı. Bu hali hakkında Ebû Ubeyde'den şöyle bir nakil yapılmıştır: “Mehdî, Basra'ya geldiğinde beş vakit namazı o kıldırıyordu. Bir gün namaz için kamet getirildi. Bir bedevi, ‘Ben abdestli değilim, fakat arkanda namaz kılmak isterim. Bunlara beni beklemelerini söyle’ dedi. Mehdî ‘Onu bekleyin’ dedi. Kendisi de mihraba girdi. Ona ‘Adam geldi’ denilinceye kadar onu bekledi ve namaz için tekbir getirdi. İnsanlar ahlakının genişliğine şaşırdılar.”³⁶²

³⁵⁷ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III/330.

³⁵⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII/544; Şakir, Mahmud, *Hiz. Âdem'den Bugüne İslam Tarihi*, IV/63.

³⁵⁹ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 275; Şakir, Mahmud, *Hiz. Âdem'den Bugüne İslam Tarihi*, IV/64.

³⁶⁰ Abbâdî, *Târîhi'l-Abbâsî ve'l-Endelüsî*, s. 74.

³⁶¹ İbnü'l-İbrî, *Abu'l-Ferec Tarihi*, I/203.

³⁶² İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Târîhi'l-Hulefâ*, s. 32; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII/546; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 277; Şakir, Mahmud, *Hiz. Âdem'den Bugüne İslam Tarihi*, IV/64.

Mehdî'ye babasından zengin bir devlet hazinesi geçtiğinden dolayı îmar faaliyetlerine rahatça para harcayabiliyordu.³⁶³ Ticaret ve sanayi onun döneminde daha çok gelişmişti.³⁶⁴ Kentsel hayata yönelmiş ve bunun için mimari sanatlar üzerine çalışmıştı.³⁶⁵ Gerçekleştirdiği îmar faaliyetleri şu şekildedir: Öncelikle depremle zarar gören Mescid-i Nebevî'yi tamir ettirdi. Aynı gaye ile Mescid-i Harâm'ı da onardı, genişletti.³⁶⁶ Dekorasyon ve süslemeler yaptırdı.³⁶⁷ Kâbe ipek kumaş ile kaplandı. Duvarları misk ve kehribar ile yukarıdan aşağıya boyandı.³⁶⁸ Kâbe'nin yıkılan duvarlarını onardı ve eklemeler yaptı. Bu eklemeyi yapabilmek için insanların evlerini satın aldı. En muntazam şekilde yapılması adına her ülkeden sanatçılar, mühendisler getirtti. İşlerin daha iyi yapılabilmesi için Mısır'a adamlar göndermiş oradan aletler getirtmişti.³⁶⁹ Mekke yolunu imar ettirdi ve sonrasında yolun üzerine köşkler ile havuzlar yaptırdı.³⁷⁰

Dinî hayata, babasına ve amcasına nazaran daha fazla ağırlık verdi.³⁷¹ O, sünnete meyyaldi. Rasûlullah (s.a.v)'in sünnetine muhalif olmayı sevmezdi.³⁷² Camilerde yer alan halifelere mahsus bulunan odacıkların kaldırılmasını emretti. Minberleri Rasûlullah'ın minberinin boyunda kısalttı.³⁷³

Marshall Hodgson *İslâm'ın Serüveni* isimli eserinde Mehdi'nin dindarlığını şu şekilde anlatmaktadır: “*Mehdî'nin dindarlığı sadece kelimelerle kalmamıştır. Dindarlığı hak cemaatın hakkaniyetini vurgulayan güçlü bir birlik ruhu içinde ifade buluyordu.*”³⁷⁴ Dindarlığı, siyasete ve güce olan eğiliminden daha fazlaydı.³⁷⁵ Kur'ân'dan çok etkilenir, müteessir olurdu.³⁷⁶ Hüseyin Algül, Mehdi hakkında şu

³⁶³ Öz, Şaban, *İslâm Tarihi*, s. 141.

³⁶⁴ Zettersteen, K.V, “Mehdî”, *İA*, VII/480/481.

³⁶⁵ Şâmi, Ahmed, *ed-Devletü'l-İslâmiyye fi'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, s. 95.

³⁶⁶ İbn Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, s. 36-37; Ya'kûbî, *Müşâkeletü'n-Nâs li-Zemânihim*, s. 24; İbn Haldûn, *Mukaddime*, II/249; Şakir, Mahmud, *Hiz. Âdem'den Bugüne İslam Tarihi*, IV/64.

³⁶⁷ Zehebî, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, VII/402.

³⁶⁸ Ya'kûbî, *Târîh*, II/395.

³⁶⁹ Ya'kûbî, *Târîh*, II/396.

³⁷⁰ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 273.

³⁷¹ Bozkurt, Nahide, “Mehdî-Billâh”, *DİA*, XXVIII/378.

³⁷² Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s. 95.

³⁷³ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 273; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, II/335.

³⁷⁴ Hodgson, Marshall, *İslâm'ın Serüveni*, I/243.

³⁷⁵ Tırâzî, Abdullâh Mübeşşir, *Mevsuatü't-Tarihi'l-İslâmî ve'l-Haderetü'l-İslâmiyye*, I/263.

³⁷⁶ Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s. 94; Şâmi, Ahmed, *ed-Devletü'l-İslâmiyye fi'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, s. 102.

değerlendirmeyi yapmıştır: “Bütün bunlar gösteriyor ki, Muhammed Mehdi, Abbâsîlerin ilk iki halifesine nazaran son derece farklı bir üslupla ortaya çıkmıştır. Bu üslup; yerleşmiş, istikrar bulmaya yüz tutmuş bir siyasi hayata ve halifenin üstün şahsiyetine, ayrıca kendine güvenine delalet etmektedir.”³⁷⁷

Mehdi'nin dönemi incelendiği zaman hilafette kaldığı süre içerisinde halkının üzerinde bulunan şiddet ve baskıyı azaltmıştır. Kendinden önceki döneme nazaran yumuşaklığı ve adaleti tesis etmek için çabalamıştır. Babasının vasiyetinde bahsettiği hususlara dikkat etmiş ve imkânı oldukça uygulamıştır.

Mührünün yazısı “الله ثقة محمد وبه يؤمن/Muhammed Allah'a güvenir, O'na inanır” şeklindeydi.³⁷⁸ Başka bir rivayette “حسبي الله /Allah bana yeter” şeklinde de geçmektedir.³⁷⁹

1.3.2. İlmî Kişiliği

Mehdi, babası Mansûr'un nezaretinde eğitildi.³⁸⁰ Delikanlılık çağına gelince, babası onu Taberistan ve ötesindeki bölgeye emir olarak tayin etti. Orada eğitim aldı, âlimlerle oturdu ve göze çarpacak şekilde kendini gösterdi.³⁸¹ Âlimlere karşı yakın durur, onlarla sohbet etmeyi sever ve onları onurlandırır. Hadis ilmine karşı ilgilirdi ve hadis ehline saygılı davranırdı. Mehdi'nin muhaddislere ve hadis ehline mal dağıtması için birisini görevlendirmesi bu ilme duyduğu yakınlığı göstermektedir.³⁸²

Mehdi edebiyata ve bilime ilgisinin yanında şairdi.³⁸³ Şiirlerinin ise maddi aşk ve eğlence temalı olduğu görülmektedir. Ayrıca şiirlerinde mübalağa, teşbih, teşhis sanatlarını sık sık kullanmış ve romantizm ağırlıklı şiirler yazmıştır.³⁸⁴

³⁷⁷ Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, III/252.

³⁷⁸ Mes'ûdî, *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İsrâf*, s. 313; Zehebî, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, VII/401.

³⁷⁹ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII/121.

³⁸⁰ Hâşimî, Abdülmün'im, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, s. 161; Takkûş, Muhammed Süheyl, *Târihü'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 74.

³⁸¹ Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 272.

³⁸² Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XIII/82; Sırma, İhsan Süreyya, *Müslümanların Târihi*, IV/59.

³⁸³ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Târihi'l-Hulefâ*, s. 31; Takkûş, Muhammed Süheyl, *Târihü'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 74.

³⁸⁴ Güzel, Ahmet, *Abbâsî Halifesi Mehdi b. Mansûr*, s. 310-311.

Babasının hazinesinin 50.000 dirhemini şairlere ayırmış, onlara dağıtmıştır.³⁸⁵ Süyûtî, *Târîhu'l-hulefâ*'sında “*Mehdî'nin şiirleri babasıninkinden ve çocuklarıninkinden daha ince ve duyguludur*”³⁸⁶ demiştir. Ayrıca o, kehanet meselelerini çok merak eder, büyücülüğe ait kitapları toplardı.³⁸⁷

1.3.3. Hz Ali Evlâdına Yaklaşımı

Mehdî, Hz. Ali evlâdına olabildiğince yakın davrandı ve bunun için çok çaba sarf etti. Ali evlâdından idam ve hapis ile cezalandırılmış olanları serbest bıraktı. Onların, babasının zamanında yaşadıkları sıkıntılara son verdi. Onlara iyi muamele de bulundu.³⁸⁸ Önceden ellerinden alınmış olan mülkleri iade etti ve yeni araziler tahsis etti.³⁸⁹ Medine’de bir emirin gözetimi altında kalmalarıyla yetinildi. Böylece tüm ihtiyaçlarını her gün emire arz ediyorlardı.³⁹⁰

1.3.4. İlk Defa Yaptığı İcraatlar

Ka’be’nin örtüleri daha önce üst üste örtülüp eskisi altta kalırken Mehdi her sene yeni bir örtü örtme usulünü getirdi ve kendinden sonra gelen halifeler de aynı âdet üzere yürüdüler.³⁹¹ Abbâsoğullarından içki arkadaşlarıyla görünen ilk halife Mehdi’dir.³⁹² Zehebî der ki: “*Hicaz’dan Irak’a ilk defa posta işini kuran Mehdi’dir.*”³⁹³ Kelamcılara, zındık ve ateistlere reddiye için ilk olarak cedel³⁹⁴ kitaplarını tasnif etmeyi emreden odur.³⁹⁵

³⁸⁵ Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, s. 156.

³⁸⁶ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 276.

³⁸⁷ İbnü'l-İbrî, *Abu'l-Ferec Tarihi*, I/203.

³⁸⁸ Yıldız, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, III/107; Bozkurt, Nahide, “Mehdi-Billâh”, *DİA*, XXVIII/378; Eser, Mithat, *Abbâsîlerin İlk Döneminde Seyyidler ve Şerifler*, s.125.

³⁸⁹ Bozkurt, Nahide, “Mehdi-Billâh”, *DİA*, XXVIII/378.

³⁹⁰ Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsîyye*, s. 87.

³⁹¹ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, II/335.

³⁹² Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 269.

³⁹³ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 273.

³⁹⁴ Meşhur olan veya doğruluğu herkes tarafından kabul edilen önermelere dayanan kıyas; tartışmada rakibi susturma yöntemi anlamında kullanılan mantık, felsefe ve kelâm terimi. Bkz. Yavuz, Yusuf Şevki, “Cedel”, *DİA*, İstanbul, 1993, VII/208-210.

³⁹⁵ Ya’kûbî, *Müşâkeletü'n-Nâs li-Zemânihim*, s. 24; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 271; Karamânî, *Ahbârü'd-düvel*, II/78.

Mehdî için Medine'ye kar taşındı. Bu başka hiçbir hükümdarın zamanında olmamıştır.³⁹⁶ Nedîmleri ile bir arada oturup konuşan, tartışan ilk halifedir.³⁹⁷ Anlık yargı işlerini yürütmek için yani aniden ortaya çıkmış olan bir sorunun çabucak çözülmesi için bizzat mahkeme kurduran ilk Abbâsî halifesidir.³⁹⁸ Ayrıca Abbâsî hânedanında ilk savurganlık örneğini sergileyen kişi Mehdî'dir.³⁹⁹

1.3.5. Söylediği Veciz Sözler ve Şiirler

Adalet ve iyiliğin halka yansıması Muhammed el-Mehdî döneminde gözle görülür şekilde fark ediliyordu. Burada söz konusu edilen Mehdî'ye ait sözler bu durumu daha da anlaşılır hale getirmektedir. Mehdî mezâlim mahkemesinde davalara bakarken kadıların yanında hazır bulunmasını istiyordu. Bunun sebebini ise şu şekilde dile getirmiştir: *“Sırf kadılar yanımda duruyor, benim davranışlarıma şahit oluyorlar diye haksızlığa uğrayan insanlara haklarını vermem bile bana yeter”* derdi.⁴⁰⁰ Mehdî'nin iyilik konusunda söylediği şu sözler onun bunca iyiliği yapma sebebini daha iyi anlamamıza yardımcı olmaktadır: *“Bir kez iyilik yaptığım kimse bu iyiliği bana hatırlatınca ikinci kez ona iyilik yaptığım zaman o kişi bana en yakın kişi olur. Eğer önce iyilikte bulunup sonrasında iyilik yapılmazsa, ilk yapılanın değeri düşer”*⁴⁰¹ demiştir.

Mehdî'nin zamanında çok şiddetli bir rüzgâr esmiş, Hasan el-Vasîf ise Mehdî'yi aramaya çıktığında onu bir yanağını yere koymuş halde şu şekilde yalvarırken görmüştür; *“Allah'ım düşmanlarımızı sevindirme, benim günahlarım sebebiyle bu dünyadakileri cezalandırma, Muhammed ümmetini koru.”*⁴⁰² Buradan Mehdî'nin mütevazı bir kişiliğe sahip olduğunu anlamaktayız. Başka bir rivayette Mehdî hutbesinde şunları söylemiştir: *“Ey halkım! Hilafete karşı dışarıdan göstermiş olduğunuz itaati içinizde de yaşayın. Size karşı adaletli davranmak için elinden geleni yapan halifenize itaat edin. O halife ki, sizin üzerinizdeki ağır yükleri*

³⁹⁶ Süyûtî, *Târîhu 'l-Hulefâ*, s. 273.

³⁹⁷ Clot, André, *Harun Reşîd ve Abbâsiler Dönemi*, s. 50.

³⁹⁸ Yıldız, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, III/105.

³⁹⁹ Clot, André, *Harun Reşîd ve Abbâsiler Dönemi*, s. 19.

⁴⁰⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/254.

⁴⁰¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/257.

⁴⁰² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/255-256.

kaldırıyor, selamette olmanız için uğraşıyor. Allah'ın imkân verdiği müddetçe sizler için rahat bir hayat sağlıyor. Ömrümün sonuna kadar iyilik yapacak olup sizleri daima affedecek ve cezalandırmayacağım.” Bu sözleri duyan halk çok mutlu oldu öyle ki mutlulukları yüzlerine yansıdı.⁴⁰³ Mehdî'nin bu konuşması onun yumuşak ve anlayışlı kişiliğini gözler önüne sermektedir.

Mehdî'nin şöyle bir şiiri vardır:

ما يكف الناس عنا	ما يمل الناس منا
إنما همتم أن	ينبشوا ما قد دفنا
لو سكتا بطن أرض	فلكانوا حيث كنا

“İnsanlar bizden el-etek çekmiyor, ayrıca bizden de usanmıyorlar. Yerin içine girsek dahi onlar gittiğimiz yere gelirler.”⁴⁰⁴

Mehdî'nin karakterini anlamak adına yazdığı bu şiir önemlidir. İnsanlar tarafından sevildiğini ve desteklendiğini göstermektedir.

1.3.6. Mehdî Hakkında Söylenen Sözler ve Şiirler

Mehdî'ye dair söylenen birçok söz vardır. Karakterini bizlere daha iyi yansıtan rivayetler şu şekildedir: Hacıb Rebî, Mehdî hakkında şunları demiştir: “Mehtaplı bir akşamda Halife Mehdî'yi çadırında güzel kıyafetleriyle birlikte namaz kılarken gördüm. Halifenin mi yoksa o ortamın mı daha güzel olduğunu bilemedim. Bu esnada şu ayeti kerimeyi okuyordu: ‘Demek iş başına geldiğiniz zaman yeryüzünde bozgunculuk yapıp akrabalık bağlarınızı keseceksiniz öyle mi?’⁴⁰⁵ Bu ayet-i kerimeyi okuduktan hemen sonra zindanda bulunan bir akrabasının huzuruna getirilmesini emretti. İstedığı yapıldıktan sonra akrabası olan adamı hapisten çıkardı ve salıverdi.”⁴⁰⁶ Muhtemeldir ki akrabası olan bu kişinin bir suçu yoktu. Ayet-i kerimenin tesiriyle vicdan azabı yaşayıp onun hapisten çıkarılmasını sağlamıştır.

⁴⁰³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII/543.

⁴⁰⁴ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 275-276.

⁴⁰⁵ Muhammed, 22.

⁴⁰⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII/542.

Mehdî'nin cömertliği, para harcama konusundaki tavrı yukarıda bahsedilmişti. Onun bu huyunu destekler mahiyette kaynaklarda bazı rivayetler mevcuttur. Bu rivayetlerden birinde Ebû Ubeyde, Mehdî'den daha cömert birinin yaratıldığını görmediğini söylemiştir.⁴⁰⁷ Ayrıca bir gün İbn Hayyât isimli bir kişi Mehdî'nin huzuruna çıkarak ona övgülerde bulunmuştu. Bu durumdan hoşlanan Mehdî de ona 50.000 dirhem verdi. İbn Hayyât, halifeyi övmesinden dolayı eline geçen bu parayı fakirlere dağıtarak değerlendirdi. Sonra şu şiiri okumaya başladı:

أَحَدْتُ بِكَمِّي كَفَّهُ أَبْتَغِي الْغِنَى وَلَمْ أَذِرْ أَنَّ الْجُودَ مِنْ كَفِّهِ يُعْدِي
فَلَا أَنَا مِنْهُ مَا أَفَادَ ذَوُو الْغِنَى أَفَدْتُ وَأَعْدَانِي فَبَدَّدْتُ مَا عِنْدِي

“Ben zengin olmak istedim fakat anladım ki zenginlik ve cömertlik halifenin elindedir.

Halife beni cömert kıldı ve zengin olmamı sağladı. Hiçbir zengin, halifenin verdiği kadar mal veremez. Söylediğim bu sözler ise doğrudur.”⁴⁰⁸

Tam anlamıyla cömertlik, birisi kendine övgü ile yaklaştığında ona yüklü miktarda mal mülk vermek değildir. Burada söz konusu edilen cömertlik kavramına bakıldığında Mehdî'nin kendi hakkında övgü ile bahsedilmesinden hoşlandığını anlamak daha doğru görünmektedir.

1.3.7. Hilafet Süresi ve Vefatı

Mü'minlerin emiri Mehdî, 169/785 yılında Muharrem ayının bitmesine sekiz gün kala⁴⁰⁹ Mâsebezân'da öldü.⁴¹⁰ O öldüğü zaman 48⁴¹¹ yaşındaydı. Onun 43⁴¹² veya 41⁴¹³ yaşında öldüğüne dair rivayetlerde bulunmaktadır. Mehdî'nin halifelik süresine dair bazı kaynaklar 10 yıl 1 buçuk ay⁴¹⁴ veya 10 yıl 1 ay 22 gün⁴¹⁵

⁴⁰⁷ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Târihi 'l-Hulefâ*, s. 32.

⁴⁰⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII/210; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII/549.

⁴⁰⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 357; İbn Habîb, *Kitabu 'l-Muhabber*, s. 37; Ya'kûbî, *Târîh*, II/401; Süyûtî, *Târîhu 'l-Hulefâ*, s. 273; Abbâdî, *Târîhi 'l-Abbâsî ve 'l-Endelüsî*, s. 74.

⁴¹⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 357; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 380.

⁴¹¹ Ya'kûbî, *Târîh*, II/401

⁴¹² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 357; İbn Habîb, *Kitabu 'l-Muhabber*, s. 37; Dîneverî, *el-Ahbâru 't-Tivâl*, s. 386; İbn Miskeveyh, *Tecâribü 'l-Ümem*, III/480; Nüveyrî, *Nihâyetü 'l-Ereb*, XXII/119.

⁴¹³ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 357.

⁴¹⁴ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 357; Dîneverî, *el-Ahbâru 't-Tivâl*, s. 386.

⁴¹⁵ İbn Habîb, *Kitabu 'l-Muhabber*, s. 37;

sürmüştür derken, Belâzürî *Ensâbü'l-Eşraf* isimli eserinde 10 yıl, 2 ay⁴¹⁶, İbn Kuteybe ise *el-Maârif* kitabında 20 yıl 1 ay hilafet sürdü demiştir.⁴¹⁷ 10 yıl 49 gün olduğu da rivayetlerde geçmektedir.⁴¹⁸

Mehdî'nin ölümü hakkında birden çok rivayet mevcuttur. Çalışmamızda en çok tercih edilen iki ölüm sebebine yer vermeyi uygun bulduk. İlki Mehdî'nin avlanmaya çıktığı bir zaman avının peşinden koşarken, çökmüş bir binaya girdiği anda sırtını kapıya çarpıp belini kırarak ölmesidir. İkincisi ve en meşhur olan rivayet ise Mehdî'nin cariyelerinden birisi Mehdî'nin gözdesine içinde zehirli bir armudun bulunduğu bir tepsi göndermiştir. Hizmetçi tepsiyi gözdeye götürürken Mehdî onu görmüş yanına çağırmış ve tepsideki iri armudu yiyip yanlışlıkla zehirlenip ölmüştür.⁴¹⁹

1.4. MUSA EL-HÂDÎ

İsmi, Ebû Muhammed Musa el-Hâdî b. Mehdî b. Mansûr'dur.⁴²⁰ Musa'nın künyesi Ebû Muhammed idi.⁴²¹ Babası ona “Reyhanetî (Fesleğenim) adını vermiştir.⁴²²

Musa 146/763 yılında Rey şehrinin Seyrevân bölgesinde doğdu.⁴²³ Diğer bazı kaynaklarda 147/764 senesinde doğduğu rivayet edilmiştir.⁴²⁴

Musa el-Hâdî 169/785 yılının Muharrem ayında halife oldu. Annesi Yemen asıllı olan Hayzûrân'dır.⁴²⁵ Hilafeti devraldığında 25 yaşlarındaydı ve ondan önce o yaşta halife olan olmamıştı.⁴²⁶

⁴¹⁶ Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, IV/369.

⁴¹⁷ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 379.

⁴¹⁸ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII/119.

⁴¹⁹ Ya'kûbî, *Târîh*, II/401; Taberî, *Târîh*, VIII/169; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III/479-480; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII/119; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII/552; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, II/58; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 273; Şakir, Mahmud, *Hiz. Âdem'den Bugüne İslam Tarihi*, IV/65; Akkuş, Murat, “Abbâsî Halifelerinin Ölüm Sebepleri”, s. 205.

⁴²⁰ Ya'kûbî, *Müşâkeletü'n-Nâs li-Zemânihim*, s. 24; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII/305; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 279.

⁴²¹ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 381; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII/305; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/269; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, II/63; Şakir, Mahmud, *Hiz. Âdem'den Bugüne İslam Tarihi*, IV/79.

⁴²² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII/305; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII/558.

⁴²³ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 364; Taberî, *Târîh*, VIII/214.

⁴²⁴ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 279; Bozkurt, Nahide, “Hâdî-İlelhak”, *DİA*, İstanbul, 1997, XV/16-17.

Hâdî, uzun boylu ve kırmızıya yakın beyaz bir tene sahipti. Hitabeti iyi, çok atılgan, güçlü, kuvvetli,⁴²⁷ yakışıklı, iri, vakur, heybetli bir gençti.⁴²⁸ Ona “*Musa Etbik*” denilirdi. Zira onun üst dudağı yukarı çekilip kısılıyordu. Babası küçüklüğünde ona bir hizmetçi vermişti. Ağzının açık olduğunu gördüğü an ona ‘*Musa ağzını kapat*’ derdi. O da kendine gelir, iki dudağını birleştirir ağzını kapatırdı. Daha sonra bununla meşhur oldu.”⁴²⁹ Buna rağmen açık ve kusursuz konuşurdu. Üstün bir konuşma yeteneğine sahipti.⁴³⁰

1.4.1. Kişisel Özellikleri

Hâdî tecrübeli, hükümdarlık işlerinden anlayan, adalet sahibi bir halifeydi. Oldukça yüce gönüllü ve cömert bir kimseydi.⁴³¹ Ağırbaşlı, asil ve kâmil mü'min olan biriydi.⁴³² Yapısı itibariyle uyanık, atılgan, azimli ve görkemliydi. Kaynaklar onun saygın, kahraman, darbesi şiddetli, sert yürekli, inatçı ve cesur bir kimse olduğundan bahseder.⁴³³ Fiziki olarak güçlüydü; iki tane zırha bürünmüş bir şekilde bineğine sıçrayacak binerdi.⁴³⁴ Hâdî, Kureyş'in gençlerinden Allah'ın akıl, asalet, ilim ve malda bolluk verdiği bir gençti.⁴³⁵ Akıcı bir lisana sahipti. Konuştuğunda üstün gelen, görkemli ve nüfuzu çok olan birisiydi.⁴³⁶

⁴²⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 363; İbn Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, s. 37; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşrâf*, IV/372; Ya'kûbî, *Târîh*, II/404.

⁴²⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII/558; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s.279.

⁴²⁷ Taberî, *Târîh*, VIII/214; Mes'ûdî, *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s. 313; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Târîhi'l-Hulefâ*, s. 35; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII/305; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII/125; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, IV/173; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII/558; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, II/64; Şakir, Mahmud, *Hiz. Âdem'den Bugüne İslam Tarihi*, IV/75; Tales, Muhammed Es'ad, *Târihu'l-Arab*, II/82.

⁴²⁸ Taberî, *Târîh*, VIII/214; Ebü'l-Fidâ, *Târihu Ebi'l-Fidâ*, I/313; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII/553; Karamânî, *Ahbârü'd-düvel*, II/80.

⁴²⁹ Taberî, *Târîh*, VIII/214; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Târîhi'l-Hulefâ*, s. 35; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII/305; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/269; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII/125; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, II/64; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 279.

⁴³⁰ Şakir, Mahmud, *Hiz. Âdem'den Bugüne İslam Tarihi*, IV/75.

⁴³¹ Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, IV/174; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII/559; Fevzi, Faruk Ömer, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, s. 182; Öz, Şaban, *İslâm Tarihi*, s. 145; Tales, Muhammed Es'ad, *Târihu'l-Arab*, II/82; Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s. 100.

⁴³² Tales, Muhammed Es'ad, *Târihu'l-Arab*, II/82-83.

⁴³³ İbnü's-Sâi, *Ahbârü'l-Hulefâ'l-Abbâsiyyin*, s. 33; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 183; Üçok, Bahriye, *İslam Tarihi: Emevîler-Abbâsîler*, s. 89; Tales, Muhammed Es'ad, *Târihu'l-Arab*, II/82.

⁴³⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII/305; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII/558; Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s. 99.

⁴³⁵ Tales, Muhammed Es'ad, *Târihu'l-Arab*, Beyrut, II/90.

⁴³⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, VII/442.

Hâdî için geçimsiz, tahammülsüz, kötü ahlaklı, kindar bir kişidir diyenler de vardır. Cesaretli gibi görünürdü fakat cesaretinin içi boştu. Ayrıca ağır isteklerinin olması ve kaba tavırlarıyla tanınıyordu. Kalbinde merhamet olmadığı gibi her türlü olay ve insana karşı kötü zan besleyen birisiydi. Huysuz ve sert mizaçlı, bu sebeple de biraz taşkın bir kişi olduğu da söylenmiştir.⁴³⁷ Onun bu huylarını bilip de bunlara tahammül edebilen kişilerden zengin olmayan çok azdır. Hâdî özellikle bir kişinin konuşmaya isteklerini söyleyerek başlamasından hiç hoşlanmazdı. Şarkıcılara para verilmesini emreder ve eğer biri “*Bana hiçbir şey verilmedi*” derse günler sonra bu kadar daha para verirdi.⁴³⁸ Fakat kimi zamanlar da bu konuda cimri olmasıyla bilinirdi.⁴³⁹ Lüks bir ortamda yaşaması onun ahlakını ve davranışlarını etkiledi.⁴⁴⁰

Musa el-Hâdî arkadaşlarıyla baş başa kaldığı zaman onlarla şakalaşır, latifeler yapardı. İnsanlar arasında mizah anlayışı yüksek düzeyde olanlardan biri de oydu. Fakat halife olduğu zaman insanlar Hâdî'nin üzerindeki heybetten ötürü ona bakamaz oldular.⁴⁴¹ Hilafetteki liyakatsizliğinin yanında diktatör bir tutuma sahipti. Bütün dikta uygulayan hükümdarlar gibi Hâdî de saltanatını devam ettirebilmek adına koruyucu asker sayısını çoğaltmış onları en gelişmiş silahlarla donatmıştır.⁴⁴² Fakat Hâdî'nin hilafeti kısa sürmüştür.⁴⁴³

Hâdî'nin dine ve dinî kavramlara saygısının da olduğu bilinmektedir. İbn Kesîr'in *el-Bidâye*'sinde geçen bir rivayet buna güzel bir örnektir. Hâdî zamanında Rasûlullah'a karşı saygısızlık yapan ve Kureyşlilere söven bir adam vardı. Hâdî bu adamın yargılanması için zamanının fakihlerini çağırarak bir meclis kurdu. Orada bulunanlar, adamın Rasûlullah'ın hatırasına saygısızlık olacak şekilde Kureyşlilere sövdüğüne dair şahitlik ettiler. Bu duyduklarından ötürü Hâdî'nin yüzünün rengi değişti ve başı uzun bir süre yere eğik halde bekledi. Ardından başını kaldırdı ve

⁴³⁷ Câhiz, *et-Tâc fî Ahlâki'l-Mülûk*, s. 33; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III/334; Mes'ûdî, *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İsrâf*, s. 313; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, IV/174; Clot, André, *Harun Reşid ve Abbâsiler Dönemi*, s. 24; Şâmi, Ahmed, *ed-Devletü'l-İslâmiyye fî'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, s. 110; Abbâdî, *Târihi'l-Abbâsi ve'l-Endelüsî*, s. 76.

⁴³⁸ Câhiz, *et-Tâc fî Ahlâki'l-Mülûk*, s. 33.

⁴³⁹ Bozkurt, Nahide, “Hâdî-İlelhak”, *DİA*, XV/16.

⁴⁴⁰ Takkûş, Muhammed Süheyl, *Târihi'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 87.

⁴⁴¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII/553; Şakir, Mahmud, *Hiz. Âdem'den Bugüne İslam Tarihi*, IV/75.

⁴⁴² Sırma, İhsan Süreyya, *Müslümanların Târihi*, IV/66.

⁴⁴³ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III/346.

“*Babam Mehdî’den, Abdullâh b. Abbâs’ın şöyle dediğini duydum: ‘Kureyşlilere hakarete bulunan kimseyi Allah hoş görmez. Allah’a düşmanlık eden sen Kureyşlilere eziyet etmekle kalmadın birde Rasûlullah’ın hatırasına saygısızlık mı ettin?’* Hâdî bu sözlerinin ardından adamın boynunun hemen vurulmasını emretti ve meclis dağılmadan adamın boynu vuruldu.⁴⁴⁴ Bu metinde Kureyş halkı ele alınmış olsa da asıl kastedilenin Müslümanlar olduğunu, diğer Arap kabilelerinin yanında İslâma ilk inananların büyük oranda Kureyş halkından olması sebebiyle burada Kureyş diye zikredildiği de düşünülebilir.

Gençliğinden beri şarkı söylemeyi, eğlenmeyi ve şarap içmeyi çok severdi. Bu durumu halife olduktan sonra da devam etti.⁴⁴⁵ İçkiyi bir gün içer bir gün içmezdi.⁴⁴⁶ Özgüveni tamdı ve kendini çok severdi. Hâdî’nin kaynaklarda geçen bir diğer özelliği de çok kıskanç olmasıdır.⁴⁴⁷ André Clot, Hâdî’nin kendisinden daha yakışıklı, daha göz dolduran, neredeyse veliahtlık unvanını elinden alacak olan kardeşi Harun er-Reşîd’den nefret ettiğini söylemiştir.⁴⁴⁸ Kaynaklar incelendiği zaman halife Mehdî’nin ölmeden önce, Hâdî’yi veliahtlıktan azledip Harun’u veliaht yapmak istediği geçmektedir. Bu durum Hâdî de daha sonraki dönemlerde Harun’a karşı kıskançlık tohumlarının ekilmesine sebep olmuş olabilir. Fakat birazdan söz konusu edeceğimiz rivayet Hâdî’nin bu düşüncesine ters düşmektedir. Bir gün Hâdî’nin hilafeti döneminde Harun er-Reşîd, kardeşinin huzuruna çıktı. Hâdî bir müddet bakışlarını Harun er-Reşîd’den ayırmadı ve sonra ona veliaht olmak isteyip istemediğini sordu. Harun ise şöyle bir cevap verdi: “*Gerçekten veliahtlığı istiyorum. Eğer benim bu isteğim gerçek olursa senin zulmettiklerine haklarını vereceğim. Merhamet göstermediğin ve irtibatı kopardığın kişilerle ben temas kuracağım. Senin oğlanlarınla kızlarını evlendireceğim*” dedi. Bu sözler Hâdî’nin çok hoşuna gitti. Harun kalkıp onun elini öptü. Hâdî’de ona yüksek meblağda para verilmesini emretti. Bu hadiseden sonra Hâdî’nin kardeşi Harun’dan hoşnut kaldığı söylenmiştir.⁴⁴⁹

⁴⁴⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII/560.

⁴⁴⁵ Şâmi, Ahmed, *ed-Devletü’l-İslâmiyye fi’l-Asri’l-Abbâsiyyi’l-Evvel*, s. 110; Abbâdî, *Târîhi’l-Abbâsî ve’l-Endelüsî*, s. 77; Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü’l-Abbâsiyye*, s. 100.

⁴⁴⁶ Câhiz, *et-Tâc fî Ahlâki’l-Mülûk*, s. 153.

⁴⁴⁷ Şâmi, Ahmed, *ed-Devletü’l-İslâmiyye fi’l-Asri’l-Abbâsiyyi’l-Evvel*, s. 110; Abbâdî, *Târîhi’l-Abbâsî ve’l-Endelüsî*, s. 77; Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü’l-Abbâsiyye*, s. 99.

⁴⁴⁸ Clot, André, *Harun Reşîd ve Abbâsiler Dönemi*, s. 25.

⁴⁴⁹ Şakir, Mahmud, Hz. Âdem’den Bugüne İslam Tarihi, IV/78.

Hükümdar olma dönemindeki rekabet ortamı Hâdî'yi kıskanç olmaya itmiş olabilir fakat rivayette de görüldüğü gibi bu durum daima devam etmemiştir.

Muhammed Es'ad, *Târihu'l-Arab* adlı eserinde Hâdî'nin dönemi hakkında şu incelemeleri yapmıştır: “Onun devri uzun olsaydı ümmet ondan çok fayda görecekti. Fakat sadece bir sene hilafette kalmıştı. Hâdî hilafeti devraldığında yaşı henüz 25 idi. Bu yaşlar ise bilindiği gibi istikrarsız bir dönemdir. Daha önceleri eğleniyor olarak göründü ancak o makul tavrından ve dinden asla çıkmamıştı. Ölünceye kadar da onun hakkında yüz kızartıcı bir şey, leke, şaibe yayılmadı. Sonra bu durumunu bırakmak istediğinde (eğlenceye dayalı hayatı) eceli ona ulaştı ve ömrünün baharında öldü.”⁴⁵⁰ Yazar, Hâdî'nin taşkınlıklarına sebep olarak yaşının küçük olmasını öne sürse de uygun olmayan davranışlarının da olduğunu söylemeden geçememiştir. Abbâsî hanedanlığını ve başa geçen halifelerin hayatlarını meşrulaştırmak adına tarihçilerin olayların iyi yönlerini görmeye daha çok odaklanmaları söz konusu olmuştur. Bu rivayette o anlayışın sonucu olarak kaleme alınmıştır denilebilir.

Hükümdarlar esnediğinde, eline yelpaze aldığında, ayaklarını uzattığında, yaslandığında veya yorulduğunu gösteren buna benzer şeyler yaptığında mecliste bulunan herkesin kalkması gerekirdi. Hâdî “Size selam olsun” dediğinde mecliste bulunan herkes kalkardı.⁴⁵¹

Hâdî'nin mührünün yazısı “الله ربى /Allah rabbimdir” veya ⁴⁵² “الله ثقة موسى وبه” ⁴⁵³ “الله ثقة موسى وبه” idi.”⁴⁵³ Allah Musa'nın güven kaynağıdır ve O'na iman ediyor” idi.”

1.4.2. İlmî Kişiliği

Hâdî edebiyatı, tarihi ve şiiri severdi.⁴⁵⁴ İlim ve sanat ile uğraşanları himayesi altına alır, onlara mal ve şanından büyük hisseler verirdi. Bu konuda İshak el-Mevsılî

⁴⁵⁰ Tales, Muhammed Es'ad, *Târihu'l-Arab*, II/83.

⁴⁵¹ Câhiz, *et-Tâc fî Ahlâki'l-Mülûk*, s. 119.

⁴⁵² Mes'ûdî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşrâf*, s. 314; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII/125.

⁴⁵³ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Târihi'l-Hulefâ*, s. 35; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 281.

⁴⁵⁴ Şâmi, Ahmed, *ed-Devletü'l-İslâmiyye fî'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, s. 111; Üçok, Bahriye, *İslam Tarihi: Emevîler-Abbâsîler*, s. 89; Abbâdî, *Târihi'l-Abbâsî ve'l-Endelüsî*, s. 77; Tales, Muhammed Es'ad, *Târihu'l-Arab*, II/82.

şöyle demiştir: “*Vallahi, Hâdî yaşasaydı biz, altına döndürdüğümüz duvarlar inşa etmiş olurduk.*”⁴⁵⁵

1.4.3. Hz. Ali Evlâdına Yaklaşımı

Hz. Ali evlâdından olan Hüseyin b. Ali ile Fah vadisinde gerçekleşen savaş Hâdî döneminin önemli olaylarından biridir. Şöyle ki; Hüseyin b. Ali yakın akrabalarının da yardımıyla hilafetini ilan ederek, Medine’den Mekke’ye taşınmayı planladığı bir isyan hareketi başlattı. İlk olarak Medine’de bulunan Abbâsî askerleriyle karşı karşıya geldi ve onları mağlup etti. Ardından beytülmaldeki mallara el koyarak, gerekli teçhizat ve erzacı da yanına alarak Mekke’ye doğru yola çıktı. Bu durumdan haberdar olan Hâdî ise onun üzerine Mekke’de bulunan Abbâsî ileri gelenlerinden oluşan bir ordu gönderdi. Mekke’nin yakınlarında bulunan Fah vadisinde karşılaşan⁴⁵⁶ iki taraf arasındaki savaş sırasında Hüseyin b. Ali ve taraftarları öldürüldü. Bu savaştan sadece, daha sonra Kuzey Afrika’ya kaçarak İdrîsîler Devleti’ni kuran Ali evlâdından İdris b. Abdullâh ile Taberistan’a giderek Harun er-Reşîd’e isyan eden kardeşi Yahya b. Abdullâh sağ olarak kurtuldular. Yaşanan bu savaş Şîî’lerce Kerbelâ olayından sonra en vahim olay olarak kabul edilmiştir. Bu hadiseden sonra Hadi döneminde Hz. Ali evlâdına karşı sert bir politika yürütülmüştür.⁴⁵⁷ Tüm bu yaşananlar gösteriyor ki Hâdî, babası Mehdî’nin izlediği tutumun aksi yönünde hareket etmiştir.

1.4.4. İlk Defa Yaptığı İcraatlar

Hâdî’nin zamanında ilk kez askerler merasim ve protokollerde kınından çıkarılmış kılıçlarla ve gerilmiş yaylarla geçit düzenlemiştir. Ayrıca onun döneminde silah artışı olmuştur.⁴⁵⁸ Sûlî der ki: “*Cürcân’dan Bağdat’a kadar posta bineğine*

⁴⁵⁵ Tales, Muhammed Es’ad, *Târîhu’l-Arab*, II/90.

⁴⁵⁶ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 380-381; Dîneverî, *el-Ahbârü’t-Tivâl*, s. 386; Üçok, Bahriye, *İslam Tarihi: Emevîler-Abbâsîler*, s. 89.

⁴⁵⁷ İslam Araştırmaları Komisyonu, *el-Mevsûatü’l-Müeyyessere fi’t-târîhi’l-İslâmî*, s. 285; Üçok, Bahriye, *İslam Tarihi: Emevîler-Abbâsîler*, s. 89; Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, III/258; Bozkurt, Nahide, “Hâdî-İlelhak”, *DİA*, XV/16

⁴⁵⁸ Ya’kûbî, *Müşâkeletü’n-Nâs li-Zemânihim*, s. 24; Süyûtî, *Târîhu’l-Hulefâ*, s. 280; Karamânî, *Ahbârü’d-düvel*, II/81; Şakir, Mahmud, *Hz. Âdem’dan Bugüne İslam Tarihi*, IV/76.

binen Hâdî dışında başka bir halife bilinmiyor.”⁴⁵⁹ Abbâsî halifeleri içerisinde şarkı dinleyen ve nebîz⁴⁶⁰ içen ilk halifedir.⁴⁶¹ Seffâh ve Mansûr’un da şarkı dinlediklerine dair rivayetler önceden bahsedilmişti. Bu halifeler genellikle perde arkasından şarkı dinlemişlerdir. Muhtemeldir ki Mehdî bizzat şarkı söylenen ortamlarda bulunup şarkı dinlediği için kaynakta ilk defa şarkı dinleyen Abbâsî halifesi olarak bahsedilmiştir.

1.4.5. Söylediği Veciz Sözler ve Şiirler

Hâdî’nin söylediği sözler ve şiirler hayata karşı bakış açısını ve karakterini yansıtmaktadır. O sözlerden birisi: “*Hükümdarlığın güzel ve sağlam bir şekilde ilerletilmesi için hataları affetmek ve suçlunun cezasını çabuk vermek önemlidir. Bu şekilde o insanlar hükümdarın tahtına göz koyamazlar.*”⁴⁶² Hâdî, halkın istediği zaman halifeye ulaşmasını ve sorunların halifeye en iyi şekilde iletilmesinin devletin yönetimi için son derece önemli olduğunu düşünüyordu. Bu sebeple Fadl b. Rebî’ye “*İnsanları benden uzaklaştırma! Onların benimle görüşmelerine engel olma! Zira bu durum bereketi ortadan kaldırır*” demiştir.⁴⁶³

Hâdî’nin dudağı biraz çekik olmasına rağmen konuşmasının çok duru ve kusursuz olduğunu ifade etmiştik. Oğlu vefat eden bir adama başsağlığı dilerken söylediği sözler bu konuda güzel bir örnek teşkil etmektedir. O şöyle demiştir: “*Oğlun senin için fitne çıkarması ihtimaline karşı bir düşmandı bunun için sevin. Ölümüyle sana rahmet ve şefaât kaynağı olacak ama ölümünden dolayı üzül.*”⁴⁶⁴

Hâdî’nin kardeşi Harun er-Reşîd veliahtlıktan kendini azletmeyip bunu reddettiğinde Hâdî ona şu şiiri söylemişti:

نصحت لهارون فرد نصيحتي	وكل امرئ لا يقبل النصح نادم
وأدعوه للأمر المؤلف بيننا	فيبعد عنه؛ وهو في ذاك ظالم

⁴⁵⁹ Süyûtî, *Târîhu 'l-Hulefâ*, s. 281.

⁴⁶⁰ Kuru üzüm, kuru hurma, arpa ve darı gibi maddelerden elde edilen bir içki türü. Bkz. Bozkurt, Nebi, “İçki”, *DİA*, İstanbul, 2000, XXI/462-464.

⁴⁶¹ Öz, Şaban, *İslâm Tarihi*, s. 145.

⁴⁶² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII/559; Şakir, Mahmud, *Hiz. Âdem'den Bugüne İslam Tarihi*, IV/75.

⁴⁶³ İslam Araştırmaları Komisyonu, *el-Mevsûatü 'l-Müeyyessere fi 't-târîhi 'l-İslâmî*, trc. Ayhan Çakıroğlu, İstanbul, Beka Yayıncılık, 2010, s. 286.

⁴⁶⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII/559; Süyûtî, *Târîhu 'l-Hulefâ*, s. 282.

ولولا انتظاري منه يومًا إلى غد لعاد إلى ما قلته وهو راغم

“Harun’a nasihat ettim, fakat nasihatimi dinlemedi. O bu hareketinden dolayı pişman olacaktır.

Yapıcı olmak için onu davet ediyorum, fakat kendisi yıkıcı olarak zalim olmayı tercih ediyor.

Benim ondan bir beklentim olmasaydı, istemeyerek de olsa benim isteğime olumlu bir şekilde dönerdi.”⁴⁶⁵

1.4.6. Hâdî Hakkında Söylenen Sözler ve Şiirler

Hâdî hakkında kimi olumsuz şeyler söylerken kimisi de olumlu yönüne fazlaca vurgu yapmıştır. Nitekim Zehebî onun hakkında şunları söylemiştir: “Hâdî sarhoş edici içecekleri kullanır, kumar oynardı. Hilafetin ağırlığını taşımaz ve sorumluluklarını yerine getirmezdi. Bununla birlikte konuşması düzgün, hitabeti iyi, edebiyatçı biriydi. Onun heybet ve korkusu vardı.”⁴⁶⁶

Selmu'l-Hasır'ın, Hâdî'yi fazlaca öven bir şiiri vardır ve bu şiir onun karakteri hakkında bize bilgi verir:

ثم انهمر ألقى المرر	موسى المطر غيث بكر
ثم غفر عدل السير	كم اعتسر وكم قدر
نفع وضر خير البشر	بأثر خير وشر
هو الوزير لمن حضر والمفتخر لمن غبر	فرع مضر بدر لمن نظر

“Musa, erken gelen bir yağmur gibidir. Onun gidişi de acılı bir şekilde gözyaşı dökülmesine sebep olmuştur.

Hâdî fakirdi ve çok zorluklar çekti. Sonra onun yolu düzeldi.

İyilik ve kötülük, fayda ve zarar, hayır ve şerre dair arkasında eserler bıraktı.

O, ona bakanlar için Mudar'ın kolundan aniden çıkan bir dolunay gibidir.

O sırtında yük taşıyan bir kimseydi. Hazır olanlara ve kendisinden beklentisi olanlara karşı bir övünç kaynağıydı.”⁴⁶⁷

⁴⁶⁵ Süyûtî, Târîhu'l-Hulefâ, s. 280.

⁴⁶⁶ Süyûtî, Târîhu'l-Hulefâ, s. 280.

⁴⁶⁷ Süyûtî, Târîhu'l-Hulefâ, s. 281.

1.4.7. Hilafet Süresi ve Vefatı

Mü'minlerin emiri Hâdî 16 Rebûlevvel 170/15 Eylül 786 tarihinde Rebiyülevvel, Süyûtî'ye göre Rebûlâhîr⁴⁶⁸ ayının 14. gecesi 24 yaşında veya 26 yaşındayken Medinetü's-Selam'da öldü.⁴⁶⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*'inde onun öldüğü zaman 21 yaşında olduğunu halifeliğinin 1 yıl 2 ay ve 21 gün sürdüğünü söylemiştir.⁴⁷⁰ İbn Kuteybe; "*Halifeliği 1 sene 1 ay*"⁴⁷¹, Dîneverî; "*Halifeliği 1 yıl 1 ay 24 gün sürdü*" der.⁴⁷² Onun öldüğü gece bir halifenin öldüğü, bir halifenin tahta çıktığı, bir halifenin de doğduğu geceydi. Böyle bir gece olacağı önceden söyleniyordu. Bu gece ölen halife Hâdî, tahta oturan halife Harun er-Reşîd, doğan halife Me'mûn'du.⁴⁷³

Hâdî'nin ölüm sebebi hakkında farklı rivayetler bulunmaktadır. Bir rivayete göre, iç kanamadan dolayı öldüğü, diğer bir rivayette ise, Hadîsetü'l-Mevsîf denilen yerde hastalanıp geri döndükten sonra öldüğü geçmektedir. En kabul gören rivayet ise Hâdî'nin annesi Hayzürân'ın cariyeleri tarafından onun emriyle öldürülmesidir.⁴⁷⁴ Burada söz konusu edilen iç kanamanın sebebinin de Hayzürân'ın, Hâdî'yi öldürmesi için görevlendirdiği cariyelerin onu zehirlemesinden dolayı olduğu da düşünülebilir.

1.5. HARUN ER-REŞİD

İsmi, Ebû Ca'fer Harun er-Reşîd b. Mehdî Muhammed b. Mansûr Abdullâh b. Muhammed b. Ali b. Abdullâh b. Abbâs b. Abdülmuttalib'tir.⁴⁷⁵ Künyeleri Ebû Muhammed, Ebû Musa ve Ebû Ca'fer'dir.⁴⁷⁶

⁴⁶⁸ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 280.

⁴⁶⁹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 364; İbn Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, s. 37; Dîneverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, s. 386; Ya'kûbî, *Târîh*, II/406; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 186; Bozkurt, Nahide, "Hâdî-İlelhak", *DİA*, XV/16.

⁴⁷⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 364.

⁴⁷¹ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 381.

⁴⁷² Dîneverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, s. 386.

⁴⁷³ İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 144.

⁴⁷⁴ Taberî, *Târîh*, VIII/205; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III/488; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/268; Bozkurt, Nahide, "Hâdî-İlelhak", *DİA*, XV/16; Apak, Âdem, *Ana Hatlaryla İslâm Tarihi*, IV/124.

⁴⁷⁵ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, III/503; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XIV/5; Ya'kûbî, *Târîh*, II/407; Taberî, *Târîh*, VIII/230; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 283.

⁴⁷⁶ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 381; Mes'ûdî, *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s. 315; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI/6; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII/318; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV/27; Süyûtî,

Harun er-Reşîd 150/767 senesinin Zilhicce ayının bitmesine 3 gün kala doğmuştur. Ayrıca 146/764 senesinde ⁴⁷⁷ veya 30 Zilhicce 145/20 Mart 763 tarihinde Rey'de doğduğuna dair çeşitli bilgiler vardır. ⁴⁷⁸ İbnü'l-Cevzî'nin *el-Muntazam* adlı eserinde ise Harun er-Reşîd'in doğum tarihi için 149/766 senesinde Zilhicce ayının bitmesine 3 gün kala veya 150 senesinde Muharrem ayında dünyaya geldiğini söylemiştir. ⁴⁷⁹

170/786 senesi Rebûlevvel ayının 14. gecesini olan Cumartesi gecesini mü'minlerin emiri Harun er-Reşîd halife oldu. Annesinin ismi Hayzürân'dır. ⁴⁸⁰ Halife olduğunda 22 yaşında ⁴⁸¹ veya 21 yaşında ⁴⁸² olduğuna dair rivayetler vardır. Sûlî der ki: "Bu gecede Abdullâh el-Me'mûn doğdu. Daha önceki zamanlarda bir halifenin doğduğu ve diğer birinin halife olduğu bir gece olmamıştı." ⁴⁸³

Harun'un siması beyaz, boyu uzun, biraz şişman ama fiziği düzgündü. Yakışıklı, tatlı, güzel ve kıvrıkcık saçlıydı. Yaşının gereği saçlarının beyazı ile siyahı denk hale gelmişti, yani saçları ağarmıştı. Zülûfleri olan bir kişiydi, hacda zülûflerini kestirmişti. ⁴⁸⁴

1.5.1. Kişisel Özellikleri

Harun er-Reşîd, halifelerin en asili, en bilgilisi ve en iyi olanlarından idi. ⁴⁸⁵ İnsanlar tarafından çokça övülen bir zattı. Mal konusunda eli açık, kararlı ve saygın

Târîhu'l-Hulefâ, s. 283; Şakir, Mahmud, *Hiz. Âdem'den Bugüne İslam Tarihi*, IV/89; Karamânî, *Ahbârü'd-düvel*, II/82.

⁴⁷⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 377.

⁴⁷⁸ Taberî, *Târîh*, VIII/230; Bozkurt, Nahide, "Harunürreşîd", *DİA*, İstanbul, 1997, XVI/258-261.

⁴⁷⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII/318.

⁴⁸⁰ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 365; İbn Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, s. 38; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 381; Belâzürî, *Ensâbü'l-Eşraf*, IV/373; Ya'kûbî, *Târîh*, II/407; Taberî, *Târîh*, VIII/230; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI/5; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Târîhi'l-Hulefâ*, s. 36.

⁴⁸¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIII/561.

⁴⁸² Taberî, *Târîh*, VIII/230.

⁴⁸³ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 283.

⁴⁸⁴ Taberî, *Târîh*, VIII/346; Mes'ûdî, *Kitâbü'l-Tenbih ve'l-İşraf*, s. 315; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV/19; Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI/5-6; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII/318; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/389; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, I/323; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII/159; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, s. 170; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, IV/225; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV/28; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 284; Karamânî, *Ahbârü'd-düvel*, II/82; Ebû Halil, Şevki, *Harûn er-Reşîd*, Dimaşk, Dârü'l-Fikr, 1988, s. 11.

⁴⁸⁵ Şâmi, Ahmed, *ed-Devletü'l-İslâmiyye fî'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, s. 131.

bir kişiliğe sahipti. Heybetli, cesaretli ve güçlü bir yapısının olmasıyla bilinirdi.⁴⁸⁶ Harun er-Reşîd yumuşak huylu ve kibar birisiydi. Ayrıca güzel kalpliydi, neyi yapması gerektiğini ya da neyi bırakması gerektiğini iyi bilirdi. Abbâsîler devrinde Harun, insanların en yeteneklileri arasında görülürdü ve yüksek bir konuma sahipti.⁴⁸⁷ Lüks bir hayatın ve liderliğin bulunduğu bir ortamda yetişti.⁴⁸⁸ Genç yaştan itibaren daima bu özellikleri ile ön plana çıkmıştı.⁴⁸⁹

Harun er-Reşîd halife olunca, insanlar arasında, en çok gazâ yapan ve en çok hacca giden kişi oldu.⁴⁹⁰ O bir sene gazâ yapar, bir sene hacca giderdi ve çok fazla savaşa çıkardı.⁴⁹¹ Hac yaptığı zaman yanında yüz fukaha ve onların çocukları olurdu.⁴⁹² Hac yapmadığı yıl 300 kişiye bol harçlık verir, güzel elbiselerle onlara hac yaptırırdı.⁴⁹³ Halifeliği devrinde 8 defa hac, 8 defa gaza yapmasıyla bilinirdi.⁴⁹⁴ Ölünceye kadar hilafeti boyunca her gün 100 rekât namaz kıldı. Hastalık dışında bunu hiç terk etmedi. Her gün kendi öz malından yüz bin dirhem sadaka verirdi.⁴⁹⁵ Hac ve gazveleri takip eden, köşk ve binalar yaptıran birisiydi.⁴⁹⁶

Harun er-Reşîd, ihtişama ve göz alıcı bir hayata düşkün olmasına rağmen Kur'ân ve sünnete bağlı dindar bir halifeydi.⁴⁹⁷ Kutsal değerlere karşı saygılı ve bu konuda titiz, tüm işlerinde Allah'tan korkan, İslâmi gelenekleri koruyan bir zattı.⁴⁹⁸ Harun er-Reşîd'in Kur'ân ve hadise karşı yapılan herhangi bir kusuru asla kabul

⁴⁸⁶ İbnü's-Sâi, *Ahbârü'l-Hulefâi'l-Abbâsiyyin*, s. 36; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, s. 170; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, IV/225; Yâfiî, *Mir'âtü'l-Cenân*, s. 449; Şakir, Mahmud, *Hiz. Âdem'den Bugüne İslam Tarihi*, IV/85.

⁴⁸⁷ Vekîl, *el-Asru'z-Zehebî li'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 266; Şâmi, Ahmed, *ed-Devletü'l-İslâmiyye fi'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, s. 113.

⁴⁸⁸ Takkûş, Muhammed Süheyl, *Târihü'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 92.

⁴⁸⁹ Takkûş, Muhammed Süheyl, *Târihü'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 91.

⁴⁹⁰ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV/28.

⁴⁹¹ Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 283; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 187.

⁴⁹² Taberî, *Târih*, VIII/347; Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XVI/6.

⁴⁹³ Taberî, *Târih*, VIII/347; Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XVI/6; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/392; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV/29; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 187.

⁴⁹⁴ Mes'ûdî, *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s. 315.

⁴⁹⁵ Taberî, *Târih*, VIII/347; Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XVI/7; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/392; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII/163; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, s. 170; Yâfiî, *Mir'âtü'l-Cenân*, s. 449; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV/59; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 187; Karamânî, *Ahbârü'd-düvel*, II/83

⁴⁹⁶ Ya'kûbî, *2Müşâkeletü'n-Nâs li-Zemânihim*, s. 24.

⁴⁹⁷ Takkûş, Muhammed Süheyl, *Târihü'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 92; Öz, Şaban, *İslâm Tarihi*, s. 151; Üçok, Bahriye, *İslam Tarihi: Emevîler-Abbâsîler*, s. 890; Takkûş, Muhammed Süheyl, *Târihü'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 92.

⁴⁹⁸ Şakir, Mahmud, *Hiz. Âdem'den Bugüne İslam Tarihi*, IV/85; Eyyub, İbrahim, *et-Tarihü'l-Abbâsî*, s. 61; Takkûş, Muhammed Süheyl, *Târihü'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 92.

etmediğine dair rivayetler vardır. Süyûtî'nin *Târîhu'l-hulefâ*'sında geçen rivayetler bu duruma güzel bir örnek teşkil etmektedir. Rivayetler şöyledir: Bişrû'l-Müreysî'nin Kur'ân'ın yaratıldığı iddiasında bulunduğu haberini Harun er-Reşîd'e verdiklerinde o, *'Elime geçerse mutlaka onun boynunu vururum'* demiştir. Bir diğer rivayette ise Ebû Muaviye ed-Darîr şöyle demiştir: *"Bir gün Harun er-Reşîd'e 'Âdem ve Musa' hadisini⁴⁹⁹ söyledim. Kureyş'in ileri gelenlerinden biri 'Nerede karşılaştılar?' dedi. Bunun üzerine Reşîd öfkeleni ve şöyle dedi: 'Zındığa bak, Peygamber (s.a.v) hadisine dil uzatıyor!' ben onu teskin ediyor ve durmadan, 'Ey müminlerin emiri sadece espri yaptı' diyordum. Tüm çabalarım sonucunda halife anca sakinleşmişti.'⁵⁰⁰ Metinde Harun er-Reşîd'in sahih bir habere şüpheyile yaklaşan birine çok aşırı tepki verdiği görülmektedir. Bu rivayetler bize onun dindeki hassasiyetini göstermesi açısından önemlidir.*

Harun er-Reşîd Allah korkusundan dolayı kendine, günahlarına ve nefsinin taşkınlığına çok ağlardı. Özellikle de kendisine öğüt verildiğinde düşüncelere dalar ve duygulanırdı.⁵⁰¹ Ayrıca Hatîb el-Bağdâdî'nin eserinde; Harun er-Reşîd'in bu dünya ile arasındaki bağdan dolayı hıçkırarak hıçkırarak ağladığı geçmektedir.⁵⁰² Bu konuyla ilgili olarak Ebû Muaviye ed-Darîr şöyle demiştir: *"Reşîd'in yanında Peygamber (s.a.v)'i zikrettiğim her seferinde 'Sallallahu ala seyyidi' demiştir. Peygamber (s.a.v)'in 'Allah yolunda öldürülmeyi, sonra tekrar diriltilip öldürülmeyi çok isterdim' hadisini ona rivayet ettiğimde, sakalı ıslanuncaya kadar ağladı.'⁵⁰³ Ayrıca Harun er-Reşîd bir şeyin doğrusunu öğrendiğinde çabucak ona dönüş yapar ve ona uyardı. Hatasında ısrar etmezdi.⁵⁰⁴ Buradan anlaşılıyor ki Harun dinde hassas*

⁴⁹⁹ Hz. Âdem ve Musa aleyhisselam birbirleriyle tartışılar. Musa, Âdem'e: "İşlediğin günahla insanları cennetten çıkararak bizi zarara uğrattın!" dedi. Âdem de Musa'ya: "Sen, Allah'ın risalet vermek suretiyle seçtiği ve hususi kelamına mazhar kıldığı kimsesin, öyle ki Allah'ın beni yaratmadan kırk sene önce benim için takdir ettiği bir işten dolayı beni kınıyor musun?" diye cevap verdi." Rasûlullah devamında şöyle dedi: "Hz. Âdem Musa'ya delil getirdi ve ona galip geldi!" Bkz. Buhârî, Kader 11, Enbiya 31, Tefsir, Taha 1, 3, Tevhid 37; Müslim, Kader 13, (2652); Ebû Dâvûd, Sünnet 17, (4701), Tirmizî, Kader 2, (2135), Muvatta, Kader 1, (2, 898)

⁵⁰⁰ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 285.

⁵⁰¹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII/328; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 284; Şakir, Mahmud, Hz. Âdem'den Bugüne İslam Tarihi, IV/86.

⁵⁰² Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI/8.

⁵⁰³ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 284-285.

⁵⁰⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII/324.

olduğu kadar ahiret hayatını düşünerek kendini muhasebeye çekebilen birisiydi. Bu rivayetler aynı zamanda onun güçlü imanını yansıtmaktadır.

Harun er-Reşîd'i diğer Abbâsî halifelerinden ayıran en önemli özelliği hastalık dâhil hiçbir zorluğun onu vazifesini yapmaktan alıkoymamasıdır.⁵⁰⁵ Harun er-Reşîd adaleti yaymaya özen gösterir ve teşvik ederdi.⁵⁰⁶ Bu konuda kendisi de çok iyi bir örnek teşkil ederdi.⁵⁰⁷ Aile hayatını ise ihmal etmezdi.⁵⁰⁸ Harun er-Reşîd, bazen şiddetli bir kasırğa gibi, bazen de hoş yumuşak bir rüzgâr gibi olurdu. Duygularına aklından çok önem verirdi.⁵⁰⁹

Harun er-Reşîd, Ebû Ca'fer el-Mansûr'un huyundandı. Verdiği ihsanlar, bağışlar, hil'atler⁵¹⁰ ve mal harcaması dışında onu örnek alır,⁵¹¹ nedîmlik konusunda ise Ebû'l-Abbâs ve Mehdî'nin davranışlarına uyardı.⁵¹² Esmâî şöyle anlatır: “*Harun er-Reşîd, gece oturmasını severdi ve insanların sohbetini dinlemekten hoşlanırdı. Bazen canı sohbet etmek istediğinde ve gece karanlığı çöktüğünde bana haber gönderir, kendisiyle oturur sohbet ederdik.*”⁵¹³ Harun er-Reşîd şaka yapmayı çok severdi ve neşeli bir yapısı vardı.⁵¹⁴ Nükteyi ve latifeyi seven birisi olduğundan nüktedanlığı ile tanınan İbn Meryem için sarayda bir oda ayırtmıştı.⁵¹⁵ Bu konu ile ilgili olarak Amr b. Bahr: “*Harun er-Reşîd şakayı sevdiği gibi kişilik olarak da ciddi birisiydi. Ondan başka kimsede bu ikisi bir arada bulunmuyordu*”⁵¹⁶ demiştir.

Harun er-Reşîd'in içki içtiğine dair rivayetler farklılık göstermektedir. Câhiz, *et-Tâc fî Ahlâki'l-Mülûk* isimli eserinde Harun er-Reşîd'in her cuma iki kere içki

⁵⁰⁵ Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, III/273.

⁵⁰⁶ Dûrî, Abdülazîz, *el-Asrû'l-Abbâsî el-Evvel*, s. 139.

⁵⁰⁷ Ebû Halil, Şevki, *Harûn er-Reşîd*, s. 43.

⁵⁰⁸ Takkûş, Muhammed Süheyl, *Târihü'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 92.

⁵⁰⁹ Yıldız, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, III/163.

⁵¹⁰ Halifeler ve hükümdarlar tarafından taltif etmek ve şereflendirmek amacıyla devlet adamlarına ve diğer bazı kişilere giydirilen değerli elbiseyi ifade eder. Bilgi için bkz. Şeker, Mehmet, “Hil'at”, *DİA*, İstanbul, 1998, XVIII/22-25.

⁵¹¹ Câhiz, *et-Tâc fî Ahlâki'l-Mülûk*, s. 35; Taberî, *Târih*, VIII/347; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII/326; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 187; Şâmi, Ahmed, *ed-Devletü'l-İslâmiyye fî'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, s. 131.

⁵¹² Câhiz, *et-Tâc fî Ahlâki'l-Mülûk*, s. 35.

⁵¹³ Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tıvâl*, s. 389.

⁵¹⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII/327.

⁵¹⁵ Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, III/274.

⁵¹⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, X/367.

içtiğini, bugünleri ileri veya geriye alabildiğini ancak kimsenin onu açıktan içerken görmediğini, içki içtiği günlerde ise sadece nedimleriyle birlikte oturduğunu söylemiştir.⁵¹⁷ Ayrıca Harun er-Reşîd'in sadece su içerken görüldüğünü söyleyen kişinin yalan söylediğini ifade etmiştir. Onun içki meclisine sadece has cariyeleri giderdi. Bazı şarkılarda coşar, bazen orta yollu hareket ederdi.⁵¹⁸ Marshall Hodgson, *İslâm'ın Serüveni* eserinde Harun er-Reşîd'in içki içmesi hakkında şöyle demiştir: “Şarap içmediği vakitlerde ulemanın şerh ve yorumlarını anlamaya çalışırdı.”⁵¹⁹

Burada Harun er-Reşîd'in içki içmesi konusunda müelliflerin şahsi fikirlerine yer vereceğiz. İbn Haldûn, bu konuda şunları söylemiştir: “Reşîd'in içki içmesi ve nedimleriyle birlikte sarhoş olacak kadar içki tüketmesiyle ilgili olarak yapılan rivayetlere bakacak olursak, ona bu durumu isnat etmekten Allah'a sığınırız. Biz onun kötü işleri hakkında bir şey bilmiyoruz ve bu rivayetler Reşîd'in şahsiyetine ve onun halifelik makamına uygun düşmemektedir. Onun vacip olan din görevlerini yerine getirdiği, din ve adalet kurallarından ayrılmadığı bilinmektedir. Harun er-Reşîd, âlimler ve veli olan mübarek şahsiyetlerle muhabbet eder, Fûdayl b İyâz, İbn Semmâk ve Ömerî ile konuşur ve Süfyân es-Sevrî ile mektuplaşırdı. Onların vaazlarından çok etkilenir ve ağlardı. İbadetlerinde hassas olması, namazlarını vaktinde kılması ve Kâbe'yi tavaf ettiği zaman ağlamaları ona karşı yapılan bu rivayetlerin asılsız olduğunu ortaya koymaktadır.”⁵²⁰

Mahmud Şakir, Harun er-Reşîd hakkında çeşitli dedikoduların yapıldığını ve Abbâsî devletinin en büyük halifesi olduğu için de kendisine birtakım suçlamaların yöneltildiğini dile getiriyor. Bu konuda şöyle söylüyor; “Harun er-Reşîd'in sözde zevke safaya ve eğlenceye düşkün olduğu hakkında, nedimleri ve içki âlemleri hakkında çok şeyler söylenmiştir. Aleyhinde söylenenler o dereceye vardı ki hanımı Zübeyde Sultan'a ve namusuna kadar bile dil uzattılar, servetini hiç yere israf ettiği ve devlet yönetimini boş verdiği yolunda ulu orta sözler ettiler.”⁵²¹

⁵¹⁷ Câhiz, *et-Tâc fî Ahlâki'l-Mülûk*, s. 153; Bozkurt, Nahide, “Hârûnürreşîd”, *DİA*, XVI/260.

⁵¹⁸ Câhiz, *et-Tâc fî Ahlâki'l-Mülûk*, s. 35.

⁵¹⁹ Hodgson, Marshall, *İslâm'ın Serüveni*, I/248.

⁵²⁰ İbn Haldûn, *Mukaddime*, III/37-38.

⁵²¹ Şakir, Mahmud, *Hiz. Âdem'den Bugüne İslam Tarihi*, IV/97.

Harun er-Reşîd'in içki kullandığı rivayetlerini göz önüne alarak burada sormamız gereken soru onun sarhoş edici içki mi yoksa sarhoş etmeyen nebîz türü yani hurma suyu şeklinde olan içeceklerden mi içtiğidir. Nitekim İbn Haldûn, Harun er-Reşîd'in sarhoş olmasına sebep olacak içecek türlerini tüketmediğini ifade etmektedir ve bu durumun onun ahlakına ve yaşantısına aykırı olduğunu dile getirmektedir. Câhiz ise bu konuda kesin dille onun içki içtiğini söylemektedir. Bu iki kaynaktan gelen rivayetleri birleştirecek olursak Irak ehli tarafından nebîzin içki sayılmaması nedeniyle ki Hanefî mezhebinde de durum böyledir, bundan dolayı Harun er-Reşîd'in içki içmediği söylenmiştir. Câhiz'in eserinde Harun Reşid'in içki içtiğine dair bilgi yer alsa da bu anlamda tek kalması sebebiyle bu rivayetlere dikkatle yaklaşılması gerekmektedir.

Harun er-Reşîd halife olduktan bir müddet sonra işleri kontrol altına aldı ve çok mal topladı ve topladığı kadar da çok mal dağıttı. Önceki halifelerden bu kadar mal dağıtan kimse olmamıştı.⁵²² Neftaveyh der ki: “*Reşîd, dedesi Ebû Cafer'in izini takip ediyordu. Ancak hırs konusunda onu izlemiyordu. Ondan önce geçen hiçbir halifenin onun gibi mal dağıttığı görülmemiştir.*”⁵²³ Harun er-Reşîd'in döneminde onun devleti vakar, parlaklık, hayır bakımından diğer devletlerin içinde en güzeli, en geniş olanıydı. Döneminde ticari faaliyetler çok gelişmişti. Bunun yanında dünyanın büyük bir kısmının da vergisini topluyordu.⁵²⁴

Harun er-Reşîd yalnızca hayır hasenat gibi şahsen ilgilenmeyi arzu ettiği konularda hükümete müdahale ederdi.⁵²⁵ Yaşadığı dönemin ruhundan ve onu çevreleyen atmosferden ayrılmayan Harun er-Reşîd, ünlü Binbir Gece Masallarında da yer aldığı gibi insanlar tarafından seviliyordu. İnsanların onu sevmesindeki önemli bir etken ise kazandığı etkileyici zaferlerdi.⁵²⁶ Reşîd halkın durumunu öğrenmeye çalışan, onlara önem veren ve bu konuda en fazla gayret sarf eden kişiydi.⁵²⁷ Başında

⁵²² Mes'ûdî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşrâf*, s. 315; Taberî, *Târih*, VIII/347.

⁵²³ Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 285.

⁵²⁴ İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 190; Apak, Âdem, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, IV/164.

⁵²⁵ Hodgson, Marshall, *İslâm'ın Serüveni*, I/246.

⁵²⁶ Eyyub, İbrahim, *et-Tarihü'l-Abbâsî*, s. 61; Hodgson, Marshall, *İslâm'ın Serüveni*, I/246.

⁵²⁷ Câhiz, *et-Tâc fî Ahlâki'l-Mülûk*, s. 170.

bulunduğu İslâm Devleti'nin farklı yerlerini gezer, oradaki sorunları tespit ederek çözüme ulaştırırdı.⁵²⁸

Harun er-Reşîd'in karakteri sadece ünlü mitlerde değil, aynı zaman da hem erken hem de modern dönem tarihçilerin rivayetlerinde en önemli ve ünlü Abbâsî figürü olarak kabul edilir.⁵²⁹ Onun döneminde sayısız güzellik, refah, ilerleme, lezzet ve oyun hâkimdi.⁵³⁰ Bunların yanı sıra Harun'un dönemi Abbâsî toplumunda lüks ve savurganlık noktasında bir değişim dönemi idi.⁵³¹ K.V Zettersteen, bu değişimin sonucunda Abbâsî devletinin zevale yüz tutmasının Harun döneminde başladığını söylemiştir.⁵³² Harun er-Reşîd'in dönemi lüks ve şaşalı olmuştur fakat kendisinden sonra Abbâsî hilafeti çok uzun bir süre varlığını devam ettirmiştir. Abbâsî hilafetinin ve İslam Tarihi'nin en parlak dönemi olan Harun er-Reşîd döneminin Abbâsî devletinin zevale uğramasının başlangıcı olarak görülmesi çok mantıklı görünmemektedir.

Harun er-Reşîd'in dönemi âlimler ve önder seytlerle doluydu. İnsanlar bu âlimlerden ve ilimlerinden faydalandılar. Bu âlimler halifenin dönemini faziletleriyle süslediler, ilim ve marifetin nurunu orada yaydılar.⁵³³ Harun er-Reşîd döneminde medeniyete ulaşıldı. Böyle bir medeniyete ulaşanı ne öncekiler ne de sonradan gelenler görmedi. Dönemi imaret, nüfus, her türlü bilim ve bilgi açısından aşırı zengindi. Dinî ve dünyevi ilimler birbiriyle uyumlu bir şekilde ilerler ve ulema bu ikisinden çıkardığı şeylerle dünyaya yön verirdi.⁵³⁴ Yine Harun döneminde kaynakların, fonların, bilimsel ve felsefî ilerlemenin mevcudiyeti ile birlikte medeniyette zafer dönemi yaşandı.⁵³⁵

⁵²⁸ Sırma, İhsan Süreyya, *Müslümanların Târih*, IV/86.

⁵²⁹ Fevzi, Faruk Ömer, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, s. 192; Takkûş, Muhammed Süheyl, *Târihü'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 91.

⁵³⁰ Karamânî, *Ahbârü'd-düvel*, II/84; Tırâzî, Abdullâh Mübeşşir, *Mevsuatü't-Tarihi'l-İslâmî ve'l-Haderetü'l-İslâmiyye*, I/273.

⁵³¹ Eyyub, İbrahim, *et-Tarihü'l-Abbâsî*, s. 61.

⁵³² Zettersteen, K. V, "Hârûnürreşîd", *İA*, V/1, 304-305.

⁵³³ Vekîl, *el-Asru'z-Zehebî li'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 262.

⁵³⁴ Vekîl, *el-Asru'z-Zehebî li'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 290.

⁵³⁵ Takkûş, Muhammed Süheyl, *Târihü'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 92.

Masallara konu olan Harun er-Reşîd devri için şöyle denmiştir: “*Reşîd’in bütün dönemi hayırla doluydu. Güzellikte düğün gibiydi.*”⁵³⁶ Zehebî de şöyle der: “*Reşîd’in haberleri anlatılmayacak kadar çok, güzellikleri de fazladır. Onun oyun-eğlence, mahzurlu yiyecek ve içeceklerle müzikte bazı nahoş hadiseleri vardı. Allah onu affetsin.*”⁵³⁷

Harun er-Reşîd “*Sübbhanakellah ve bi hamdik*” dediği zaman mecliste bulunan herkes ayağa kalkardı.⁵³⁸ Harun er-Reşîd’in mührünün yazısı “*بِالله يثق* /Harun Allah’a güvenir” idi.⁵³⁹ Bir diğer rivayette ise “*العظمة والقدرة لله* /Büyüklük ve kudret Allah’ındır” olarak geçmektedir.⁵⁴⁰ Harun er-Reşîd miras olarak arkasında yüz milyon dinar ve ev eşyası, mücevher, kâğıt para, hayvan olarak yine yüz milyon yirmi beş bin değerinde mal bıraktı.⁵⁴¹

1.5.2. İlmî Kişiliği

Hârun Reşîd kendi döneminde bilimlerin en büyük hâmîsi⁵⁴² olarak görülürdü.⁵⁴³ Çok güçlü kıvrak bir zekâyâ sahipti.⁵⁴⁴ Hocalarından on dört yaşına kadar ilim almıştı ve sonrasında bundan hiç kopmadı.⁵⁴⁵ Reşîd, ilimden etkilenir, faydalanır ve ilim sahibi olmak için uğraşırdı. İlmî ve ilim ehlini severdi. İslam’ın haramlarını fazlasıyla önemserdi. Dinde riyakârlığı, şüpheyi, naslara aykırı konuşulmasını ve din hakkında tartışma yapılmasına çok kızardı.⁵⁴⁶ Sünnete çok fazla önem verir ve bid’atlerden hoşlanmazdı.⁵⁴⁷ Bunlardan dolayı onun için İslâmî çizgiye en yakın sultanlardan biri olduğu söylenmiştir.⁵⁴⁸

⁵³⁶ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 286.

⁵³⁷ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 286.

⁵³⁸ Câhiz, *et-Tâc fî Ahlâki'l-Mülûk*, s. 119

⁵³⁹ Mes’ûdî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşrâf*, s. 316; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Târîhi'l-Hulefâ*, s. 36.

⁵⁴⁰ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII/161.

⁵⁴¹ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 296.

⁵⁴² Hâmî kelimesi “himaye etmek, korumak” manasındaki hamy (himâye) kökünden türeyen bir sıfat olup “koruyan” anlamına gelir. Bkz. Eroğlu, Muhammed, “Hâmî”, *DİA*, İstanbul, 1997, XV/457.

⁵⁴³ Goldziher, Ignaz, *Klasik Arap Literatürü*, trc. Rahmir Er vd, Ankara, 1993, s. 78.

⁵⁴⁴ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII/322.

⁵⁴⁵ Bozkurt, Nahide, “Hârûnürreşîd”, *DİA*, XVI/258.

⁵⁴⁶ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 284.

⁵⁴⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII/324.

⁵⁴⁸ Sırma, İhsan Süreyya, *Müslümanların Tarih*, IV/69.

Hiçbir halifenin kapısında Harun er-Reşîd'in kapısındaki kadar âlim, şair, fakih, kadı, kâtip, nedîm, muşikinas toplanmadı. Bununla beraber her biri bol, kendini yüksek seviyeye ulaştıran caize alır, ihtiyaçları giderilirdi. Kendisi fazilet sahibi, şair, tarih, hadis, şiir râvisiydi. Zevki, seçim kabiliyeti sağladı.⁵⁴⁹

Harun er-Reşîd fesâhat⁵⁵⁰ sahibiydi. Onun ilim ve edebiyatta iyi bir yeri ve konumu vardı. Bazı edebiyat ve bilim türlerine katılım sağladı. Âlimlere temayülü, fıkha ve fukahaya sevgisi vardı. Bunun yanı sıra şiiri ve şairleri de çok severdi, edebiyatçıları memnun eder onları yüceltirdi. Şiirleri söyleyen kişileri dikkatli dinler, cariyelerin gazellerine kendini kaptırırdı. Kusursuz ve değerli şiirler yazan şairlerin ona övgü dolu şiirler yazmasını çok sever ve onlara bol miktarda bahşış verirdi. Bugün vereceği hediye ve ihsanı yarına bırakmazdı. Onun ayrıca güzel beyitleri de vardır.⁵⁵¹ Harun er-Reşîd'in şiir ve şairlere yönelik eleştirilerde de bulunduğu oluyordu bu durumda onun geniş bir dil bilim ve edebiyat denizi olduğunu bizlere gösterir.⁵⁵²

Harun er-Reşîd eğitilirdi ve geniş bir Arap kültürüne sahipti.⁵⁵³ Kâdî el-Fâzıl bazı risalelerinde şöyle demiştir: “*Reşîd hariç hiçbir sultanın ilim için yolculuk ettiğini bilmiyorum. Zira o, oğulları Emin ve Me'mûn ile birlikte imam Mâlik'ten Muvatta'yı dinlemek için yolculuğa çıkmıştı.*”⁵⁵⁴ Bu niteliklerinin yanında tarihi de severdi.⁵⁵⁵ Çevresinde topladığı din adamları ile din ve hukuk üzerine sonu gelmez tartışmalara girerdi.⁵⁵⁶ Ayrıca onun döneminde fen bilimleriyle birlikte mûsiki alanında da önemli ilerlemeler kaydedilmiştir.⁵⁵⁷

⁵⁴⁹ İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 190; Şâmi, Ahmed, *ed-Devletü'l-İslâmiyye fi'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, s. 131.

⁵⁵⁰ Sözün kusursuz ve açık olması anlamında belâgat terimi. Bkz. Çuhadar, Mustafa, “Fesâhat”, *DİA*, İstanbul, 1995, XII/423-424.

⁵⁵¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI/7; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fi Târîhi'l-Hulefâ*, s. 39; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII/326; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/393; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII/163; Yâfiî, *Mir'âtü'l-Cenân*, s. 449; Yâfiî, *Mir'âtü'l-Cenân*, s. 449; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV/59; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 284; Ebû Halil, Şevki, *Harûn er-Reşîd*, s. 11-12.

⁵⁵² Ebû Halil, Şevki, *Harûn er-Reşîd*, s. 35.

⁵⁵³ Ebû Halil, Şevki, *Harûn er-Reşîd*, s. 35.

⁵⁵⁴ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 294.

⁵⁵⁵ Şâmi, Ahmed, *ed-Devletü'l-İslâmiyye fi'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, s. 131.

⁵⁵⁶ Clot, André, *Harun Reşîd ve Abbâsiler Dönemi*, s. 35.

⁵⁵⁷ Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, III/273.

Harun er-Reşîd kendi zamanında yaşayan âlimlerden olabildiğince istifade etmiş ve onların vefatına da fazlasıyla üzülmüştür.⁵⁵⁸ O, bulunduğu dönemdeki devletler içinde en zengin hükümdar olmasına rağmen zühd hayatını yaşamaya azami derecede dikkat etmesini ise âlimlerle yakın ilişkide olmasına bağlardı. Âlimlere, devlet idaresi dâhil dini mevzularda sık sık sorular sorar ve ulema da Harun er-Reşîd'in samimiyetinden şüphe duymadığı için ona karşı uyarıda bulunmaktan çekinmezlerdi.⁵⁵⁹ Halife Harun tercüme faaliyetlerini destekliyordu. Öyle ki, Bizans İmparatoru ile giriştiği ve zafer elde ettiği savaşlardan sadece savaşçıları için kıymetli olan eşyaları taşımakla kalmıyor, aynı zamanda tercüme faaliyetleri için kitaplar da taşıyordu.⁵⁶⁰

Harun er-Reşîd ilme ve âlimlere fazlasıyla değer veriyordu. Bir gün âlim Ebû Muaviye, Harun er-Reşîd'in olduğu bir ortamda yemek yemişti. Yemeğin ardından Ebû Muaviye'nin eline birisi su döktü. Ebû Muaviye su döken kişinin Harun er-Reşîd olduğunu fark edince Harun er-Reşîd: *"İlme verdiğim değerden dolayı senin eline su döktüm"* dedi.⁵⁶¹ Bu rivayet, kendi içinde halifenin karakteristik özelliklerini barındırmaktadır. İlk olarak göze çarpan özellik ilme verilen değer olsa da, bunun yanında Harun'un ne kadar mütevazı bir kişiliğe sahip olduğu da ortaya çıkmaktadır.

Harun er-Reşîd'in, Halef-i Ahmer'i oğlu Emîn'e öğretmen olarak tâyin ettiği zaman Ahmer'e söylemiş olduğu sözleri, o dönemin eğitim sistemine dair bilgileri vermektedir. Harun er-Reşîd, Ahmer'e hitap edip şöyle demişti: *"Ben benim nezdimde çok değerli olan kıymetli oğlumu senin terbiyen altında eğitim görmesi için sana veriyorum. Bu sayede senin eğitimi alması için sana imkân veriyorum ve oğlumun da sana boyun eğmesini zorunlu tutmuş oluyorum. Sen ona şimdi benim dediklerimle muamele et. Ona Kur'ân-ı ve sünnetleri öğret. Tarih bilgisi ve şiirler rivayet et. Sözlerin söylenecek yerlerini ve başlangıçlarını, başka bir deyişle söz söylemek niteliğini göster. Yersiz ve uygunsuz gülmesine engel ol, yanına Hâşimoğullarının ihtiyarları ve saygı değer kişileri girdiği zaman saygı göstermeyi"*

⁵⁵⁸ Sırma, İhsan Süreyya, *Müslümanların Târihi*, IV/75.

⁵⁵⁹ Sırma, İhsan Süreyya, *Müslümanların Târihi*, IV/86.

⁵⁶⁰ Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, s. 104.

⁵⁶¹ Hatîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI/8; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 285; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 188.

öğret. Emirler ve komutanlarla bir arada olduğu zaman onları idare etmeyi öğret. Seni vazifelendirdiğim bu süreç içerisinde vaktini çok iyi değerlendir. Her dakikasını oğluma faydalı bilgiler vermek için fırsat bil. Ona ilim öğretirken onu usandırma ve zihnini bulandırma. Ama çok gevşek davranıp da onun vaktini boşa geçirmesine ve tembellik yapmasına müsaade etme. Elinden geldiğince onu etkile ve ona yumuşak şekilde muamelede bulun. Eğer Emîn'i yumuşaklıkla yola getiremezsen işte o zaman sertlik göster"⁵⁶² Bu metin Harun er-Reşîd için eğitimin ne kadar önemli olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

1.5.3. Hz. Ali Evlâdına Yaklaşımı

Harun er-Reşîd, Ali evlâdına karşı oldukça ılımlı hareket etmiştir. Onlara karşı zalim ve zorba olmamıştır. Reşîd'in Hz. Ali evlâdına yaklaşımını İshak el-Hâşimî'nin rivayeti bizlere çok güzel anlatmaktadır: *"Reşîd'in yanındaydık. Şöyle dedi: 'Bana ulaştığına göre halk, Ali b. Ebi Talib'e buğzettiğimizi düşünüyor. Allah'a yemin olsun ki, benim kadar hiç kimse onu sevmemiştir. Fakat şu insanlar onların intikamını aldıktan sonra ve onları koruma ve kollamada ortaya koyduğumuz çabaya rağmen bize buğz ediyor, bizi ayıplıyor ve saltanatımızı ifsad etmeye çalışıyorlar. Hatta onlar bizden çok Ümeyyeoğullarına meylediyorlar. Onun sülbünden gelen çocuklarına gelince, bunlar; insanların efendileri ve fazilette önde olanlardır. Babam Mehdî babası Mansûr'dan, o Muhammed b. Ali'den, o babasından, o da İbn Abbâs'tan Peygamber (s.a.v)'in Hasan ve Hüseyin hakkında şöyle söylediğini rivayet etmiştir: 'Onları seven beni de sevmiştir, onlara buğzeden bana da buğzetmiştir.' Yine onun şöyle işittiğini rivayet etmiştir: 'Fatıma, İmran'ın kızı Meryem ve Muzahim'in kızı Asiye hariç dünya kadınlarının tümünden daha üstündür.*"⁵⁶³ Bütün bu sıcak tavırlarıyla birlikte Harun er-Reşîd, Ehl-i beyt nesline karşı her şeye rağmen dikkatli davranmış, onların hareketini kontrol altında tutma ihtiyacı hissetmiştir.⁵⁶⁴

⁵⁶² İbn Haldûn, *Mukaddime*, III/161-162; Tales, Muhammed Es'ad, *Târîhu'l-Arab*, Beyrut, II/132.

⁵⁶³ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 293.

⁵⁶⁴ Varol, M. Bahaüddin, *Emevî ve Abbâsî İktidarında Ehli Beyt Nesli*, s. 137; Eser, Mithat, *Abbâsîlerin İlk Döneminde Seyyidler ve Şerifler*, s. 125.

1.5.4. İlk Defa Yaptığı İcraatlar

Harun er-Reşîd halifeler içinde yürüyerek hacca giden tek kişidir.⁵⁶⁵ Sûlî, Harun er-Reşîd için: “Şarkıcıları mertebelere ve sınıflara ayıran ilk kişidir”⁵⁶⁶ diye bahseder. Müzisyenlik ilk kez onun döneminde meslek haline gelmiştir.⁵⁶⁷ Benî Hâşim’den şarkıcılar alan ve adamlara değnekle vuran, kulede ok atan ve bu konuda kabiliyetli kişileri öne geçiren, satranç, zar oyunu, çevgân ve top ile oynayan ve bu oyunu oynayanları getirip onları mükâfatlandıran ilk halifedir.⁵⁶⁸ Harun er-Reşîd’in döneminde ilk kez yapılan icraatlara baktığımız zaman çoğunlukla sosyal hayata dair adımların atıldığı görülmektedir.

1.5.5. Söylediği Veciz Sözler ve Şiirler

Harun’un mütevazı kişiliği ve dini konulardaki hassasiyetini dile getirmiştik. Bu anlatılanları destekler nitelikte Esmâî’den şöyle bir rivayet nakledilmiştir: “Cuma günü Harun er-Reşîd’in huzuruna varmışım, kendisi tırnaklarını kesiyordu. Ona neden cuma günü tırnak kesiyorsun dediğimde; ‘Perşembe günü tırnak kesmenin sünnet olduğunu biliyorum. Fakat duydum ki tırnakları cuma günü kesmek fakir olmayı ortadan kaldırmış’ dedi. Verdiği bu cevaba şaşırdım ve: ‘Ey mü’minlerin emiri! Sen bile fakirlikten mi korkuyorsun?’ dedim. Reşîd bana şu şekilde cevap verdi: ‘Fakirlikten ben kadar korkan başka birinin olduğunu sanmıyorum.’”⁵⁶⁹ Harun er-Reşîd’in döneminin lüks ve şatafat noktasında ne kadar ileri düzeyde olduğu herkes tarafınca malumdur. Tüm bunlara rağmen o, fakirliğin kendisini bulabileceğini düşünmüştür.

Harun er-Reşîd hac yaptığı bir yılda Kâbe’de şöyle dua etti: “Ey Allah’ım! Sen muhtaç olanların ihtiyaçlarından haberdarsın. Gönüllerde olanları bilensin. Her istenilen şeyin karşılığı senin katında daim olarak hazırdır. Yeryüzünü ilminle kuşatıp, rahmetinin genişliğiyle, ihsanların ve doğru vaatlerinle bizlere yol gösteriyorsun. Hz. Muhammed’in ehl-i beytine merhamet et! Ey Allah’ım! Kusur

⁵⁶⁵ İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 187; Takkûş, Muhammed Süheyl, *Târihü’l-Devleti’l-Abbâsiyye*, s. 92.

⁵⁶⁶ Süyûtî, *Târihu’l-Hulefâ*, s. 295.

⁵⁶⁷ Üçok, Bahriye, *İslam Tarihi: Emevîler-Abbâsîler*, s. 93.

⁵⁶⁸ Ya’kûbî, *Müşâkeletü’n-Nâs li-Zemânihim*, s. 25; Süyûtî, *Târihu’l-Hulefâ*, s. 295.

⁵⁶⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV/33.

işlendiği zaman bunu affetmek seni noksanlaştırmaz. Hiçbir şey senden gizli kalmaz. Bizlerin günahlarını bağışla rabbim. İşlediğimiz kötülüklerin üzerini örtüver. Ey Allah'ım! Haşmetinden dolayı huzurunda sesler kısılır, herkes kendi diliyle senden isteklerini istemektedir, benim de bütün işlerimi hakkımda hayırlı eyle. Rabbim ben öldüğüm zaman kabrime konulduğumda, ailemin benden uzaklaştıkları bir zamanda günahlarımı bağışlayan benim en büyük isteğimdir. Allah'ım! Sen bütün yarattıklarından üstünsün, bütün övgüler sana olsun, her şey için hamdolsun. Allah'ım! Bizlere şehit olarak ölmeyi nasip et ve salihler ile beraber dirilt; bizi senden mahrum olanlardan değil senin tarafından rızıklandırılanlardan eyle."⁵⁷⁰

Harun er-Reşîd'in yanında bulunan üç tane gözdesi vardı ve onlar hakkında şu şiiri yazmıştı:

ملک الثلاث الغانيات عناني	وحللن من قلبي بكل مكان
ما لي تطاوعني البرية كلها	وأطيعهن وهن في عصياني
ما ذاك إلا أن سلطان الهوى	وبه قوين أعز من سلطاني

"Benim ipimi ellerine alan ve kalbimi işgal eden üç tane kız vardır.

Bütün âlem bana boyun eğmiş haldeyken ve gözdelerim bana isyan ederken nasıl oluyor da ben bu gözdelerime itaat edebiliyorum.

Bunun sebebi şudur; Bunlar âşık olmanın verdiği yetki ile benim hükümdarlığımdan daha güçlü bir otorite haline gelip güçlendiler."⁵⁷¹

Bu bölümde bahsedilmiş olan Harun er-Reşîd'in sözleri bizlere onun hayatının dillere destan olacak kadar şan ve şöhrete sahip olmasına rağmen, karakterinde alçakgönüllülüğün ve İslâmî duyguların büyük bir yer kapladığını da göstermektedir. Birçok kaynakta geçen bu meşhur şiiri ise onun da zaaflarının olduğunu göstermesi açısından önemlidir.

⁵⁷⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/394.

⁵⁷¹ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Târîhi'l-Hulefâ*, s. 39; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII/326-327; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV/43.

1.5.6. Harun Hakkında Söylenen Sözler ve Şiirler

İshak el-Mevsîlî, Harun er-Reşîd hakkında şöyle demiştir: “*Ben Harun’dan daha asil ve cömert birini görmedim.*”⁵⁷² Rivayet edildiğine göre Fudayl b. İyâz şöyle derdi: “*Harun’un ölümü bana hayatımda ölen herkesten daha ağır geldi. Öyle çok üzüldüm ki Allah’ın benim ömrümden alıp onun ömrüne katmasını samimiyetle istedim*” Fudayl’ın bu sözleri onun arkadaşları tarafından hoş karşılanmadı. Fakat Harun ölüp toplumda sıkıntılar baş gösterince ki bu sıkıntılar Me’mûn’un Kur’ân’ın mahlûk olduğunu savunması ve bu fikri halka zorla benimsetmesiydi tüm bunlar olduktan sonra insanlar: “*Fudayl söylediği şeyde ne kadar da haklıymış*” dediler.⁵⁷³ Bu rivayetler ışığında Harun er-Reşîd’in dönemi boyunca doğru icraatlar yapmış olduğu anlaşılmaktadır.

Sâid b. Müslim’den şöyle bir rivayet vardır: “*Bir gün bir atın özelliği ile ilgili ona şiir okudu. Şiirde; ‘Onun iki kulağı süslendiğinde kuşların kanatlarındaki sanki melekler gibidir veya yakılmış kalem gibi olurlar’ beytini söyleyince, Reşîd şöyle dedi: ‘Hayır şiirdeki sanki’yi kaldır yerine hayal edilir’i koy ki, şiir düzgün bir hal alsın.*”⁵⁷⁴ Bu metin Harun er-Reşîd’in şiire ve şiir ilmine ne kadar hâkim olduğunu göstermektedir.

Ebû’l-Meâli el-Kilâbi onun hakkında şöyle der: “*Seninle karşılaşmak isteyen, Haremeyn’de veya en ücra sınırda, düşman topraklarında atın üstünde, bolluk ülkesinde yani kendi toprağında devenin üstünde görür.*”⁵⁷⁵ Buradan Harun er-Reşîd’in savaşımlara katılmayı sevdiğini, kendi ülkesinde olduğu zaman bile buna hazırlıklı olduğu anlaşılabılır. Harun er-Reşîd’in kişisel özelliklerinden bahsederken onun en çok gaza yapan ve savaşa çıkmaktan hoşlanan biri olduğundan bahsetmiştik. Bu konuda şair Ebi’s-Sula şöyle bir şiir yazmıştır:

فمن يطلب لقاءك أو يرده	فبالحرمين أو أقصى الثغور
ففي أرض العدو على طمر	وفي أرض الترفه فوق كور
وما حاز الثغور سواك خلق	من المتخلفين على الأمور

⁵⁷² İbnü’l-İmrânî, *el-İnbâ fî Târîhi’l-Hulefâ*, s. 38.

⁵⁷³ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, V/394; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV/45.

⁵⁷⁴ Süyûtî, *Târîhu’l-Hulefâ*, s. 292.

⁵⁷⁵ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, VIII/325; Süyûtî, *Târîhu’l-Hulefâ*, s. 283.

“Kim seninle eski püskü elbiselerle Haremeyn’de, sınırlarda veya düşman topraklarında savaşmak ister.

İnsanlar refahın hâkim olduğu bölgede dahi seninle karşılaşp savaşmak istemez.

Senden önceki halifeler sınırları muhafaza alma noktasında senin kadar başarılı olamadı.”⁵⁷⁶

El-Vâsîtî, Harun er-Reşîd hakkında şu güzel şiiri yazmıştır:

وقام به في عدل سيرته النهج	بهارون لاح النور في كل بلدة
وأكثر ما يعنى به الغزو والحج	إمام بذات الله أصبح شغله
إذا ما بدا للناس منظره البلج	تضييق عيون الناس عن نور وجهه
ينيل الذي يرجوه أضعاف ما يرجو	وإن أمين الله هارون ذا الندى

“Harun ile birlikte her belde adalet hâkim hale geldi.

Onun meşguliyeti daima Allah oldu. Önemseydiği şey ise gaza ve hacetmekti.

Onun güzel yüzü insanlara görüldüğü zaman yüzünün nuruyla insanların gözleri kamaşıyordu.

Cömert olduğundan dolayı insanlar ondan umut ediyorlardı o ise umut edenlerin umduklarından daha fazlasını verdi.”⁵⁷⁷

1.5.7. Vefat Etmeden Önceki Son Durumları Ve Son Sözleri

Harun er-Reşîd ölümünün yaklaştığını anladığı zaman evinin bir köşesine kabir kazılmasını emretti. Sonra bu kazılan kabrin yanına insanları çağırdı ve orada hatim indirtti. Tüm bunlar olurken kendisi de kabrin yanı başında duruyor ve şöyle diyordu: “Ey âdemoğlu! En son geleceğin yer burasıdır. Fakat kişi dünyadaki bu halinden sonra Rasûlullah (s.a.v)’ın yüzüne nasıl bakabilecektir?”⁵⁷⁸ Başka bir rivayette anlatıldığı üzere Harun er-Reşîd, sekerat-ı mevt halindeyken şöyle demiştir: “Ey ölümsüz olan Allah’ım! Şu ölümlü olana yardım et. Günahlarımızı bağışla bizlere merhamet et.”⁵⁷⁹

⁵⁷⁶ Taberî, Târih, VIII/321; İbn Kesîr, el-Bidâye, XIV/29.

⁵⁷⁷ Taberî, Târih, VIII/234; Süyûtî, Târihu’l-Hulefâ, s. 294.

⁵⁷⁸ İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, V/388.

⁵⁷⁹ İbn Kesîr, el-Bidâye, XIV/46.

Harun er-Reşîd'in son zamanlarında yanında olan Sehl b. Sâ'id şunları anlatıyor: *"Harun'un ölümüne az bir zaman kala onun yanındaydım. O bir çarşaf getirilmesini istedi ve sonrasında o çarşafı oturduğu yerden ayaklarını ve sırtını örttü. Bu esnada elinden geldiğince hastalığına direnmeye çalışıyordu. Ben ayağa kalktım oradan gidecektim ki bana oturmamı emretti. Uzun bir süre o şekilde sessiz bir halde kaldık. İkinci kez gitmek için ayaklandığım zaman: 'Ey Sehl nereye gidiyorsun?' dedi. Ben: "Senin bu hastalığı göğüslemeye çalıştığın hallerin benim kalbimi çok acıtıyor. Biraz rahat etmek için dinlenseniz iyi olur" dedim. Ben böyle söyledikten sonra sanki hasta değil gibi güldü ve bana: 'Bu gibi durumlar için bir şairin söylediği 'Öyle bir zaman gelir ki musibetlerin şiddeti onların sabır ve gücünü artırır' sözünü hatırlamalısın dedi.⁵⁸⁰ Harun er-Reşîd'in hayatının son safhasında yakalanmış olduğu hastalığa ciddi oranda sabır göstermesi onun kişiliğinin ne kadar dirençli ve sabırlı olduğunun da bir göstergesidir.*

1.5.8. Hilafet Süresi ve Vefatı

Mü'minlerin emiri Harun er-Reşîd, 3 Cemâziyelâhir 193/24 Mart 809 başlarında Cumartesi günü Horasan'ın Tûs şehrinde öldü.⁵⁸¹ Öldüğü zaman yaşının kaç olduğuna dair çok farklı rivayetler vardır. Bunlar; 47,⁵⁸² 46⁵⁸³ 45,⁵⁸⁴ 43 yıl 5 ay 3 gün⁵⁸⁵, 47 yıl 5 ay 5 gün yaşadığı rivayet edilmiştir.⁵⁸⁶ Hilafetinin 23 yıl 1 buçuk ay,⁵⁸⁷ 23 sene 2 ay 17 gün,⁵⁸⁸ 23 yıl 2 ay 18 gün sürdüğüne dair bilgiler mevcuttur.⁵⁸⁹ Kendini halsiz hisseden Harun'un hastalığı Tûs şehrinde artmıştı. Hastalık belirtisi

⁵⁸⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/389.

⁵⁸¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 377; İbn Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, s. 39; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 383; Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, s. 392; Ya'kûbî, *Târîh*, II/430; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/387; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 190; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 296; Bozkurt, Nahide, "Harunürreşîd", *DİA*, XVI/260.

⁵⁸² Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 377; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 383; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV/19.

⁵⁸³ Ya'kûbî, *Târîh*, II/430.

⁵⁸⁴ İbn Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, s. 39; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 296.

⁵⁸⁵ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 377.

⁵⁸⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/389.

⁵⁸⁷ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 377; Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, s. 392.

⁵⁸⁸ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 383.

⁵⁸⁹ Taberî, *Târîh*, VIII/345; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/389.

olarak şiddetli bir karın ağrısı olduğu ve doktorların çeşitli şekillerde tahliller yapmasıyla hastalığının kesinleştiği bilinmektedir.⁵⁹⁰

1.6. MUHAMMED EL-EMÎN

İsmi, Muhammed el-Emîn b. Ebû Abdillâh b. Reşîd'dir.⁵⁹¹ Künyesi Ebû Musa, bir rivayete göre Ebû Abdullâh'tır.⁵⁹²

Annesi Ümmü Ca'fer bt. Ca'fer b. Emirü'l-Mü'minin Ebû Ca'fer'dir. Abbâsî halifeleri içinde annesi babası Hâşimîler soyundan gelen başka bir kişi yoktur.⁵⁹³ 170/787 senesinde Şevval ayında Rusafe'de doğmuştur.⁵⁹⁴

Muhammed el-Emîn 193/809 senesinin Cemâziyelevvel ayının başında⁵⁹⁵ veya Cemâziyelâhir'in ortalarına doğru perşembe günü hilafet makamına geçmiştir.⁵⁹⁶

Emîn'in boyu uzun, saçları düz, teni beyazdı ayrıca kilolu bir kişiydi. Gözleri küçük, burnu ince ve burun kemeri kalkıktı. Omuzları geniş ve eklem kemikleri iri bir kimseydi. İki omuzunun arasındaki mesafe biraz fazla idi.⁵⁹⁷ Kendi zamanında yaşayan gençlerin en yakışıklısıydı. Bunun yanında güler yüzlü, mükemmel endamlıydı. Oldukça güçlü, iyi kavrayışlı ve yiğit, çok kan dökücü biriydi.⁵⁹⁸

⁵⁹⁰ Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, s. 392; Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, II/357-358; Akkuş, Murat, "Abbâsî Halifelerinin Ölüm Sebepleri", s. 206.

⁵⁹¹ İbn Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, s. 39; Ya'kûbî, *Târîh*, II/433; Ya'kûbî, *Müşâkeletü'n-Nâs li-Zemânihim*, s. 27; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 297.

⁵⁹² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/452; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV/102.

⁵⁹³ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 377; Ya'kûbî, *Târîh*, II/433; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 204.

⁵⁹⁴ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/453; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV/102; Yıldız, Hakkı Dursun, "Emîn", *DİA*, İstanbul, 1995, XI/112-114.

⁵⁹⁵ Ya'kûbî, *Târîh*, II/433.

⁵⁹⁶ Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, s. 392.

⁵⁹⁷ Mes'ûdî, *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s. 318; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Târîhi'l-Hulefâ*, s. 57; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/453; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII/187; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV/102; Şâmi, Ahmed, *ed-Devletü'l-İslâmiyye fî'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, s. 141.

⁵⁹⁸ Mes'ûdî, *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s. 318; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 297.

1.6.1. Kişisel Özellikleri

Emîn, tedbir alma da kötü, aşırı savurgan, huy olarak ise lakayt bir kişiydi.⁵⁹⁹ İşlerinde düşüncesiz bir şekilde hareket eder, planlamalarında zayıf ve çaresiz kalırdı.⁶⁰⁰ Hafif meşrep ve keyfine düşküdü.⁶⁰¹ Çok israfkâr ve pervasızdı.⁶⁰² Hevâ ve hevesine uyar, önemli işleri başkalarına havale ederdi. Buradan da onun ihmalkâr, aceleci, gafil bir kişi olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁰³ Yüzü asık ve sert birisiydi. Onda güç, şiddet ve zorbalık bir arada bulunurdu.⁶⁰⁴ Dirayetsizliği ile tanınan Emîn, etrafındaki insanlar tarafından kolayca kullanılabilirdi.⁶⁰⁵

Emîn, oturmasında ve konuşmasında mütevazı birisiydi. Ayrıca arkadaşlarına karşı olan sevgisi ile bilinirdi. Fakat bunların yanında halifeliğe yakışmayan tedbirsiz, savurgan, görüşü zayıf, sersem biriydi. Lider ve hükümdar olarak başarısız oldu. Hilafet için biat edildikten sonraki ikinci gününde Mansûr'un köşkünün yanında bir top sahası yaptırması onun kişiliğini bizlere az da olsa yansıtmaktadır.⁶⁰⁶

Emîn eğlenceye ve oyuna çok düşküdü. Ülke işleri ile ilgilenmez, oyun ve eğlenceyle meşgul olurdu. Değişik yerlerde oyun ve eğlence için köşkler yaptırdı. Bu uğurda cidden çok para harcamıştı.⁶⁰⁷ Emîn, eğlence ve zevklerine düşkün insanların bulunup yanına getirilmesi için emri altındaki adamları ülkenin her yanına gönderdi. Ardından bu kimseler bulunduğunda huzuruna getirildi ve Emîn onlara maaşlar tahsis etti. Tüm bunların neticesinde ailesinden uzaklaştığı gibi hem ailesini hem kumandanlarını hafife almaya başladı. Beytülmâl'de bulunan mallar ile kendisine ait olan mücevheratlarını hadımları,⁶⁰⁸ çok fazla vakit geçirdiği dostları ve sohbet

⁵⁹⁹ Zehebî, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, IX/334-335; Karamânî, *Ahbârü'd-düvel*, II/90.

⁶⁰⁰ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III/403; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII/187.

⁶⁰¹ Zettersteen, K. V, "Emîn", *İA*, IV/258.

⁶⁰² Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, IV/49.

⁶⁰³ Mes'ûdî, *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s. 318; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 206.

⁶⁰⁴ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII/187; Tales, Muhammed Es'ad, *Târihu'l-Arab*, II/132.

⁶⁰⁵ Hodgson, Marshall, *İslâm'ın Serüveni*, I/254.

⁶⁰⁶ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Târihi'l-Hulefâ*, s. 57; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, IV/46; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 297; Şâmi, Ahmed, *ed-Devletü'l-İslâmiyye fî'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, s. 141; Takkûş, Muhammed Süheyl, *Târihu'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 113.

⁶⁰⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV/103; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 301; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 204; Karamânî, *Ahbârü'd-düvel*, II/91.

⁶⁰⁸ Genellikle harem hizmetlerinde çalıştırılan erkekliği giderilmiş kimse. Bilgi için bkz. Taneri, Aydın, "Hadım", *DİA*, İstanbul, 1997, XV/3.

arkadaşları arasında paylaştırdı. Çok büyük paralar harcayarak Dicle Nehri üzerine savaş esnasında düşman şehirlere ve gemilere ateş atmak için kullanılacak olan beş kayık yaptırdı. Bu kayıklar aslan, fil, akbaba, yılan ve at suretinde yapılmışlardı. Bunların yapımında çok yüklü mallar harcadı.⁶⁰⁹ Bu mavnalar fazlasıyla süslü ve işlemeli idi. Emîn muğanniye ve rakkaseler eşliğinde mûsiki nağmeleriyle inleyen bu mavnalar yani küçük gemilerde keyif yapardı.⁶¹⁰ Tüm bu anlatılanlara bakıldığında Emîn'e babasından yüklü bir hazine kalması onun harcama yapmak konusunda rehavete kapılmasına sebep olmuştur denilebilir.

Ava çıkmayı, zenci kızlara ve hadımlara şarkı söyletip dinlemeyi çok severdi.⁶¹¹ Emîn yüz dansözün bulunduğu bir grubu sarayında bulundururdu. Bu dansözler kıymetli taşlar ile bezeli elbiselerle olağanüstü güzel raks hareketleri ile halifeyi eğlendirirlerdi.⁶¹² Ayrıca Emîn kiminle birlikte nerede oturduğunu umursamazdı. Onunla nedîmleri arasında ne kadar mesafe olursa olsun önemsemez, onlarla birlikte olmak isterdi. Coştuğu ve heyecanlandığı zaman en çok altın ve gümüş veren kişiydi. İktidarı sarsılmaya başladığı zamanda bile eğlenceden vazgeçmemişti. Öyle ki, çevresinin kuşatıldığı bir dönemde cariyeleri yanındayken ve ona şarkılar söylüyorken atılan mancınık taşı onun halısının üzerine düşmüştü.⁶¹³ Kaynaklarda geçen bu bilgiler Emîn'in zevk ve eğlenceye çok değer verdiğini göstermektedir.

Emîn içki içmek ve namazı az kılmakla itham edilmiştir.⁶¹⁴ Öyle ki yapılan bir kuşatma sırasında durumun şiddetli bir hal aldığı esnada içki meclisleri kurdurduğuna dair rivayetlerde vardır.⁶¹⁵ Mahmud Şakir bu konuda şunları söylemiştir: “Onun içki kullandığına dair yaygınlaşan dedikodulara gelince bu husus kanıtlanmış değildir. Çünkü hilafet makamına geldiği ilk günlerde, bir keresinde ünlü şair Ebû Nüvâs'ı, Reşîd'in hapishanesinde zındıklarla birlikte tutulduğunu

⁶⁰⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/457; Süyûtî, *Târîhu 'l-Hulefâ*, s. 301-302.

⁶¹⁰ Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, III/287.

⁶¹¹ Şakir, Mahmud, *H. Âdem'den Bugüne İslam Tarihi*, IV/133.

⁶¹² Üçok, Bahriye, *İslam Tarihi: Emevîler-Abbâsîler*, s. 94.

⁶¹³ Câhiz, *et-Tâc fî Ahlâki 'l-Mülûk*, s. 40-41.

⁶¹⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV/103.

⁶¹⁵ Taberî, *Târih*, VIII/513.

görmüş onu salıvermişti. Fakat bir süre sonra Ebû Nüvâs'ın şarap içtiğini duyunca ikinci kez onu hapse attırmıştı.”⁶¹⁶

Birçok kaynakta Emîn'in keyfine düşkün ve vurdumduymaz olduğu geçmekteydi. Mes'ûdî'nin *Murûcu'z-Zeheb* isimli eserinde geçen bir olay buna en güzel örneklerden birisidir. Rivayet şöyledir: İbrahim b. el-Mehdî savaş esnasında kuşatmanın çok şiddetlendiği bir gün Emîn'in yanına girdiğinde hayret verici bir manzara ile karşılaşmıştır. Emîn'in, sarayda bulunan tüm hizmetçileri bir araya toplayıp Dicle nehri ve sarayın havuzuna dair konuşmalar yaptığını görmüştür. Halifeye selam vermiş selamı alınmamış ikinci kez selam verdiğinde ise Emîn : *“Şimdi beni rahatsız etme! Çok sevdiğim küpelim havuzdan Dicle'ye gitti”* dedi. Halifenin küpelim diye bahsettiği ise onun çok küçük yaşlarında yakalamış olduğu bir balıktı. Emîn balığa inciden iki tane altın küpe takmıştı.⁶¹⁷ Bu metinden hareketle Emîn'in hem idareci olarak tutumunun kötü oluşu hem de keyfine düşkünlükte uç noktalarda olması dikkatleri çekmektedir.

Emîn yukarıda da bahsedildiği üzere pervasız ve savurgan olarak tanımlanan bir şahsiyettir. Fakat tasvir edildiği gibi zayıf ve vefasız da değildi. Yeteneklere ve meziyetlere sahip birisiydi. Zulüm ve şiddetleri ile tanınan ilk Abbâsî halifelerinden uzaktı. Ancak kötü talihi ve maiyetinin bozulması, iyiliklerini kötülüklerle değiştirdi.⁶¹⁸ Buna benzer bir yorumu da İshak el-Mevsili şu şekilde yapmıştır: *“Başkalarında olmayan hasletler Emin'de toplanmıştı. İnsanlar arasında en güzel yüzlü, en cömert, halifeler arasında da baba ve anne nesebi itibari ile en şerefli şahsiyettir. Terbiyesi güzeldi, şiiri bilirdi, fakat oyun ve eğlence ona galebe çaldı. Para konusunda cömert olmasına rağmen yemek konusunda oldukça cimriydi.*”⁶¹⁹

Bizim de katıldığımız ve Hakkı Dursun Yıldız'ın da söz konusu ettiği üzere Emîn'i kötüleyen rivayetlere şüpheyile yaklaşılması gerekmektedir. Buna neden olarak da Hakkı Dursun Yıldız, yazılanların çoğunun Me'mûn döneminde yazılmış

⁶¹⁶ Şakir, Mahmud, *H. Âdem'den Bugüne İslam Tarihi*, IV/133.

⁶¹⁷ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, III/402-403; Yıldız, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, III/170.

⁶¹⁸ Abbâdî, *Târîhi'l-Abbâsî ve'l-Endelüsî*, s. 100; Tales, Muhammed Es'ad, *Târîhu'l-Arab*, II/144.

⁶¹⁹ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 303.

olduğunu öne sürmüştür. Mevcut halifeyi memnun etmek için Emîn'in zayıflığının ön plana çıkarıldığını söylemektedir.⁶²⁰ Emîn'in sağlam bir zihniyete sahip olduğu fakat idarecilik kabiliyetinin kendisinde bulunmadığı anlaşılmaktadır. Hilafetin getirdiği ağırlığı taşıyamamış olması ve uygun olmayan davranışları hilafet makamında herkesin gözü önünde yapması insanlar tarafından yanlış anlaşılmasına sebep olmuştur.

Mührünün yazısı “ نعم القادر الله /Allah ne güzel kudretli” idi. Bir rivayete göre “سائل الله لا يخيب /Allah'tan isteyen eli boş dönmez” idi.⁶²¹

1.6.2. İlmî Kişiliği

Emîn, edebiyattan iyi anlayan, fesâhat, belâgat ve fazilet sahibi biriydi. Kendisi şiir söyler, şiir için şairlere çok armağanlar verirdi. Edebiyat ilmini Kisâî'den öğrenmiş ayrıca onun yanında Kur'ân okumuştur.⁶²² İlmî durumuna örnek olarak Ebû'l-Hasan el-Ahmar şöyle demiştir: “*Nahivde delil getirilen şiirleri bazen unuturdum. Bunun üzerine Emîn bana o şiiri söylerdi.*”⁶²³

Harun er-Reşîd, Emîn'in siyaset idaresi üzerine eğitim görmesi için Fazl b. Yahya ile anlaşmıştı. Görünen o ki, hocası onu siyasetten ziyade dini bir yöne yönlendirmişti. Böylece zındık ve tanrı tanımaz mülhitlerden nefret ederdi. Her ne olursa olsun Emîn'in döneminde fıkıh, ilim, din, eğitim ve siyaset olabildiğince önemsendi.⁶²⁴ Emîn hakkında söylenen bu sözlere bakıldığında zaman, bu rivayetler ile kişisel özelliklerinde verilen olumsuz rivayetlerin tezat oluşturduğu söylenebilir. Fakat önceden de söz konusu ettiğimiz gibi muhtemeldir ki Me'mûn döneminde Emîn'i yermek için yapılan çalışmaların neticesinde olumsuz rivayetler artmıştır. Elbette ki dönemin İslâm halifesinin dinî bir hüviyeti ve dine saygısı muhakkak olmuştur.

⁶²⁰ Yıldız, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III/170.

⁶²¹ Mes'ûdî, *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s. 318.

⁶²² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV/104; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 297; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 205.

⁶²³ Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 303.

⁶²⁴ Tales, Muhammed Es'ad, *Târihu'l-Arab*, II/132.

1.6.3. İlk Defa Yaptığı İcraatlar

Muhammed en-Nufeli ve başkaları şöyle demişlerdir: “*Seffah, Mansûr, Mehdî, Hâdî ve Reşîd minberlerde vasıflarıyla hiç anılmadılar ve bunlar kitaplarda yazılmadı. Fakat Emîn halife olunca minberlerde anıldı ve onun ismiyle mektuplar yazılmaya başlandı. ‘Mü’minlerin emiri Abdullâh Muhammed el-Emîn’den’ ibaresiyle mektuplara başlandı.*” Askerî şöyle demiştir: “*Minberlerin üzerinde unvanıyla çağırılan ilk kişi Emîn’dir.*”⁶²⁵

Emîn, Abbâsî tarihinde ilk defa Bizans sarayından etkilenecek dans gösterileri yaptıran kişidir. Yüz civarında genç kız, hızlı hareketlerle daire ve kıvrımlarla kavisler çizerek oyunlar yapıyor ve ellerindeki hurma dalları ile figürler çiziyorlardı.⁶²⁶ Bu rivayet Emîn’in eğlenceye düşkün olduğuna dair verilen bilgileri destekler mahiyettedir.

1.6.4. Söylediği Veciz Sözler ve Şiirler

Emîn, kardeşi Me’mûn’un kendi kusurlarını anlatıp Me’mûn’un kendini ona tercih ettiği ve üstün gördüğü haberini duydu ve şu şiiri yazdı:

والفخر يكمل للفتى المتكامل	لا تفخرنّ عليك بعد بقية
فاربعة؛ فإنك لست بالمتطاول	وإذا تطاولت الرجال بفضلها
تلقى خلاف هواك عند مراجل	أعطاك ربك ما هويت، وإنما
ما لست من بعدي إليه بواصل	تعلو المنابر كل يوم أملاً
وتعيد في حقي مقال الباطل	فتعيب من يعلو عليك بفضلها

“Övünme, övünmek gençliği kemale erdirir.

Erkekler üstünlük ve faziletle saldırmaya cüret ederler.

Sen ise bunu yapamazsın. İsteddiğini Rabbim sana vermiştir, fakat sen bunlara aykırı davranıyorsun.

Her gün bir umutla benden sonra ulaşamayacağın makama çıkmaktasın,

⁶²⁵ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 304.

⁶²⁶ Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, III/287.

Üstünlüğüyle senden üstün olan kişiyi ayıplıyorsun. Benim hakkımda batıl sözler söylüyorsun.”⁶²⁷

1.6.5. Emîn Hakkında Söylenen Sözler ve Şiirler

Emîn’in bir yönetici olarak idari kabiliyetinin olmadığı, zevk ve eğlenceye düşkün olduğu için kendinden hoş bir şekilde söz ettirmediği malumdur. Onun hakkında söylenen sözler ve ona yazılan şiirlerde de bu etkiyi görebilmekteyiz. Rivayet edildiğine göre Horasan’da bulunan Fazl b. Sehl’in yanında Emîn’le ilgili konuşmalar geçti bu konuşmaların üzerine Fazl: “*Emîn’in şairi onun meclisinde olduğu bir zaman şairine şöyle dedi: ‘Bana şarap ikram et. Bu şarabı açıktan sunmak varken bana gizlice sunma!’ dedi. Şimdi söyleyin bana bunları söyleyen Emîn’in öldürülmesi nasıl helal olmaz?’*” dedi. Sonrasında bu durum Emîn’e anlatılmış ve bu sözlerin sahibi olan şair Ebû Nüvâs hapsedilmiştir. İbnü’l-Esîr, Emîn hakkında şu kelimeleri kullanmıştır; “*Biz Emîn’in davranışlarını incelediğimiz zaman ağırbaşlılık, adalet ve tecrübe gibi bahsedilmesi güzel olan hareketlere rastlamadık. Bundan dolayı bu kadarla yetiniyoruz*” demiştir.⁶²⁸ İbn Cerîr de Emîn hakkında şunları demiştir: “*Emin yönetime geldiği zaman kadın ve cariyelere ilgi göstermeyerek sarayına satın aldığı hadım edilmiş kölelerine değer verdi ve bu konuda çok aşırıya gitti.*”⁶²⁹ Bu ağır ithamların sebebi Emîn’in Me’mûn’a dair düşmanlığı sebebiyle onu yermek adına uydurulan şeylerin tarih kitaplarına geçmesinden başka bir şey değildir.

Emîn’in zevkine ve nefesine düşkünlüğüyle bilinmesinden ötürü şair Ebû Nüvas, O’na kötü manalı şu şiiri yazmıştır:

لم تسخر لصاحب المحراب	سخر الله للأمين مطايا
سار في الماء راكبا ليث غاب	فإذا ما ركابه سرن برا

“Allah Emîn’e öyle binekler verdi ki, bu bineklere yüksek bir makam sahibi olan Hz. Süleyman’a bile vermemişti.

⁶²⁷ Süyûtî, *Târîhu’l-Hulefâ*, s. 304.

⁶²⁸ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, V/459.

⁶²⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV/103; Süyûtî, *Târîhu’l-Hulefâ*, s. 301.

Öyle ki bu bineklere binenler karada yürüdükleri gibi suda da orman aslanına binmiş gibi çok hızlı giderler.”⁶³⁰

Emîn hakkında yazılan şiirlerden birisi de şudur:

يا أبا موسى وترويح اللعب	لَمْ نَبْكِيكَ؟ لِمَاذَا؟ لِلطَّرْبِ
حرصًا منك على ماء العنب	ولترك الخمس في أوقاتها
وعلى كثر لا أخشى العطب	وشنيف أنا لا أبكي له
تعطك الطاعة بالملك العرب	لم تكن تصلح للملك، ولم
للمجانيق وطورًا للسلب	لم نَبْكِيكَ؟ لما عرضتنا

“Neden sana ağlayalım? Müzik ve şarkıların için mi? Ey Ebû Musa, oyun ve eğlenceyi yaydığın için mi?

Beş vakit namazı vaktinde kılmayı terk ettiğinden dolayı mı? Üzüm şarabına olan hırsından dolayı mı?

Ona ağlamaya tenezzül etmem, çünkü Kevser de onun telef olmasından korkmuyorum.

Yönetim için hiç uygun olmadın, Arap idaresi sana itaat göstermedi.

Bize yaptıklarından ve mancınıklar ve zorla alıp götürdüğün şeylerden dolayı sana ağlamayacağız.”⁶³¹

İbn Cerîr, Tahir b. Hüseyin’in, Emîn’i öldürürken söylediği şu şiiri nakletmiştir:

وقتل الجبابة الكبارا	ملكتم الناس قسرا واقتدارا
إلى المأمون تبندر ابتدارا	ووجهت الخلافة نحو مرو

“İnsanlara hâkim olmak için çevrende bulunanlara zorbalık ve güç kullandın ve bunları öldürdün.

Böyle yaparak çevrendeki güçlü insanlar gidince sen halifeliği Me’mûn’a verdin ve hilafeti Merv’e yönlendirdin.”⁶³²

İbn Kesîr, *el-Bidâye*’sinde Emîn’in ölümünden sonra fitnelerin durduğunu, halkın güvene kavuştuğunu ve gönüllerinin huzur bulduğunu söylemiştir.⁶³³ Tüm bu

⁶³⁰ Taberî, *Târih*, VIII/509; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV/103.

⁶³¹ Süyûtî, *Târîhu’l-Hulefâ*, s. 301.

⁶³² Taberî, *Târih*, VIII/499; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV/107.

⁶³³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV/106.

şiihlere ve sözlere baktığımız zaman Emîn'in ölümüne halkın neredeyse sevindiği görölmektedir. Emîn aslında kendisinin sebep olduğu sefih davranışlarından ötürü insanlarda olumsuz bir izlenim bırakarak Me'mûn'a karşı teveccühü arttırmıştır.

1.6.6. Hilafet Süresi ve Vefatı

Emîn, 24-25 Muharrem 198/24-25 Eylül 813 senesi Pazar gecesi 28⁶³⁴ veya 27⁶³⁵ yaşında öldürüldü. Halifeliği 4 sene 8 ay 5 gün sürdü.⁶³⁶ Ya'kûbî'nin *Târîh'inde* Emîn'in hilafetinin Reşîd'in öldüğü günden itibaren 4 sene 7 ay ve 21 gün sürdüğü geçmektedir.⁶³⁷ Abbâsî halifeleri içinde ilk kez kardeşi tarafından öldürülen halife Emîn'dir. Bu yönüyle bütün kaynaklarda kendisinden söz ettirmiştir.⁶³⁸

1.7. EBÛ CA'FER ABDULLÂH EL-ME'MÛN

İsmi, Abdullâh el-Me'mûn b. Harun er-Reşîd el-Abbâsî el-Kuraşî el-Hâşimî Ebû Ca'fer'dir.⁶³⁹ Reşîd'in halifeliği günlerinde, künyesi Ebû'l-Abbâs idi. Hilafette olduğu zaman Mansûr ve Reşîd'e benzer olarak hayatı boyunca Ebû Ca'fer künyesini taşımıştır.⁶⁴⁰

Me'mûn 15 Rebîülevvel 170/14 Eylül 786 Cuma günü Bağdat'a yakın bulunan Yâsiriye'de dünyaya geldi.⁶⁴¹ Annesi Fars asıllı Merâcîl isimli bir ümmüveleddir.⁶⁴²

Me'mûn, 24 Muharrem 198/ 24 Eylül 813 senesinde Bağdat'ta genel biat alarak halife seçildi.⁶⁴³

⁶³⁴ İbn Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, s. 40; Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, s. 400

⁶³⁵ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 303.

⁶³⁶ İbn Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, s. 40; Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, s. 400; Yıldız, Hakkı Dursun, "Emîn", *DİA*, XI/113.

⁶³⁷ Ya'kûbî, *Târîh*, II/442.

⁶³⁸ Akkuş, Murat, "Abbâsî Halifelerinin Ölüm Sebepleri", s. 214.

⁶³⁹ Ya'kûbî, *Târîh*, II/444; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV/214.

⁶⁴⁰ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X/49; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, II/157.

⁶⁴¹ Taberî, *Târîh*, VIII/650; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV/171; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X/49; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 306; Abbâdî, *Târîhi'l-Abbâsî ve'l-Endelüsî*, s. 101; Bozkurt, Nahide, "Me'mûn", *DİA*, Ankara, 2004, XXIX/101.

⁶⁴² İbn Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, s. 40.

⁶⁴³ Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, s. 400; Taberî, *Târîh*, VIII/651; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 208; Bozkurt, Nahide, "Me'mûn", *DİA*, XXIX/101-104.

Me'mûn, orta boylu, beyaz tenli, bir rivayete göre sarıya yakın esmer birisiydi. Yüzü güzel, sakalları ince ve uzun, alını ise dardı. Büyük güzel gözleri olan çatık kaşlı bir kişiydi. Saçları ağarmıştı, kemerli bir burnu vardı. Omuzları göğsüne doğru düşüktü ve ayrıca yanağında siyah bir ben vardı. İnsanlar yüzünün ve bedeninin renginin bir olduğunu düşünüyorlardı. Ayakları sarıydı, öyle ki insanlar safranla boyandığını zannedirdi.⁶⁴⁴

1.7.1. Kişisel Özellikleri

Me'mûn, son derece zeki, cesaretli ve heybetliydi.⁶⁴⁵ Olgun, âlim, cömert, çok affeden, şefkatli bir yapıya sahipti. Şefkatliydi fakat otoritesi iyi, siyaseti güzeldi. Arzuları peşinde koşmaz hile yapmazdı. İyi bir kalbi vardı, insanlara karşı büyük iyiliklerde bulunurdu. Kendisinden sonra olabilecek zamanında olacak gibi bilen, bazen öfkesine uyup acele ceza veren bir kişiydi.⁶⁴⁶ Me'mûn diğer halifelerle karşılaştırıldığında Abbâsîler'in soylusu ve seçkini diye adlandırıldı.⁶⁴⁷ Abbâsoğulları arasında en kararlı, dâhi, yiğit, azimli, hilm sahibi, heybetli ve hoşgörülü olanıydı.⁶⁴⁸

Me'mûn, kendisini diğer Abbâsî halifelerinden ayıran birçok vasıflara sahip bulunuyordu. Özellikle affa meyyal oluşu ve intikamdan hoşlanmayışı onun en belirleyici hasletlerindendi. İki sene kadar hilafet tahtını işgal etmiş bulunan İbrahim b. Mehdî'yi ve babası Harun er-Reşîd'in vefatından sonra kendisine teslim edilmesini vasiyet ettiği silahı ve malzemeyi kendisine vermeyen Fazl b. Rebî'yi affetmesi buna en açık delildir.⁶⁴⁹ Me'mûn kendisinin affedici olduğunu şu şekilde

⁶⁴⁴ Mes'ûdî, *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İsrâf*, s. 320; Taberî, *Târih*, VIII/651; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV/171; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X,49; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/579; Ebü'l-Fidâ, *Târihu Ebi'l-Fidâ*, I/341; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII/239; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, s. 188; Zehebî, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, X/273; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV/218; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, II/225; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 324; Şakir, Mahmud, *Hiz. Âdem'den Bugüne İslam Tarihi*, IV/141; Karamânî, *Ahbârü'd-düvel*, II/95.

⁶⁴⁵ İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, II/225; Şâmi, Ahmed, *ed-Devletü'l-İslâmiyye fî'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, s. 158.

⁶⁴⁶ Mes'ûdî, *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İsrâf*, s. 320; İbnü's-Sâi, *Ahbârü'l-Hulefâi'l-Abbâsiyyin*, s. 47; Ebü'l-Fidâ, *Târihu Ebi'l-Fidâ*, I/342; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, II/225.

⁶⁴⁷ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Târihi'l-Hulefâ*, s. 58.

⁶⁴⁸ Zehebî, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, X/273; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, II/235; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 306; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 208.

⁶⁴⁹ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, II/368; Hâşimî, Abdülmün'im, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, s. 326; Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s. 225.

dile getirmiştir: “Bazen ben abdesthanede abdest alırım, hizmetçiler onları işittiğini bilmeden bana küfredip üzerime iftira atarlardı. Fakat ben yine de onları affederdim.”⁶⁵⁰

Me'mûn insanları bağışlamada en yüce olandı, onlara karşı güçlü ve iyiydi.⁶⁵¹ İnsanları affedip, çözüm bulup sıkıntılarını giderdiğinde bunların karşılığını yalnızca Allah'tan beklerdi. Ancak o, muhaliflere ve isyan liderlerine karşı acımasız ve düşmanca tutumundan vazgeçmezdi.⁶⁵² Ama onda bulunan bu affetme duygusu hiçbir zaman aczinden kaynaklanmıyordu, tamamen merhametinin bir eseri idi. Bu yüzden de affetmesiyle vakar ve heybetinden bir şey eksilmiyordu. Güçlü şekildeyken affedebilme fazileti, ruhunu süslüyordu.⁶⁵³ Ayrıca Me'mûn güçlü olduktan sonra cezalandırmanın bir anlamı olmayacağı düşüncesindeydi.⁶⁵⁴ Onun için affetmekte, başka hiçbir lezzete denk olmayacak bir lezzet vardı.⁶⁵⁵ Me'mûn'un insanları affetme duygusu onun halk tarafından daha çok sevilmesine de sebep olmuştur. Ayrıca Me'mûn, adaletli olabilmek için elinden geleni yapardı halkın sorunlara bizzat kendisi hüküm vererek çözüme ulaştırırdı.⁶⁵⁶ Yanlış karar ve uygulamasından dolayı kendisinin tayin ettiği kadısını bile görevden almıştı.⁶⁵⁷

Me'mûn, Emîn'le kıyaslandığı zaman ondan daha zeki ve daha bağımsızdı.⁶⁵⁸ Kardeşinden farklı olarak kendisine ve arzularına teslim olmayan birisiydi. Emîn'in aksine bilim, edebiyat ve felsefeye yöneldi. İçtihat ve dini konulardaki tartışmalara ilgi duyardı.⁶⁵⁹ Bunların yanında Emîn döneminde Me'mûn, halkın vergilerini indirmek gibi önlemlerde bulunduğundan dolayı çevresinde de büyük bir sempati toplamıştı.⁶⁶⁰

⁶⁵⁰ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 320.

⁶⁵¹ Ya'kûbî, *Müşâkeletü'n-Nâs li-Zemânihim*, s. 28.

⁶⁵² Hâşimî, Abdülmün'im, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, s. 327.

⁶⁵³ Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, III/307.

⁶⁵⁴ Ünlü, Nuri, *İslâm Tarihi*, İstanbul, 1992, I/265.

⁶⁵⁵ Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s. 225.

⁶⁵⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV/223; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, II/227.

⁶⁵⁷ Bozkurt, Nahide, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2002, s. 83.

⁶⁵⁸ Hodgson, Marshall, *İslâm'ın Serüveni*, I/254.

⁶⁵⁹ Eyyub, İbrahim, *et-Tarihü'l-Abbâsî*, s. 77.

⁶⁶⁰ Üçok, Bahriye, *İslâm Tarihi: Emevîler-Abbâsîler*, s. 94.

Me'mûn'un mal konusunda eli açıktı. Hediye vermek konusunda ise oldukça cömertti.⁶⁶¹ Misafirperver olmasıyla tanınıyordu.⁶⁶² Bu konuda Yahya b. Eksem şöyle demiştir: “*Me'mûn'dan daha mütevazı birini görmedim. Bir defasında gece misafiriydin. Onu bir öksürük tuttu. Benim uyanmamam için ağzını gömleğiyle kapattığını gördüm.*”⁶⁶³

Me'mûn hilafete geldikten sonra bir seneden fazla bir süre hiç şarkı dinlemedi. Sonra şarkıcıları dinlemeye Harun er-Reşîd'in uyguladığı gibi perde arkasından devam etti. Perde arkasından dinleme işi yedi sene böyle devam etti. Ardından nedîmlerine görünmeye başladı. Bir şarkıyı sevdiğini belli ettiği zaman hânedan mensupları buna şaşırırlardı.⁶⁶⁴

Me'mûn'un nebîz içtiğine dair birçok rivayet gelmiştir.⁶⁶⁵ Me'mûn ilk günlerinde salı ve cuma günleri içki içerdi. 215/830 yılında Şam'a gittikten sonra her gün içmeye başladı.⁶⁶⁶ O dönemde içki içme, zevk ve eğlence atmosferi Bağdat halkına da egemen oldu.⁶⁶⁷ Me'mûn hakkında hem nebîz hem de içki içtiğine dair rivayetler mevcuttur.

Me'mûn insanların durumlarını bilmeyi severdi. Geceleri dışarı çıkar, ordusunun koşullarını kontrol eder ve onu sevenlere veya ondan nefret edenlere bakardı.⁶⁶⁸ Me'mûn, ordunun reislerini ve devlet adamlarını bilir, onlardan daima haberdar olurdu.⁶⁶⁹ Ayrıca Muhammed b. Abbâs'tan nakledildiği üzere: “*Me'mûn satranç oynamayı çok severdi. O satranç hakkında şöyle diyordu: 'Bu oyun insanın zihnini açmaktadır. Siz kendi aranızda gel oyun oynayalım demek yerine gel karşılıklı paslaşalım deyin.'*” derdi.⁶⁷⁰

⁶⁶¹ Ya'kûbî, *Müşâkeletü'n-Nâs li-Zemânihim*, s. 28; Karamânî, *Ahbârü'd-Düvel*, II/96; Öz, Şaban, *İslâm Tarihi*, s. 157.

⁶⁶² Şâmi, Ahmed, *ed-Devletü'l-İslâmiyye fi'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, s. 158.

⁶⁶³ Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 321.

⁶⁶⁴ Câhiz, *et-Tâc fi Ahlâki'l-Mülûk*, s. 41.

⁶⁶⁵ Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 324.

⁶⁶⁶ Câhiz, *et-Tâc fi Ahlâki'l-Mülûk*, s. 153.

⁶⁶⁷ Eyyub, İbrahim, *et-Tarihü'l-Abbâsî*, s. 77; Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s. 226.

⁶⁶⁸ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII/239; Karamânî, *Ahbârü'd-düvel*, II/96.

⁶⁶⁹ Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s. 226.

⁶⁷⁰ Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 324; Şâmi, Ahmed, *ed-Devletü'l-İslâmiyye fi'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, s. 158.

Me'mûn, cedel ve münazara ortamında savunulan fikirler kendi görüşüyle uyuşmasa da, serbest tartışma ve iknadan yanaydı. Bunun yanında, asker ve kumandanları arasında yaygın olan nifak ve riyakârlığı kesin olarak önlemek için çabalamıştı.⁶⁷¹ Siyasi konularda oldukça zeki birisiydi.⁶⁷² Me'mûn'un şahsi liyakati olmasaydı, zamanında gerçekleşen olaylar devleti daha çok sarsardı.⁶⁷³ Me'mûn'da büyük bir yiğitlik ve savaşa karşı istek vardı. Düşmanları muhasara altına alarak onları kuşatır ve Bizanslılara karşı sabırla savaşırdı. Ayrıca Me'mûn, kadınlara kötü davranmazdı ancak onları esir alırdı.⁶⁷⁴

İlmî kişiliğin de anlatacağımız üzere Me'mûn, Kur'ân'ın yaratılmış⁶⁷⁵ olduğunu savundu. Öyle ki bu durum resmi olarak devletin politikasını oluşturmaktaydı. En başta ilim adamları olmakla birlikte konum olarak iyi durumda olanları ve halkını buna zorlamıştı. Tarihi kaynaklarda bu olay mihne⁶⁷⁶ olarak geçmektedir. Nahide Bozkurt eserinde bu duruma şöyle bir yorum getirmiştir: *"Me'mûn bu konuda dayatmacı bir yol izlemekle hata yapmıştır. Onun bu davranışı çeşitli konularda gösterdiği tolerans, tartışmalı fikirlere saygı duyması, affa meyyal oluşu gibi özellikleri ile tamamen çelişmiş kendinden sonraki dönemler için olumsuz bir örnek teşkil etmiştir."*⁶⁷⁷

Me'mûn küçüklüğünden beri kıvrak bir zekâyâ sahipti.⁶⁷⁸ Rivayet edilir ki, kendisi âlimlerle bir mecliste iken bir kadın geldi ve Me'mûn'a şöyle dedi: *"Ey mü'minlerin emiri, kardeşim öldü ve geriye altı yüz dinar bıraktı. Bundan bana bir dinar verdiler."* Bunun üzerine Me'mûn hesaplamaya başladı. Sonunda kadına şöyle dedi: *"Senin payın bu kadardır."* Âlimler *"Ey mü'minlerin emiri, bunu nasıl bildin?"* deyince şöyle cevap verdi: *"Bu adam geriye iki kız bırakmış."* Kadın; *"Evet"* dedi.

⁶⁷¹ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, II/370; Hudaî, Muhammed, *ed-Devletü 'l-Abbâsîyye*, s. 226

⁶⁷² Zehebî, *Düvelü 'l-İslâm*, s. 188.

⁶⁷³ Apak, Âdem, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, IV/203.

⁶⁷⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV/223.

⁶⁷⁵ Halku'l-Kurân; Kur'ân'ın yaratılmış olup olmadığı konusundaki tartışmaları ifade eden kelâm terimidir. Geniş bilgi için bkz. Yavuz, Yusuf Şevki, *"Halku'l-Kurân"*, *DİA*, İstanbul, 1997, XV/371-375.

⁶⁷⁶ Bazı Abbâsî halifeleri döneminde Halku'l-Kur'ân konusunda bazı âlimlerin sorguya çekilip eziyet edilmesine ilişkin olaylara verilen ad. Bkz. Yücesoy, Hayrettin, *"Mihne"*, *DİA*, İstanbul, 2005, XXX/26-28.

⁶⁷⁷ Bozkurt, Nahide, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, s. 126.

⁶⁷⁸ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X/49.

Me'mûn “*Mirasın üçte ikisi olan dört yüz dinar onlara aittir. Bu adamın birde annesi vardır. Altıda biri olan yüz dinar da ona düşer. Bir de zevce bırakmıştır; sekizde biri olan yetmiş bes dinar da onundur; Allah aşkına söyle, senin on iki erkek kardeşin var mı?*” Kadın; “Evet” dedi. Me'mûn: “*İkişer dinar onlara; bir dinar da sana düşer*” dedi.⁶⁷⁹ Bu anlatılan miras mevzusuna Dinâriyye veya Dâvûdiyye meselesi denmektedir. Bu mesele daha önceleri Dâvûd et-Tâî'ye sorulmuş ve o da bu cevabı vermiştir. Aynı meselenin Me'mûn'a nispet edilmesi ise aslında onun ferâiz ilmine dair bilgisinin bulunduğunu göstermektedir.

Me'mûn'un konum olarak kendini nasıl gördüğünü anlatan şöyle bir hadise vardır; Neftaveyh demiştir ki: “*Bizler Me'mûn'un yanındaydık. Hapşırdı ve bizden kimse ona 'Yerhamukellah' demedi. Bunun üzerine Me'mûn 'Neden bana Allah rahmet etsin demediniz?' dedi. Bizler 'Ey mü'minlerin emiri, seni büyük gördüğümüzden dolayı' dedik. Me'mûn, 'Ben kendini duadan büyük gören sultanlardan değilim' dedi.*”⁶⁸⁰ Ebû Abbâd'ın şöyle dediği nakledilmiştir: “*Allah'ın Me'mûn'unkinden daha asil ve kerem sahibi bir nefis yarattığını sanmıyorum.*”⁶⁸¹

Söz konusu edilen tüm bu rivayetler Me'mûn'un mütevazı bir karakteri olduğunu bizlere göstermektedir. Daima hem kendini hem de dönemini en güzel mertebeye çıkarmak için uğraşmıştır.

Me'mûn'un yüzüğünün yazısı “الله ثقة عبدالله وبه يؤمن / Abdullâh Allah'a güvenir, ona iman eder” idi.⁶⁸²

1.7.2. İlmî Kişiliği

Me'mûn'un dönemi bilim ve bilgi bakımından Abbâsîler'in diğer dönemlerinden ayrılmıştır.⁶⁸³ Harun er-Reşîd, çocukluk döneminin ardından Me'mûn'un eğitimine önem vermiş, çeşitli âlimlerden onun eğitim ve öğretimi adına destekler almıştır. Bu âlimlerin içinde mutezile olmasıyla bilinen Sümâme b. Eşres

⁶⁷⁹ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X/54.

⁶⁸⁰ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 314.

⁶⁸¹ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 326.

⁶⁸² Mes'ûdî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşrâf*, s. 321.

⁶⁸³ Şâmi, Ahmed, *ed-Devletü'l-İslâmiyye fi'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, s. 154.

de vardır. Bu eğitimler neticesinde Me'mûn'un küçüklüğünden itibaren ilmî yetenekleri görünmeye başlamıştır.⁶⁸⁴ Me'mûn halife çocuğu olmasına rağmen hocalarına karşı şımarmamış, saygı sınırlarını aşmamış ve hatta hocalarının kendisini dövmesini babasına veya vezire şikâyetle bulunmamıştır.⁶⁸⁵ Me'mûn'un hilafeti döneminde oluşan ilim ortamının temelini Me'mûn'un küçük yaşlardan itibaren aldığı eğitim oluşturmuştur.

Me'mûn fıkıhta, Arap dilinde ve tarihle ilgili olaylarda oldukça mahirdi. Felsefe ve antik Yunan ilimlerine merak sardı ve bunlarda maharet kazandı. Akılcı olması ve müsbet ilimlere olan yönelimi Mutezile mezhebinin taraftarlığını yaptığı 'Kur'ân mahlûktur' prensibini benimsemesine sebep oldu.⁶⁸⁶ Kaynaklarda Me'mûn'un, Halku'l-Kur'ân inancını benimsemesine sebep olduğu düşünülen birden fazla olay söz konusu edilmiştir. İlk olarak Me'mûn'un bir Mutezile cemaatiyle bir araya gelmiş olduğu ve o cemaatin onun aklını çelmiş olduğundan bahsedilmektedir. Me'mûn'un onlardan bu mezhebin görüşlerini öğrenip onlara uymuş olduğu bu yüzden de Mutezile mezhebi görüşlerine bağlandığı söylenmiştir. Bunların yanında Aristo mantığının tesirlerinden dolayı da bu görüşü benimsediği düşünülmektedir. Sadece kendinin etkilenmesi ile yetinmeyip halkını da bu mezhebe girmesi için davet etmiş ve davetine karşılık vermeyenleri zorlamıştır. Ayrıca o, Hz. Ali'nin bütün sahâbîlerden hatta Hz. Peygamber (s.a.v) den sonra fazilet bakımından bütün insanlardan üstün olduğunu söylüyordu. Bu olay onun hilafetinin son döneminde gerçekleşmiştir.⁶⁸⁷

Me'mûn'un, Halku'l-Kur'ân fikrinin gelişim evreleri hakkında Corcî Zeydân şu yorumları yapmıştır; *"Me'mûn iktidar makamına gelince bu zat geniş bir ilme sahip olmakla birlikte aklî kıyasa şiddetle meyyal olması meselenin şeklini büsbütün başkalaştırmıştır. Me'mûn muntazam tahsil görmüş, fikri parlamış, eski kitaplardan*

⁶⁸⁴ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, II/225; Tales, Muhammed Es'ad, *Târihu'l-Arab*, II/144; Bozkurt, Nahide, *Halife Me'mun Dönemi ve İslâm-Kültür Tarihindeki Yeri*, s. 12; Bozkurt, Nahide, "Me'mûn", *DİA*, XXIX/101.

⁶⁸⁵ Bozkurt, Nahide, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, s. 24.

⁶⁸⁶ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Târihi'l-Hulefâ*, s. 58; Zehebî, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, X/273; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, II/235; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, II/225; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 306; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 209; Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, III/308.

⁶⁸⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV/217-218; İbn Haldûn, *Mukaddime*, II/534; Şakir, Mahmud, *Hz. Âdem'den Bugüne İslam Tarihi*, IV/144; Işıltan, Fikret, "Me'mûn", *İA*, VII/493-700.

kendi zamanına kadar Arapçaya tercüme olunan eserleri okumuş idi. Binaenaleyh bu ilim ve irfan sevgiyle kıyasa olan rağbeti ve ahkâmı akla olan meyli ve tutkusu bir kat daha artarak i'tizâl mezhebine girmişti. Bu mezhep şeyhlerinden olan zevatları kendisine yaklaştırmakla beraber meclislerde bulunarak i'tizal mezhebine dair esaslı malûmat sahibi olduktan sonra taraftarlarını himaye kanadının altına almış ve o zamana kadar iddiasına cesaret edilmeyen birtakım sözleri ve mütalaaları alenen dile getirmekten çekinmemiştir. Bunlardan dolayı Me'mûn, Kur'ân-ı Kerîm'in mahlûk ve muhaddis yani gayrı münzel olduğunu iddia etmiştir.⁶⁸⁸ İbnü's-Sâi, *Ahbârü'l-Hulefâi'l-Abbâsiyyin* isimli eserinde Me'mûn için; "Kur'ân'ın mahlûk oluşu fikrini savunmasından başka yanlış bir şeyi yoktu" demiştir.⁶⁸⁹ Me'mûn bu Halku'l-Kur'ân konusunu devletin resmi politikası haline getirmiş ve insanları bu görüşü benimsemeleri için zorlamıştır. Kendinden sonra gelen halifeye de bu yolda ilerlemesi için vasiyette bulunmuştur. Me'mûn ile başlayan mihne adı verilen bu olaylar Me'mûn döneminde başlayıp Vâsık döneminin sonuna kadar devam etmiştir.

Abdullâh el-Me'mûn gözü pek, âlicenap ve kişilik sahibi birisiydi. İlim ve hikmette Abbâsoğullarının yıldızıydı. Zeki ve bilgili, kültürlü, bütün ilimlerden nasibini almış ve onlarda uzmanlaşmıştı. Özellikle kitapları tercüme ettirmeye düşküncüydü. Yunanların *Öklidis* kitabını Bizans'tan getirtip tercümesinin ve açıklamasının yapılmasını emretmişti.⁶⁹⁰ Çeviri yapılması konusunda ilim adamlarını teşvik etti ve çeviri faaliyetlerini geliştirmek için çabaladı.⁶⁹¹ Hatta bu yolda o kadar cömertlik göstermiştir ki karşılık olarak tercüme edilen eserlerin ağırlığınca altın vermektedir.⁶⁹² Âlimlere, filozoflara, tıp bilginlerine yakındı.⁶⁹³ Aklî ve felsefî ilimlere düşkün ve bu konularda hünerli birisiydi.⁶⁹⁴ Ayrıca kendisi fasih ve düzgün konuşan biriydi.⁶⁹⁵ Sefer halindeyken bile ilmî sohbetlerden uzak kalmış olması onu üzüyordu.⁶⁹⁶

⁶⁸⁸ Zeydân, Corcî, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 301.

⁶⁸⁹ İbnü's-Sâi, *Ahbârü'l-Hulefâi'l-Abbâsiyyin*, s. 47.

⁶⁹⁰ Dîneverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, s. 401; Fevzi, Faruk Ömer, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, s. 281.

⁶⁹¹ Dûrî, Abdülazîz, *el-Asrî'l-Abbâsî el-Evvel*, s. 173.

⁶⁹² Zeydân, Corcî, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, s. 304.

⁶⁹³ Şâmi, Ahmed, *ed-Devletü'l-İslâmiyye fî'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, s. 143.

⁶⁹⁴ İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, II/225; İbn Haldûn, *Mukaddime*, II/572.

⁶⁹⁵ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 306.

⁶⁹⁶ Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, III/309.

Uzunca yıllar kendinden söz ettirecek olan Beytü'l-Hikme isimli kütüphaneyi kurdu. ⁶⁹⁷ Burası Müslümanların ilk kültür müessesesidir. Bu kütüphanede araştırmalar ve tercüme yapıldığı gibi bir rasathane görevi de görülmekteydi. ⁶⁹⁸ Me'mûn, Buhara'ya kadar uzanan hanedanlığının büyük şehirlerinde okullar ve kütüphaneler kurdu. ⁶⁹⁹ Buradan anlaşılmaktadır ki Me'mûn ilmî olarak sadece kendisini geliştirmekle kalmamış, elinin uzandığı coğrafyalarda da bu konuda öncülük etmiştir.

Ahmet Çelebi kitabında Beytü'l-Hikme'de yapılan çalışmalar hakkında şunları kaleme almıştır; *“Beytü'l-Hikme yoluyla Arap dili, yabancı dillerden tercüme edilen eserlerle oldukça fazla malzeme ve malumat kazanmıştır. Asılları kaybolan Eski Yunan kültürüne ait birçok eser muhafaza edilmiştir. Yunan bilim adamlarının hiçbiri bu kültürle bağlantı kuracak bir vasıtaya sahip değilken bu konuda sadece Arapça tercüme vardır.”* ⁷⁰⁰ Me'mûn bu ilmî faaliyetlerle kendi dönemini medeniyetin kalbi noktasına getirdiği gibi gelecek nesiller içinde çok faydalı olacak işler yapmıştır.

Me'mûn fıkıh, şiir, ferâiz, kelam, nahiv, edebiyat, tıp ve garibü'l-hadîs hakkında bilgi sahibiydi. ⁷⁰¹ Me'mûn'un ilme merakı olduğu gibi, Kur'ân-ı Kerim'i de ezberlemişti. Muhammed b. Abdullâh'ın şöyle dediği rivayet edilir: *“Halifelerden Osman b. Affân ve Me'mûn dışında Kur'ân'ı hıfzeden kimse olmamıştır.”* ⁷⁰² İbn Kesîr bu düşünceye şu sözleriyle karşı çıkmaktadır; *“Söz konusu olan bu cümleler asla inanılmayacak garip sözlerdir. Elbette birçok halife Kur'ân'ı ezberlemiştir”* demiştir. ⁷⁰³ Çağdaş yazarlarımızdan Bahriye Üçok eserinde şöyle bir yorumda bulunmuştur: *“Me'mûn'un Kur'ân-ı ezberlemesi sadece ona has olmayabilir. Fakat gerçek olan şudur ki fıkıh, tarih ilimlerinde olduğu gibi Kur'ân-ı Kerim'i de büyük*

⁶⁹⁷ Hodgson, Marshall, *İslâm'ın Serüveni*, I/252.

⁶⁹⁸ Bozkurt, Nahide, “Me'mûn”, *DİA*, XXIX/104.

⁶⁹⁹ Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, s. 104.

⁷⁰⁰ Çelebi, Ahmed, *İslâm'da Eğitim-Öğretim Târîhi*, trc. Ali Yardım, İstanbul, Damla Yayınevi, 1976, s. 364.

⁷⁰¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV/118; Zehebî, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, X/273; Tales, Muhammed Es'ad, *Târîhu'l-Arab*, II/144.

⁷⁰² İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X/52; Zehebî, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, X/275; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 315; Tales, Muhammed Es'ad, *Târîhu'l-Arab*, II/144.

⁷⁰³ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV/218.

bir özenle incelemiş ve hatta bu yolda o kadar çok ilerlemiştir ki zamanında bilginlerinden öğrenecek bir şeyi kalmamıştı."⁷⁰⁴ Ayrıca kaynaklarda onun ramazan ayında otuz üç tane hatim yaptığına dair bilgiler mevcuttur. "⁷⁰⁵

Me'mûn iyi bir kültüre ve düşünce derinliğine sahipti. Fikir adamlarını çeşitli düşünce ve miras konularını tartışmak ve onlar üzerinde düşünmek için meclisinde toplardı.⁷⁰⁶ Halifeliliği döneminde dinler ve konuşmalar konusunda münazaralar tertipledi.⁷⁰⁷ Me'mûn'un bu tartışma ortamlarını kurmasındaki amacı ise Müslümanların çeşitli fırkalara bölünmüş olmasından dolayı bu münazaralar sayesinde Müslümanların dine en uygun ve memnun olacakları orta yolda birleşmelerini sağlamaya çalışmaktır. Bu gayretleri neticesinde en azından çeşitli dinî grupları uzlaştırmış veya tarafların birbirine düşman olmasını engellemek için çabalamıştır.⁷⁰⁸ Bu metinden ise onun dini ayrılıkları hoş bulmayıp elinden geldiğince bu noktada birleştirici güç olmaya çalışması dikkat çekmektedir.

Halife Me'mûn'un bilimsel araştırmaların geliştirilmesiyle ne kadar ilgilenmiş olduğunu Ignaz Goldziher'in şu satırlarından daha iyi anlamaktayız: *"Me'mûn, Bizans imparatoru III. Michael'le barış yaptığı zaman, barış antlaşmasına kendi özel arzusuyla, imparatorluğun bütün kütüphanelerinde bulunan ünlü kitapların birer nüshasını Bağdat'ın büyük kütüphanesine temin etme yükümlülüğüne soğan bir madde koymuştu. Bu büyük malzemenin tercüme edilmesi için, Yunan ilim geleneğinin doğulu temsilcileri olan Suriyeli ilim adamlarını da davet etmiştir.*"⁷⁰⁹ Me'mûn'un eski ulusların ilmî mirasını toplama konusundaki bu kişisel ilgisi, İslâm kültürüne güzel bir hizmet sağlamasına sebep olmuştur.⁷¹⁰

Me'mûn, bizzat kendisi şiirde hüner sahibi olduğu gibi, şairleri yakınları arasına alırdı. O kadar ki, devrinde şiirin kıymeti arttı; şairler, şarkıcılar ve kelam

⁷⁰⁴ Üçok, Bahriye, *İslam Tarihi: Emevîler-Abbâsîler*, s. 101.

⁷⁰⁵ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, X/52; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 306-307.

⁷⁰⁶ Fevzi, Faruk Ömer, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, s. 281.

⁷⁰⁷ Dîneverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, s. 401; İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Târihi'l-Hulefâ*, s. 58; Ebü'l-Fidâ, *Târihu Ebi'l-Fidâ*, I/342; Zehebî, *Düvelü'l-İslâm*, s. 188.

⁷⁰⁸ Bozkurt, Nahide, "İç Savaş: Emîn ile Me'mûn'un İktidar Mücadelesi ve Me'mûn Dönemi", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti: Abbâsîler*, İstanbul, Siyer Yayınları, 2018, V/214.

⁷⁰⁹ Goldziher, *Klasik Arap Literatürü*, s. 105.

⁷¹⁰ Takkûş, Muhammed Süheyl, *Târihü'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, s. 135.

âlimleri çoğaldı. Kendisi şiirin iyisini kötüsünü ayırt eden birisiydi. Bunların yanı sıra eski Arap şiirlerinden de çok fazla bilirdi.⁷¹¹ Bu konu hakkında Ammar b. Akil'den şöyle bir nakil bizlere ulaşmıştır: “*Şair Ebû Hafsa bana dedi ki: ‘Me’mûn’un şiir okumadığını ve bilmediğini mi sanıyordun.’ Ben, ‘Ondan daha iyi bilen biri var mı?’ dedim. ‘Allah’a yemin olsun ki, bizler şiirin ilk beytini söyledik, bizden önce beytin sonunu getirirdi.’*”⁷¹² Ayrıca Me’mûn yıldızları incelerdi⁷¹³ ve ilm-i nücumdan⁷¹⁴ da anlardı. Gezegenler ve onların hareketlerinden bahseden “Zic-i Meymuni” adlı eser Me’mûn’a nispet edilir.⁷¹⁵ Şam’da bulunan Kâsiyyûn Dağının üstünde rasat yani felek ilmine dair çalıştı.⁷¹⁶ Bunların yanı sıra eski İran öğretileriyle hareket eder ve onların eski kitaplarını okumayı arzu ederdi.⁷¹⁷

Muhammed b. Hafs el-Enmâtî’den nakledilmiştir: “*Bayram günü Me’mûn ile yemek yedik. Sofrasına üç yüz çeşitten fazla yemek konulmuştu. Her bir çeşit konduğunda Me’mûn ona bakar ve ‘Bu şunun için iyi şunun için zararlıdır, balgamı olan şundan uzak dursun, safrası olan şundan yesin, melankoli olan şundan uzak dursun, az yemek isteyen şununla yetinsin’* derdi. Yahya b. Eksem ona dedi ki: ‘*Ey müminlerin emiri, tıp ilmi söz konusu olduğunda aramızda Galinos gibi konuşuyorsun. Yıldız ilmine daldığımızda, onun hesabında Hermes gibi, fıkhıta Ali b. Ebî Tâlib, cömertlik konusunda Hatem-i Tai gibi eli açık, doğrulukta Ebû Zer gibi bir dile, keremde Ka’b b. Mame gibi, vefada Semval b. Adiye gibi vefakârsın.*’ Me’mûn bu sözlerle çok sevindi ve şöyle dedi: ‘*İnsan ancak aklıyla üstün kılınmıştır. Bundan olmasaydı, bir et diğer bir etten, bir kan diğer bir kandan daha güzel olmaz.*’”⁷¹⁸

Çalışmamızda bahsedilen Abbâsî halifelerinin arasında ilmî kişiliğinin en hacimli şekilde ele alındığı kişi halife Me’mûn olmuştur. Onun karakterini anlamak

⁷¹¹ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, II/370; Hudaî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsîyye*, s. 226; Tales, Muhammed Es’ad, *Târihu'l-Arab*, II/144.

⁷¹² Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 316.

⁷¹³ Ya’kûbî, *Müşâkeletü'n-Nâs li-Zemânihim*, s. 27.

⁷¹⁴ İslâm bilim tarihinde astronomi karşılığında kullanılan terim. Geniş bilgi için bkz. Fehd, Tevfik, “İlm-i Felek”, *DİA*, İstanbul, 2000, XXII/126-129.

⁷¹⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV/218.

⁷¹⁶ Zehebî, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, X/273.

⁷¹⁷ Ya’kûbî, *Müşâkeletü'n-Nâs li-Zemânihim*, s. 28.

⁷¹⁸ Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 315-316.

için ilmî yaşantısına bakmak bile neredeyse yeterli gelmektedir. Döneminde ilim nurunun bu kadar parlaması onun küçük yaştan itibaren bu yola girmiş olmasından kaynaklanmaktadır. Tarihçilerin de bahsettiği gibi Kur'ân-ın yaratılmış olması hususundaki sert tavrı olmasa döneminde gelecek nesiller için oldukça faydalı adımlar atılmıştır.

1.7.3. Giyim-Kuşam Tarzı

Siyah renk Abbâsîler'e ait olan siyasal bir simgedir.⁷¹⁹ Me'mûn, halife olduktan sonra, Abbâsîler'e mahsus olan siyah elbiseleri terk edip Hz. Ali evlâdının tercih ettiği yeşili elbiselerin giyilmesini emretti, insanları da buna zorladı.⁷²⁰ Sonrasında 15 Safer 204/11 Ağustos 819 yılında Bağdat'a geldiği zaman yeşil elbiseden ötürü halkın hoşnutsuzluğunu gördü ve siyah elbiseye geri döndü.⁷²¹ Giyim konusunda gerçekleşen bu ciddi atılımın sebebini Hz. Ali evlâdına yaklaşımı başlığı altında ele alacağız.

1.7.4. Hz Ali Evlâdına Yaklaşımı

Kaynaklarda Me'mûn'un, Hz. Ali evlâdına oldukça sıcak yaklaştığı ve onlara karşı çok temayül gösterip ihsanlarda bulunduğu geçmektedir. Ayrıca bu yaptığı uygulamaları zorlanarak değil de tabii olarak yaptığı bilinmektedir.⁷²² Me'mûn'un Hz. Ali'ye karşı beslediği duygular, Hz. Ali'nin karizmatik kişiliğine karşı olan inancı, o dönemin devlet geleneğinde de yerini bulmuştur.⁷²³ Bunun sonucu olarak devleti Abbâsîlerden Hz. Ali evlâdına nakletme girişiminde bulunmuştur. Bu konunun izahını İbn Tiktaka, *el-Fahrî* eserinde şöyle dile getirmiştir; “*Me'mûn kendinden sonra halifelik makamının ne durumda olacağını düşündü, mesuliyetten kurtulmak için hilafetin layık bir kişiye geçmesini istedi. Abbâsi ve Hz. Ali ailelerine mensup kişilere baktığını, bunlar arasında Ali b. Musa er-Rıza'dan başka layık kişi*

⁷¹⁹ Bu konuda daha fazla bilgi için bkz. Varol, M. Bahaüddin, “İslâm Tarihi'nin İlk İki Asrında Simge Renkler Ve Siyâsî Anlamları”, *SÜİFD*, 2004, cilt: XVII, sayı: XVII.

⁷²⁰ Mes'ûdî, *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s. 318; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV/217; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 307; İbn Haldûn, *Mukaddime*, II/7.

⁷²¹ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Târîhi'l-Hulefâ*, s. 62.

⁷²² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/585; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, I/342.

⁷²³ Bozkurt, Nahide, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, s. 51.

görmediğini söyledi.”⁷²⁴ Me’mûn’un, Hz. Ali evlâdından birisini hilafet makamına getirme isteğinin kendi düşüncesiyle gerçekleşmiş olmasının yanında üzerinde çok büyük etkisi olan veziri ve Ehl-i beyt nesline karşı sevgi beslediği bilinen Fazl b. Sehl’in de etkisinin olduğu kaynaklarda geçmektedir.⁷²⁵

Sûli kendi isnadıyla nakleder ki: “*Me’mûn’un ev halkından bazıları kendisiyle şöyle konuştular: ‘Sen Ali b. Ebi Talib’in çocuklarına, hilafet onlarda iken (bize yaptıkları iyilikten daha) çok onlara iyilikte bulunuyorsun.’ Şöyle cevap verdi: ‘Yaptığımı şunun için yapıyorum. Ebû Bekir halife olunca Haşimoğullarından hiçbirini vali tayin etmedi. Sonra Ömer, arkasından Osman da bir şey yapmadı. Fakat Ali halife olunca: Abdullâh b. Abbâs’ı Basra’ya, Ubeydullah’ı Yemen’e, Ma’bed’i Mekke’ye, Kusam’ı Bahreyn’e emir tayin etti. Onlardan bir görev vermediği bir kişi kalmadı. Bu bizim boynumuzda onların bir minnetiydi. Ben de yaptığımda onu, çocukları üzerinden ödüllendirdim.*” Me’mûn şöyle seslenilmesini istedi: “*Muaviye’yi hayırlı yâd edenler zimmetten çıkmıştır. Rasulullah (s.a)’den sonra insanların en üstünü Ali b. Ebi Talib’dir*”⁷²⁶

Me’mûn’un, Hz. Ali evlâdına karşı tutumu hilafet makamını onlara devretmeye kadar varmıştır. Ali er-Rızâ’yı kendinden sonraki veliaht olarak halka sunması ve ona biat edilmesini beklemesi Abbâsoğulları tarafından hiç iyi karşılanmamıştır. Ancak Me’mûn’un bu uygulamasının bir siyaset gereği olduğu düşünülmektedir. Şiîler ile aynı tarafta olmak ve onların desteğini almak adına bu işe kalkışmıştır. Nitekim Ali er-Rızâ’nın Me’mûn döneminde vefat etmesi veya zehirlenerek öldürülmesi ve bunun akabinde Me’mûn’un da Abbâsoğullarından veliaht tayin etmesinin ardından Abbâsoğulları içerisinde yaşanan hoşnutsuzluk giderilmiştir.

⁷²⁴ İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 210.

⁷²⁵ Bu konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Can, Mesut, “Me’mûn Dönemi Siyasette Vezir Fazl B. Sehl’in Rolü”, *İSTEM*, Konya, 2016, sayı. XXVIII, s. 331-348.

⁷²⁶ Süyûtî, *Târîhu’l-Hulefâ*, s. 308.

1.7.5. İlk Defa Yaptığı İcraatlar

Me'mûn, halifenin yazdığı veya yazdırdığı mektup gibi metinlerin başlarına بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيم yazısını yazdıran ilk halifedir. Ordu için divanı gerekli kılan, kitapları yazarlarının ismi ve yayıncısının isimleriyle tarihlendiren ilk halifedir.⁷²⁷ Kendisi imam ve mü'minlerin imamı diye adlandırılan ilk kişidir.⁷²⁸ Me'mûn, ilk defa kendi mensubu bulunduğu hanedanlığın dışından birini veliaht tayin etmesiyle Abbâsî devlet geleneğini bozmuş olan ilk halifedir.⁷²⁹ Halifeler içinde felsefi ilimleri ilk araştıran, bu ilimlere ait kitaplar toplayan, bunların Arapçaya tercümesini emreden, bunları yayan ilk halifedir.⁷³⁰ Abbâsî halifelerinden Mısır'a giren ilk kişidir.⁷³¹ Kâbe'ye ilk defa beyaz ipekten örtü örttüren Me'mûn'dur.⁷³² Me'mûn'un ilk kez yaptığı faaliyetlere bakıldığı zaman yaptığı icraatların çoğunun ilimle ilgisinin olması onun karakterini anlamamız noktasında önem arz etmektedir.

1.7.6. Söylediği Veciz Sözler ve Şiirler

Me'mûn'un söylediği sözler döneminin daha iyi anlaşılması ve kişiliğinin iyice kavranması yönünden önemlidir. Atabî'den şöyle nakledilmiştir: “*Me'mûn'un şöyle söylediğini duydum: ‘Niyetinin güzelliğine hamdetmeyen, fiilinin güzelliğine şükretmez.’*”⁷³³ Me'mûn, “*Ömer b. Abdülaziz ile Abdülmelik'in halkla arasında bir yetkilisi vardı. Ben onlardan farklı olarak direkt halk ile yüz yüzeyim*” demiştir.⁷³⁴ Başka bir sözü ise şu şekildedir: “*Suçlular benim tercihimin daima affetmek olduğundan haberdar olsalar hem korkuları yok olur hem de kalpleri sevinç ile dolardı.*”⁷³⁵

Harun er-Reşîd bir yolculuğa çıkmak istiyordu ve insanların da bu yolculuk için hazırlık yapmalarını emretti ve ardından bir hafta sonra yola çıkacağını söyledi. İnsanlar Me'mûn'un yanına geldiler ve Harun'un neden bu yolcuğa çıktığını

⁷²⁷ Ya'kûbî, *Müşâkeletü'n-Nâs li-Zemânihim*, s. 31.

⁷²⁸ Şâmi, Ahmed, *ed-Devletü'l-İslâmiyye fi'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, s. 143.

⁷²⁹ Bozkurt, Nahide, “Me'mûn”, *DİA*, XXIX/102.

⁷³⁰ İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 209.

⁷³¹ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 308.

⁷³² Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 328.

⁷³³ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 321.

⁷³⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV/223.

⁷³⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV/224.

öğrenmesini istediler. Harun er-Reşîd ise Me'mûn'un şiir yazdığını bilmiyordu. Me'mûn ise ona şu şiiri yazmıştı:

يا خير من دبت المطي به	ومن تقدى بسرجه فرس
هل غاية في المسير نعرفها	أم أمرنا في المسير ملتبس؟
ما علم هذا إلا إلى ملك	من نوره في الظلام نفتبس
إن سرت سار الرشاد متبعًا	إن تقف فالرشاد محتبس

*“Ey bineğin taşıdığı ve atında eğerinde götürdüğü en hayırlı kişi,
Acaba yolculuğunun bir gayesi var mı ki, öğrenelim, yoksa yolculuk işimiz
gizli midir?”*

*Bunun bilgisi ancak karanlıkta onun nurundan aydınlandığımız sultanın
katındadır.*

Yürüsen olgunluk buna tâbi olur ve sen dursan olgunluk da mahpus kalır.”

Harun er-Reşîd bu şiiri okudu ve çok beğendi. Ve şiirin altına şunu yazdı:
*“Sen ve şiir bir arada olamazsınız. Zira şiir basit işlerin en yükseği ve elit tabakanın
da en basit işidir.”⁷³⁶*

Me'mûn'un söylediği veciz sözler ve burada ele alınan şiiri, bu şiirin ardından da babası Harun'un söylediği cümle onun niyetinin güzelliğini, güçlü kişiliğini, affa meyyal oluşunu ve insanlara karşı yumuşak huyluluğunu göstermesi açısından çok önemlidir. Me'mûn'un şahsiyetini daha da iyi anlamaya yardımcı olacak vasiyetinden bir bölümü burada zikredilecektir.

1.7.7. Vasiyeti

İnsanlar bu dünyada yaptığı iyi davranışları ve yapıp da memnun kalmadığı tavırlarını değer verdiği insanlara bildirirken aslında karakterinin özelliklerini de ortaya koymaktadır. Me'mûn'un burada söz konusu edilecek vasiyetinin bazı kısımları da kişiliğine dair bizlere bilgiler vermektedir. Vasiyeti ise şöyledir;
“Şüphesiz ben suçumu kabul etmeyen bir günahkâрім. Ama bununla birlikte her daim Rabbimin af ve mağfiretini umarak azabından korkarım. Allah'ın o sonsuz merhametini hatırladığım da ise daha çok af dilerim. Ben öldüğüm de gözlerimi

⁷³⁶ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 314-315.

kapayıp yüzümü kibleye çevirin. Temizliğime ve kefenime özen gösterin. Benim bu durumumu gördükten sonra Allah'ın sizin için İslâm'ı seçmesinden ve bizi Hz. Muhammed (s.a.v) ümmetinden kılmasından dolayı O'na çok şükredin. Tüm bunlardan sonra acele olarak tekfin ve yıkama işlemlerimi bitirin. Yaş olarak aranızda kim büyükse ve neseb olarak benim aileme en yakın olan kimse o kişi benim cenaze namazımı kıldırınsın. Sonra beni kabrime götürün. Beni sağ tarafıma yatırarak kibleye çevirin. Beni amelimle baş başa bırakmak için kabrimden çıkın. Bu andan sonra bilin ki kimse bana fayda veya zarar veremez. Kabrimin başında hemen gitmeyin, biraz bekleyin ve eğer benim için söyleyeceğiniz iyi bir şey varsa söyleyin, fakat bana dair kötü şeyler varsa aklınızda onu söylemeyin susmayı tercih edin. Kötü söylerseniz eğer ben azap çekerim. Herkes benim o halime baksın ve dönemimin parlak olması şehametli olması benim ölümle yüzleşmemi engellemiş mi? Asla bu doğru değildir, hatta öyle ki sırf halifelik makamından dolayı Allah benim hesabımı çok arttırmıştır. Keşke ben babamın oğlu Abdullâh olmasaydım, keşke hiç yaratılmasaydım."⁷³⁷

*"Sevgili kardeşim Ebû İshak! Benim halime bak ve bundan sonraki hayatın için benim durumumdan ibret alarak faydalan. İlk olarak benim Kur'an ve İslâm hakkında izlediğim yolu izle (Halku'l-Kur'an fikrini devam ettir). Allah'ın sana sınırsız bir mühlet verdiğini düşünerek hareket etme. Ölümün sana ne zaman geldiğini anlamazsın bile. İdare etmekle sorumlu olduğun halkın durumundan daima haberdar ol. Saltanatın halkı koruyup onların haklarına riayet ettiğin müddetçe sağlam kalır. Ayrıca Müslümanlara karşı takındığın tavırlarda Allah'tan korkarak hareket et. Müslümanların iyiliğine yarayacak olan bir işle karşılaştığın zaman o esnada yapmayı arzu ettiğin başka bir iş varsa, onların işini öne al."*⁷³⁸

"Halkının içinde bulunan güçlülerin ve zayıfların birbirleri arasında doğacak olan haksızlıkları elinden geldiğince adaletli şekilde halletmeye çalış. Zayıfların üzerine ağır yükler yükleme. Onlara karşı daima merhametli ol ve kendi yanına

⁷³⁷ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, V/577-578.

⁷³⁸ İbnü'l-Esîr, el-Kâmil, V/578.

yaklaşmalarına izin ver. Katıldığın savaşlarda Allah'ın sevap vereceğini umarak samimi bir niyetle hareket et."⁷³⁹

Bu vasiyetinin ardından iyice rahatsızlanan Me'mûn öleceğini anlayarak kardeşi Mu'tasım'a şunları söyledi: *"Ey Ebû İshak! Ben senin başa geçmen için halifelik hakkını başkasından aldım ve sana verdim. Sende Allah'ın kullarına O'nun istediği gibi muamele edeceğine ve asla Allah'a isyan etmeyip daima ona itaat edeceğine dair bana söz ver"* dedi. Mu'tasım ise Me'mûn'a söz verdi. Me'mûn sözlerine şu şekilde devam etti: *"Hz. Ali evlâdı senin akrabalarındandır. Onlara karşı daima iyi ol. Yapmış oldukları kötülükleri affet. Onlara yapman gereken vazifeler vardır bunları unutma ve onlara ihsanda bulun. Çünkü onların senin üzerinde birtakım hakları bulunmaktadır."*⁷⁴⁰

*"Yaptığınız bütün işlerde Allah'tan korkunuz. Müslüman olarak bu dünyadan ayrılmak için çabalayınız. Önce sizi sonra kendimi Allah'a emanet ediyorum. Allah benim hatalarımdan dolayı pişmanlık duyduğumu bilmektedir. Günahlarımdan dolayı beni bağışlamasını Allah'tan niyaz ediyorum. Allah bana kâfidir. O ne güzel bir vekildir. Allah rahmet peygamberi olan Muhammed (s.a)'e rahmet etsin."*⁷⁴¹ Me'mûn vasiyetinde, Kur'ân'ın mahlûk olduğu fikrini dile getirmiştir ve ölünceye kadar da bu görüşünden vazgeçmeyip bu fikir üzerine ölmüştür.⁷⁴²

1.7.8. Me'mûn Hakkında Söylenen Sözler ve Şiirler

Dönemi bunca yeniliğe ev sahipliği yapmış olan Me'mûn'un insanların gözünde nasıl bir konumda olduğunu anlamak ve karakterine daha fazla ışık tutması adına onun hakkında söylenmiş olan sözler ve şiirler çok önemlidir. Ebû Ma'ser el-Müncim der ki: *"Me'mûn, adaleti emrederdi. Fakih biriydi ve büyük âlimlerden sayılırdı. Harun er-Reşîd ona hayrandı ve onu çok severdi. Öyle ki insanlar onun hareketlerini ve sözlerini taklit ediyordu."*⁷⁴³ Harun er-Reşîd'in şöyle söylediği

⁷³⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/578.

⁷⁴⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/578.

⁷⁴¹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/578-579.

⁷⁴² İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV/231.

⁷⁴³ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Târihi'l-Hulefâ*, s. 58.

nakledilmiştir: “Abdullâh’ta Mansûr’un kararlılığı, Mehdî’nin ahlakı ve Hâdi’nin izzetini buluyorum. Dördüncüsünü söylemek isteseydim kendimi söylerdim.”⁷⁴⁴ Ebû Ubâde Me’mûn hakkında şu sözü söylemiştir: “O, yeryüzünün sultanlarındandı. Me’mûn nisbesini ise sonuna kadar hak ediyordu.”⁷⁴⁵

Çeşitli vasıtalarla Me’mûn hakkında yazılmış şiirler onun karakterini anlamak açısından önemlidir. Onun hakkında Basralı bir şair şu dizeleri kaleme almıştır;

مأمون يا ذا المنن الشريفه	وصاحب المرتبة المنيفه
وقائد الكتيبة الكثيفه	هل لك في أرجوزة ظريفه
أظرف من فقه أبي حنيفه	لا والذي أنت له خليفه
ما ظلمت في أرضنا ضعيفه	أميرنا مؤنته خفيفه
وما اجتبى شيئا سوى الوظيفه	فالذنب والنعجة في سقيفه
	واللص والتاجر في قطيفه

“Büyük bir ordunun komutanı ayrıca en değerli iyilikleri yapan ve yüksek bir konuma sahip olan Me’mûn!

Ebû Hanîfe’nin fıkından daha zarîf bir şey var mıdır? Allah’a yemin ederim ki hayır yoktur.

Halîfemizin yaşamı gayet sade ve basittir. Ülkemizde zayıf olan hiç kimse zulme maruz kalmamıştır.

Bunun sebebi onun maaşının olmasıdır. Ayrıca halife döneminde farklı zihniyetlerdeki insanlar bir arada yaşamıştır.

Öyle ki tüccar ve hırsız yani güçlü ve zayıf neredeyse aynı kumaşları giymiştir.”⁷⁴⁶

Me’mûn’a şöyle söylediler: “Hicivleriyle meşhur Arap şairi Di’bil seni hicvetti”. Me’mûn’da “Ebû Abbâd’ı hicve yeltenen beni nasıl hicvetmez” dedi. Bu sözün manası ise şu şekildedir; hiddetli, deli ve aceleci olan Ebû Abbâd’ı hicveden,

⁷⁴⁴ Süyûtî, Târîhu’l-Hulefâ, s. 307.

⁷⁴⁵ Süyûtî, Târîhu’l-Hulefâ, s. 319.

⁷⁴⁶ Taberî, Târih, VIII/655; İbnü’l-Esîr, el-Kâmil, V/582.

affetmeyi sevdiğim ve hilim sahibi olduğum halde beni nasıl hicvetmesin demektir.⁷⁴⁷

Me'mûn'un Şîlik ve Mutezilik görüşlerine yatkınlığını öğrenen Bîsr el-Merisî buna çok sevindi ve şu şiiri yazdı:

قَوْلًا لَهُ فِي الْكِتَابِ تَصَدِّقُ	قَدْ قَالَ مَأْمُونُنَا وَسَيِّدُنَا
أَفْضَلُ مِنْ قَدْ أَقْلَتِ الثُّوْقُ	إِنَّ عَلِيًّا أَغْنَى أَبَا حَسَنٍ
أَعْمَالَنَا وَالْقُرْآنُ مَخْلُوقُ	بَعْدَ نَبِيِّ الْهُدَى وَإِنَّ لَنَا

“Efendimiz Me'mûn'un söylemiş olduğu söz kitaplar tarafından tasdik edilmiştir.

Peygamberden sonra en üstün olan Hasan'ın babası Ali'dir.

Kur'ân da mahlûktur ve amellerimizi yaratan ancak bizleriz.”⁷⁴⁸

1.7.9. Vefat Etmeden Önceki Son Durumları ve Son Sözleri

Me'mûn'un ölümü yaklaşp hastalığı arttığında yanında ona şehadet getirmesini telkin eden bir kişi bulunuyordu. Me'mûn'a şehadet getirmesini telkin eden bu adamın olduğu bir anda orada tabip olan İbn Mâseveyh bulunuyordu. Me'mûn'un yanındaki bu adama İbn Maseveyh dönerek: “Me'mûn'u rahatsız etme! o bulunduğu şu durumda Rabbi ile Mani'yi fark edebilecek bir halde değildir.” dedi. Me'mûn, İbn Mâseveyh'in bu sözlerini duymuştu. Gözlerini açtı ve onu şiddetli bir şekilde kavrayarak tutmak istedi ama gücü buna yetmedi. Sonrasında konuşmak istediye bunu da yapamadı. O esnada ağzından son söz olarak: “Allah'ım sen ölmezsin, ama şu ölene merhamet et” dedi ve ruhunu hakka teslim etti.⁷⁴⁹ Diğer bir rivayette şöyle geçmektedir; ‘Ey mülkü yok olmayan! Mülkü ve saltanatı yok olana rahmet et!’⁷⁵⁰

⁷⁴⁷ İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 220.

⁷⁴⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV/227.

⁷⁴⁹ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/579.

⁷⁵⁰ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 313.

1.7.10. Hilafet Süresi ve Vefatı

18 Receb 218/9 Ağustos 833 senesinde mü'minlerin emiri Me'mûn Bezendun'da vefat etti.⁷⁵¹ Recep ayının 13. gecesini⁷⁵² veya 12. gecesini Perşembe günü vefat ettiğine dair rivayetlerde vardır.⁷⁵³ Kaynaklar onun 39⁷⁵⁴ 48 veya 49 yaşında öldüğünden bahsetmektedir.⁷⁵⁵ Halifeliği 20 sene 5 ay 13 gün sürmüştür.⁷⁵⁶ Vefat etmesinin sebebi ise humma hastalığı olduğu bilinmektedir.⁷⁵⁷

1.8. MUHAMMED EL-MU'TASİM

İsmi, Muhammed b. Harun er-Reşîd'dir.⁷⁵⁸ Künyesi ise Ebû İshak'tır.⁷⁵⁹ Mu'tasım 10 Şâban 180/18 Ekim 796 senesinde Bağdat'ta dünyaya geldi. Annesi Türk asıllı Mâride'dir.⁷⁶⁰

Mu'tasım 218/833 senesinin Recep ayının 12. günü olan Perşembe günü kardeşi Me'mûn'un vefat ettiği gün halifelığe geçti.⁷⁶¹

Mu'tasım, sarışın, beyaz tenli, güzel endamlı ve güzel yüzlüydü. Orta boylu, geniş göğüslü, güzel gözlü, biraz da kırmızı yüzlü, siyah veya kızıl uzun sakallarının olduğu bilinen bir kişiydi. Oldukça güçlü ve hiç kimseyle beden gücü ölçülemeyecek derecede kuvvetliydi.⁷⁶²

⁷⁵¹ Halîfe b. Hayyât, *Târîh*, s. 391; İbn Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, s. 41; Bozkurt, Nahide, "Me'mûn", *DİA*, XXIX/103.

⁷⁵² İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 391; Ya'kûbî, *Târîh*, II/469; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV/230.

⁷⁵³ Taberî, *Târîh*, VIII/650.

⁷⁵⁴ İbn Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, s. 41; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 313.

⁷⁵⁵ İbn Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, s. 41; Ya'kûbî, *Târîh*, II/469.

⁷⁵⁶ Dîneverî, *el-Ahbârü't-Tivâl*, s. 401.

⁷⁵⁷ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/577; Akkuş, Murat, "Abbâsî Halifelerinin Ölüm Sebepleri", s. 207.

⁷⁵⁸ İbn Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, s. 42; Ya'kûbî, *Târîh*, II/471; Ya'kûbî, *Müşâkeletü'n-Nâs li-Zemânihim*, s. 31.

⁷⁵⁹ İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 392; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, II/250.

⁷⁶⁰ İbn Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, s. 42; Ya'kûbî, *Târîh*, II/471; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 333; Avcı, Casim, "Mu'tasım", *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI/380-382.

⁷⁶¹ Ya'kûbî, *Târîh*, II/471; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV/175; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV/232.

⁷⁶² Mes'ûdî, *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s. 322-323; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV/275; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI/25; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/76; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, I/346; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII/260; Zehebî, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, X/291; Karamânî, *Ahbârü'd-düvel*, II/99; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, IV/48; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV/288; Şakir, Mahmud, *Hiz. Âdem'den Bugüne İslam Tarihi*, IV/169.

1.8.1. Kişisel Özellikleri

Mu'tasım görkemli, eli açık, yardımsever, cesaretli, heybetli, atılgan ve güzel ahlaklıydı.⁷⁶³ En göze çarpan özellikleri, dürüstlüğü, sadeliği, asilliği ve ahlakının genişliği idi.⁷⁶⁴ Onun güzelliği, fasih sözleri olmakla beraber kızdığında öldürmekten imtina etmeyen biriydi. Vücudunda güç, kalbinde cesarete sahipti. Güçlü olmasına dair İbn Ebû Duâd şöyle demiştir: “*Mu'tasım kolunu bana uzatır, 'Ey Ebû Abdullâh! Tüm gücünle ısır' derdi. Ben ise bundan kaçınırdım. O, 'Bana bu yaptığın zarar vermez' derdi. Bunun üzerine ben de ısırmaya başladım. Dişler bir yana kılıçların bile ona etki etmeyeceğini görüyordum.*”⁷⁶⁵

Mu'tasım, 1000 rıtlı (65.000 dirhem/208 kg) yüklenip, birkaç adım taşıyabilirdi. Neftaveyh der ki: “*Kavrama ve tutma konusunda insanların en güçlüsüydü. Adamın kolunu iki parmak arasına alıp kırabiliyordu.*”⁷⁶⁶ En yiğit askerlerin bile bükemediği demirleri defalarca eğip bükerti⁷⁶⁷ Dinarın üstüne parmağıyla öyle bir baskı uygulardı ki üzerindeki yazıyı silerdi.⁷⁶⁸

Mu'tasım'ın çok kuvvetli olduğunu gösterir nitelikte olan bir hâdise İbn Kesîr'in *el-Bidâye*'sinde şöyle geçmektedir; “*Mu'tasım bir gün kardeşinin hilafette olduğu dönemde askerlerin bulunduğu çadırların arasında dolaşıyordu. Orada bir kadının oğlu için feryat ettiğini duydu ve ona neden ağlayıp feryat ettiğini sordu, kadın da: “Şurada bulunan asker benim oğlumu yakaladı” dedi. Mu'tasım o işaret edilen askere gitti ve çocuğun hemen bırakılmasını emretti. Asker çocuğu bırakmaya yanaşmayınca Mu'tasım askerin kemiklerinin sesi duyulana kadar onu gövdesinden tutup sıktı. Onu bıraktığında askerin cansız bedeni yere düştü. Mu'tasım da çocuğun*

⁷⁶³ Taberî, *Târih*, IX/123; Mes'ûdî, *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s. 323; İbnü's-Sâi, *Ahbârü'l-Hulefâi'l-Abbâsiyyin*, s. 67; Zehebî, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, X/291; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, IV/49; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, II/250; Öz, Şaban, *İslâm Tarihi*, s. 161; Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s. 247.

⁷⁶⁴ Taberî, *Târih*, IX/120; Şâmi, Ahmed, *ed-Devletü'l-İslâmiyye fi'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, s. 167.

⁷⁶⁵ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zehab*, IV/47; Mes'ûdî, *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s. 323; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV/285; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 334.

⁷⁶⁶ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII/260; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 222; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, II/251; Karamânî, *Ahbârü'd-düvel*, II/100.

⁷⁶⁷ İslam Araştırmaları Komisyonu, *el-Mevsûatü'l-Müeyyessere fi't-târihi'l-İslâmî*, s. 313.

⁷⁶⁸ Tales, Muhammed Es'ad, *Târihu'l-Arab*, II/178.

annesine verilmesini emretti.”⁷⁶⁹ Bu gibi rivayetler mübalağalı görünmektedir. Mu’tasım’ın kuvvetiyle ve cesaretiyle meşhur olduğuna işaret etmek için bu ifadelerle yer verilmiş olmalıdır.⁷⁷⁰

Mu’tasım, Me’mûn’un din hakkındaki görüşlerini ölene kadar takip etti. Kur’ân’ın mahlûk olduğunu küçük yaştan itibaren çocuklara anlatılmasını isterdi ve her tarafa bu konuyla ilgili mektuplar gönderdi. İnsanlar, Mu’tasım ve onun Halku’l-Kur’ân konusundaki dayatmacı politikasından dolayı çok sıkıntı çekti. Ayrıca bu yolda kendisi gibi düşünmeyen âlimlere işkence etmiştir.⁷⁷¹ Ahmed b. Hanbel’i, Kur’ân’ın mahlûk olduğu konusunda imtihan etmiştir.⁷⁷² Zehebî der ki: “*Mu’tasım’ın eğer Kur’ân’ın yaratıldığı konusunda âlimleri sorguya çekmesi olmasaydı halifelerin en büyüklerinden ve heybetlilerindendi.*”⁷⁷³

Mu’tasım, yoksullara ve zayıflara karşı şefkatliydi ve bağışlamayı severdi. Hasan İbrahim Hasan bu konuyla ilgili olarak eserinde şöyle bir olaya yer vermiştir; “*Yağmurun yağdığı bir günde güçten düşmüş bir ihtiyarın eşiğinin çamura saplandığını ve üzerine dikenlerle bezeli bir yükün düşmüş olduğunu gördü. Gördükten hemen sonra eşiği çamurdan çıkararak dikenleri toplayıp düzgünce üzerine yükledi. Orada bulunan bir suda ellerini yıkadıktan sonra emrindeki adamlardan birine bu ihtiyara dört bin dirhem vermesini emretti.*”⁷⁷⁴

Mu’tasım özel hayatında tutumluluğu ile tanınıyordu. Fakat ülkenin savunulması ve askeri alandaki harcamalarda son derece eli açıktı. Oyun ve eğlenceye kendini fazla kaptırmıyordu.⁷⁷⁵ Doğası gereği cesur bir askerdirdi ve fiziksel gücüyle gurur duyuyordu.⁷⁷⁶ Savaş esnasında ileri görüşlü olmasının yanı sıra taktiksel hareketleri muntazamdı. Savaş konusunda yetenekli olması onun eğitimi

⁷⁶⁹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV/285-286.

⁷⁷⁰ Tales, Muhammed Es’ad, *Târihü’l-Arab*, II/178.

⁷⁷¹ Ya’kûbî, *Müşâkeletü’n-Nâs li-Zemânihim*, s. 31; İbnü’s-Sâi, *Ahbârü’l-Hulefâi’l-Abbâsiyyin*, s. 67; Süyûtî, *Târihu’l-Hulefâ*, s. 335.

⁷⁷² Ya’kûbî, *Târih*, II/472; Ebü’l-Fidâ, *Târihu Ebi’l-Fidâ*, I/343.

⁷⁷³ Süyûtî, *Târihu’l-Hulefâ*, s. 334.

⁷⁷⁴ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, II/376.

⁷⁷⁵ Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, III/328.

⁷⁷⁶ Abbâdî, *Târihi’l-Abbâsî ve’l-Endelüsî*, s. 116.

bir asker olduğunu ortaya koymaktadır.⁷⁷⁷ Ayrıca o 20.000 kadar Türk köleye sahipti. Başka hükümdarların elde edemeyeceği kadar çok savaş aletleri ve binekleri vardı.⁷⁷⁸ Halifelğe geçince görkemli biri oldu ve savaşlarda üstün gayret gösterdi. İnsanlar onu savaşta iyi bir yönetici olarak tanımlardı. Ayrıca Mu'tasım öfkelenildiğinde yaptığı şeyin ne olduğuna hiç aldırmazdı. Hatta kimi öldürdüğünü bile önemsemezdi. Onun bu durumu insanların kalplerine büyük bir korku salıyordu. Onun tüm çabaları ordu ve orduyu iyileştirmek, savaş için gereken masrafları temin etmektir. Birazdan söz konusu edeceğimiz üzere saray ve binalarda yaptırmıştır fakat daha çok savaş için yapılan harcamalarda cömert davranmıştır. Hatta bu konuda onun kadar cömerdine rastlanmamıştır.⁷⁷⁹

Mu'tasım saltanat makamına iyice yerleştikten sonra kendi ikameti için muhteşem binalar yaptırmaya başladı. Zevk sürmek için havuzlar ve bahçeler inşa ettirdi.⁷⁸⁰ Mimarlık ve tarıma meraklıydı, insanları ziraata teşvik etmiş, zamanını sarayların inşasına, bahçe ve bostanların planlamasına adanmıştır.⁷⁸¹ Ayrıca Mu'tasım'ın at binmeye ilgisi vardı. Bunun yanında çevgân⁷⁸² oynamayı da severdi. Öyle ki Sâmerâ şehrinin kurarken bir çevgân sahası da yaptırmıştı. Kendini İranlılara ve Acem krallarına benzetir, onlar gibi yürürdü.⁷⁸³

Bazı halifeler elbiselerine koku sürmezlerdi. Bu sürmeyenler arasında Ebü'l-Abbâs, Mansûr ve Me'mûn vardır. Mu'tasım ise çok az koku sürünürdü ve bu şekilde öfkesinin dindiğini ve bedeninin güçlendiğini düşünürdü. Öyle ki savaşa çıkacağı günlerde demir kokusu ve silah küfüne benzer kokular sürünür ona

⁷⁷⁷ Dûrî, Abdülazîz, *el-Asrî'l-Abbâsî el-Evvel*, s. 177; Şakir, Mahmud, *Hiz. Âdem'den Bugüne İslam Tarihi*, IV/169; Şâmi, Ahmed, *ed-Devletü'l-İslâmiyye fî'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, s. 167.

⁷⁷⁸ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV/287.

⁷⁷⁹ Taberî, *Târih*, IX/121; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/77; İbnü's-Sâi, *Ahbârü'l-Hulefâi'l-Abbâsiyyin*, s. 67; Ebü'l-Fidâ, *Târihu Ebi'l-Fidâ*, I/346; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV/286; Hâşimî, Abdülmün'im, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, s. 336; Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s. 247.

⁷⁸⁰ İbnü'l-İbrî, *Abu'l-Ferec Tarihi*, I, 223.

⁷⁸¹ Hâşimî, Abdülmün'im, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, s. 337; Takkûş, Muhammed Süheyl, *Târihü'd-Devletü'l-Abbâsiyye*, s. 138; Ünlü, Nuri, *İslâm Tarihi*, İstanbul, 1992, I/268; Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s. 247.

⁷⁸² Çevgân: Özellikle Ortaçağ'da Orta ve Uzakdoğu saraylarında oynanan ve bugünkü polo oyununa benzeyen atlı top oyunu. Bkz. Halıcı, Feyzi, "Çevgân", *DİA*, İstanbul, 1993, VIII/294-295.

⁷⁸³ Ya'kûbî, *Müşâkeletü'n-Nâs li-Zemânihim*, s. 31; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 335; Şâmi, Ahmed, *ed-Devletü'l-İslâmiyye fî'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, s. 167; Yıldız, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslam Tarihi*, III/223.

yaklaşanlar onun kıyafetinden bu kokuları alırdı.⁷⁸⁴ Mu'tasım'ın sadece perşembe ve cuma günü içki içmediği rivayet edilmiştir.⁷⁸⁵

Birçok kaynakta Mu'tasım'ın “*müsemmen*” yani sekizli olarak anıldığı geçmektedir. Böyle denmesinin sebepleri şunlardır: Mu'tasım, Harun er-Reşîd'in sekizinci oğluydu ve Abbâsoğulları arasında sekizinci halife kendisiydi. 218 senesinde halife oldu, saltanatı sekiz yıl, sekiz ay ve sekiz gün sürdü. Doğumunun 180 yılında olduğu ömrünün ise 48 yıl sürdüğü söylenmiştir. Burcu sekizinci burç olan akrepti, sekiz fetih yaptı, sekiz düşmanını öldürdü, sekiz tane kız ve sekiz tane de erkek çocuk bıraktı, rebûlevvel ayının çıkmasına sekiz gün kala vefat etti.⁷⁸⁶

Mu'tasım siyasi ve ilmî yönden Me'mûn'un devamı niteliğinde olmuştur. Mu'tasım'ın devlet yönetiminde gösterdiği önemli bir meziyet yoktur. Yani parlak bir politikacı olmamıştır. Abbâsî devleti onun zamanında da yükselmiştir ama bunu Me'mûn'un döneminde kendini geliştirmiş olan kişilere borçludur. Fakat Mu'tasım hali hazırda bulunan bu insanları iş başında tutmayı başararak dönemin yükselmesini sağlamıştır ki bu durum onun bir meziyeti olarak görülmelidir. İlmî açıdan da aynı şekilde kendisi, abisi kadar âlimlerle münasebet tesis edemese de elinden geldiğince âlimler ve sanatkârlar güruhunu himaye etmiştir.⁷⁸⁷

Mu'tasım hakkında kaynaklarda Halku'l-Kurân konusundaki tutumundan başka olumsuz bir ifadeyle karşılaşılmamıştır. Genel olarak ondan bahsedilirken güçlü oluşu ve savaşlardaki başarısı daha fazla söz konusu edilmiştir. Tutumlu olduğu kadar devlet için ve tabii olarak kendi için de para harcadığı olmuştur. Onun oyun ve eğlence ile meşgul olmasından ziyade daha çok spor alanındaki oyunlarda aktif olduğu kaynaklarda geçmektedir.

⁷⁸⁴ Câhiz, *et-Tâc fî Ahlâki'l-Mülûk*, s. 155.

⁷⁸⁵ Câhiz, *et-Tâc fî Ahlâki'l-Mülûk*, s. 153.

⁷⁸⁶ Mes'ûdî, *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s. 323; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV/274; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI/25; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/76; Ebü'l-Fidâ, *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, I/346; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, IV/49; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, II/251; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 334; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 222; Karamânî, *Ahbârü'd-düvel*, II/104; Şâmi, Ahmed, *ed-Devletü'l-İslâmiyye fî'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, s. 167.

⁷⁸⁷ Dûrî, Abdülazîz, *el-Asrî'l-Abbâsî el-Evvel*, s. 177; Yıldız, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, III/224.

Mu'tasım nalıncısına baktığı zaman mecliste bulunan herkes kalkardı.⁷⁸⁸ Mühründe *الحمد لله الذي ليس كمثل شيء وهو خالق كل شيء* /*Benzeri olmayan Allah'a hamdolsun. O, her şeyin yaratıcısıdır*" yazmaktaydı.⁷⁸⁹

1.8.2. İlmî Kişiliği

Mu'tasım ilim ehli değildi. Ümmi idi, güzel yazı yazamazdı. Birçok kaynakta şu rivayet geçmektedir: *"Mu'tasım ile birlikte aynı sınıfta ders gören bir çocuk vardı. Bir müddet sonra bu çocuk öldü ve bu acı haberi babası Harun er-Reşîd, Mu'tasım'a verdi ve ona şöyle dedi; 'Ey Muhammed, sınıf arkadaşın öldü' demesi üzerine Mu'tasım: 'Ne güzel yazmaktan kurtuldu' dedi. Böyle söylemesinden dolayı Harun er-Reşîd oğlunun bu konulara karşı ilgisinin olmadığını anlayarak ona yazı öğretenlere: 'Onu bırakın ve ona bir şey öğretmeyin' dediği rivayet edilmektedir. Bundan dolayı okuma ve yazması zayıftı.*"⁷⁹⁰

Mu'tasım'ın eğitim durumu yeterli düzeyde olmamasına rağmen hitabeti çok güçlüydü ve şiir de yazıyordu.⁷⁹¹ Buna örnek olarak ise İshak el-Mus'abî, Mu'tasım hakkında şöyle söylemiştir: *"Vallahi Mu'tasım gibi bir adam görmedim. Bir kitabı taşıyor, bir diğer kitabı ise ellerinde tutmuş okurken görmüştüm ve o bir şiiri dillendirdiği zaman muhakkak onu temsil ederdi."*⁷⁹² Çoğu kaynakta geçen Mu'tasım'ın ümmi olduğu mevzusu burada ele alınan metinle tezat oluşturuyor gibi görünmektedir. Fakat ümmi demek sadece okuma yazma bilmemek demek değildir. İlimden yoksun olma ve konuşurken hata yapma gibi durumlarda da o kişi için ümmi denilmektedir. Burada da anlıyoruz ki aslında Mu'tasım okuma biliyordu fakat yazı yazma konusunda mahir değildi.

⁷⁸⁸ Câhiz, *et-Tâc fî Ahlâki'l-Mülûk*, s. 120.

⁷⁸⁹ Mes'ûdî, *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşrâf*, s. 324; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 337.

⁷⁹⁰ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Târîhi'l-Hulefâ*, s. 70; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI/27; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII/260; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, IV/49; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV/284; İbn Tağrîberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, II/250; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 334; Hâşimî, Abdülmün'im, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, s. 336; Karamânî, *Ahbârü'd-düvel*, II/100; Tales, Muhammed Es'ad, *Târîhü'l-Arab*, II/178.

⁷⁹¹ Avcı, Casim, "Mu'tasım", *DİA*, XXXI/381.

⁷⁹² Zehebî, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, X/306.

Mu'tasım abisi Me'mûn gibi âlim değildi. Fakat önceki dönemlerde yapılan ilmî çalışmalara destek olmuş, onların ilerlemesinde önemli bir çaba göstermiştir.⁷⁹³ Onun devrinde âlimler ve sanatkârlar daima himaye altında olmuşlardır.⁷⁹⁴ Ayrıca onun zamanında ilmin tamamen ihmale uğramamasında dönemin baş kadısı İbn Ebû Duâd'ın da etkisi olmuştur.⁷⁹⁵

Mu'tasım fıkıhta Basralıların mezhebiniydi.⁷⁹⁶ Ayrıca onun yönetimi esnasında münazara meclisleri de yapılmamıştır. Bazı kaynaklar onun Kur'ân'ın yaratılmış olduğunu savunmasının sebebini küçüklüğünden beri yazısının zayıf olmasına ve kültürünün sınırlı olmasına bağlamışlardır.⁷⁹⁷ Bu yorum çok doğru görünmemektedir. Mu'tasım'ın ilmî yönden zayıf olması abisinin ilmî anlayışının etkisi altında kalmasına sebep olmuştur ve bundan dolayı kendi döneminde abisinin görüşünü uygulamaya devam etmiştir.

1.8.3. Hz Ali Evlâdına Yaklaşımı

Mu'tasım'ın Hz. Ali evlâdına yaklaşımının Me'mûn gibi olduğu bilinmektedir. Bu duruma örnek olarak İbnü'l-Esîr'in eserinde şöyle bir rivayet geçmektedir; “*Ahmed b. Süleyman, Mus'ab b. Abdullâh'ın ona şunları söylediğini zikretmektedir. 'Hz. Ali evlâdına karşı Me'mûn'un merhametini ve onlara yakın durduğunu görmedin mi? Halife Mu'tasım'da hiç şüphesiz bu konuda Me'mûn gibi hatta ondan da iyi davranmaktadır. Ben hiçbir zaman onun yanında Hz. Ali evlâdı hakkında kötü konuşma cesaretini kendimde bulamadım.*”⁷⁹⁸

1.8.4. İlk Defa Yaptığı İcraatlar

Mu'tasım Türkleri divana sokan ilk kişidir.⁷⁹⁹ İlk kez eyere binen ve İranlıların aletlerini kullanan halifedir.⁸⁰⁰ Mansûr'un Bağdat'ı inşasından sonra bu

⁷⁹³ Algül, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, III/328; Apak, Âdem, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, IV/244.

⁷⁹⁴ Apak, Âdem, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, IV/244.

⁷⁹⁵ Zettersteen, K.V, “Mu'tasım”, *İA*, VIII/748-749.

⁷⁹⁶ Mes'ûdî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşrâf*, s. 324.

⁷⁹⁷ Eyyub, İbrahim, *et-Tarihü'l-Abbâsî*, s. 91; Dûrî, Abdülazîz, *el-Asrî'l-Abbâsî el-Evvel*, s. 177.

⁷⁹⁸ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/77.

⁷⁹⁹ Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 335.

⁸⁰⁰ Ya'kûbî, *Müşâkeletü'n-Nâs li-Zemânihim*, s. 32.

şehri bırakıp başka yere yerleşen ilk halifedir.⁸⁰¹ Sâmerra şehrini kuran da Mu'tasım'dır.⁸⁰² İlk defa ekmeği tirit yapıp tirit yemeğinin yaygınlaşmasını sağlayan kişidir.⁸⁰³ Allah'ın adını kendi adına ekleyen ilk halifedir. (المعتصم بالله)⁸⁰⁴

1.8.5. Söylediği Veciz Sözler

Mu'tasım kendi hakkında şöyle söylerdi: “Mü'minlerin emiri beni çok seviyordu. Küçüklüğümde oyuna çok düşkün olduğum için edep ve terbiye bakımından kardeşlerimden daha aşağı seviyedeydim. Onların ulaştığı seviyelere ulaşamadım.”⁸⁰⁵ Mu'tasım imaret, bina işlerini sever, bu işlerle uğraşmanın iyi olduğunu söylerdi. Ayrıca “Dünya üzerinde insanların yaşadığı yer olan medeniyette, hastalıklar olur, mal artar, hayvanlar yaşar, fiyatlar ucuz kazanç ise fazladır” demiştir.⁸⁰⁶

1.8.6. Mu'tasım Hakkında Söylenen Sözler ve Şiirler

Mu'tasım'ın belli günlerde içki içtiğine dair rivayeti yukarıda vermiştik bunu destekler nitelikte yazar İbnü'l-İbrî eserinde “Mu'tasım şahsen son derece sefih bir adamdı ve şarap içmeye çok düşküncü” demiştir.⁸⁰⁷ Sefih demesinin sebebi muhtemeldir ki döneminde binaların, bahçelerin, havuzların yapımının artması ve bu alanda yoğun paraların harcanması olabilir.

Mu'tasım için şu mersiye söylenmiştir:

عَلَيْكَ أَيُّدٍ بِالتُّرْبِ وَالطِّينِ	قَدْ قُلْتُ إِذْ غَيَّبُوكَ وَاصْطَفَقْتُ
الدُّنْيَا وَنِعَمَ الْمُعِينِ لِلدِّينِ	أَذْهَبَ فَنِعَمَ الْحَفِيطِ كُنْتُ عَلَى
مِثْلِكَ إِلَّا بِمِثْلِ هَارُونَ	لَا يَجْبُرُ اللَّهُ أُمَّةً فَقَدْتُ

“İnsanlar seni kaybedince ve kabrinin üzerine elleriyle toprak attığında

⁸⁰¹ Mes'ûdî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşrâf*, s. 324.

⁸⁰² İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 223.

⁸⁰³ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 337.

⁸⁰⁴ Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII/242; İbnü's-Sâi, *Ahbârü'l-Hulefâi'l-Abbâsiyyin*, s. 67.

⁸⁰⁵ İslam Araştırmaları Komisyonu, *el-Mevsûatü'l-Müeyyessere fi't-târîhi'l-İslâmî*, s. 286.

⁸⁰⁶ Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, IV/47.

⁸⁰⁷ İbnü'l-İbrî, *Abu'l-Ferec Tarihi*, I, 223.

Ben senin için şunları söyledim: sen bu dünyada iyi bir koruyucu ve dinin en güzel yardımcısıydın.

Allah sen gittikten sonra açılan yarayı ancak Harun gibi birisiyle sarar.”⁸⁰⁸

1.8.7. Vefat Etmeden Önceki Son Durumları ve Son Sözleri

Mu'tasım'ın ölüm hastalığında şu ayeti okuduğu rivayet edilmiştir: “*Nihayet kendilerine verilenler yüzünden şımardıkları zaman onları ansızın yakaladık, birdenbire onlar bütün ümitlerini yitirdiler.*”⁸⁰⁹ Bu ayeti okuduktan sonra şunları söylemiştir: “*Eğer ben ömrümün bu kadar kısa olduğunu bilseydim asla böyle yapmazdım. Tüm güçler artık gitti ve başka bir çare kalmadı. Allah'ım ben kendi hareketlerimden ötürü senin bana uygun göreceğin sondan dolayı korkmaktayım.*” Ölüm döşeğindeyken şunları söylediğine dair rivayetlerde vardır. “*Çare gitti, çare kalmadı.*” Onun “*Bu insanlar arasından ben mi alındım*” dediği de söylenmiştir.⁸¹⁰

1.8.8. Hilafet Süresi ve Vefatı

18 Rebûlevvel 227/5 Ocak 842 senesinde Mu'tasım Rebûlevvel ayının bitmesine 11 gün veya 18 gün kala Perşembe günü vefat etti. Vefat ettiğinde 39 yaşındaydı.⁸¹¹ 47 yaşında olduğuna dair bilgiler de mevcuttur.⁸¹² Vefat sebebi ise bir zaman kan aldırması ve kan aldırmasının bir hastalığa sebebiyet vermesinden dolayı ölmüştü.⁸¹³

⁸⁰⁸ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Târîhi'l-Hulefâ*, s. 74; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/76; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV/288.

⁸⁰⁹ En'âm, 6/44.

⁸¹⁰ İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV/274; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV/287; Zehebî, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, X/306; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 336; İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 224.

⁸¹¹ Halife b. Hayyât, *Târîh*, s. 394; İbn Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, s. 42; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 392; Dîneverî, *el-Ahbâru't-Tivâl*, s. 406; Taberî, *Târîh*, IX/118; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 336; Avcı, Casim, “Mu'tasım”, *DİA*, XXXI/381.

⁸¹² İbn Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, s. 42.

⁸¹³ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/75; Akkuş, Murat, “Abbâsî Halifelerinin Ölüm Sebepleri”, s. 207-208.

1.9. EBÛ CA'FER EL-VÂSIK

İsmi, Harun el-Vâsik b. Ebî İshak b. Muhammed el-Mu'tasım'dır. Annesi Rum asıllı Karâtis isminde bir kişidir.⁸¹⁴ Künyesi Ebû Cafer'dir.⁸¹⁵

Vâsik, 20 Şâban 196/6 Mayıs 812 senesinde Bağdat'ta doğmuştur.⁸¹⁶ İbnü'l-Cevzî'nin *el-Muntazam* eserinde doğum tarihi 190/806 senesi olarak geçmektedir.⁸¹⁷

227/ 842 senesinin Rebûlevvel ayının 11. gecesı Perşembe günü kendisine biat edildi.⁸¹⁸ Taberî, *Târih'inde* Rebûlevvel ayının 8. gecesı Çarşamba günü biat edildiğini zikreder.⁸¹⁹

Vâsik, beyaz tenliydi, sakalı güzeldi, sağ ya da sol gözünde bir iz vardı.⁸²⁰ Güzel endamlı, kırmızıya meyilli, al yanaklı, geniş göğüslü ve saçı ağarmaya başlamış birisiydi.⁸²¹

1.9.1. Kişisel Özellikleri

Vâsik, zarif, yumuşak huylu, görkemli ve yüce gönüllüydü. Bunların yanında cömert, şair ve edip birisiydi.⁸²² Abbâsîlerin en fâzıl, akıllı, anlayışlı halifelerindendir.⁸²³ Vâsik, gençliğinden beri üstün zekâlı, işleri çekip çevirmede basiret sahibi, mahir bir siyasiydi.⁸²⁴ Babasının itimadını kazandıracak hasletlerin

⁸¹⁴ İbn Habîb, *Kitabu'l-Muhabber*, s. 42; Ya'kûbî, *Târih*, II/479; Ya'kûbî, *Müşâkeletü'n-Nâs li-Zemânihim*, s. 32; Taberî, *Târih*, IX/123; Mes'ûdî, *Murûcu'z-Zeheb*, IV/65; Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XVI/15; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 340.

⁸¹⁵ Hatîb el-Bağdâdî, *Târihu Bağdâd*, XVI/15.

⁸¹⁶ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV/326; Kan, Kadir, "Vâsik-Billâh", *DİA*, İstanbul, 2012, XLII/548.

⁸¹⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI/119.

⁸¹⁸ Ya'kûbî, *Târih*, II/479; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 340.

⁸¹⁹ Taberî, *Târih*, IX/123.

⁸²⁰ Taberî, *Târih*, IX/151; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV/286; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII/271; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, IV/228; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, II/263; Süyûtî, *Târihu'l-Hulefâ*, s. 342; Şakir, Mahmud, *Hiz. Âdem'den Bugüne İslam Tarihi*, IV/185; Karamânî, *Ahbârü'd-düvel*, II/106.

⁸²¹ Taberî, *Târih*, IX/151; Mes'ûdî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşrâf*, s. 329; İbn Miskeveyh, *Tecâribü'l-Ümem*, IV/286; İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI/119.

⁸²² İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Târihi'l-Hulefâ*, s. 75; İbnü's-Sâi, *Ahbârü'l-Hulefâi'l-Abbâsiyyin*, s. 69; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, II/263; Şakir, Mahmud, *Hiz. Âdem'den Bugüne İslam Tarihi*, IV/185; Karamânî, *Ahbârü'd-düvel*, II/106.

⁸²³ İbn Tiktaka, *el-Fahrî*, s. 227.

⁸²⁴ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, II/377.

çoğuna sahipti, hatta babası kendi yokluğunda hilafet merkezini ona teslim edebiliyordu.⁸²⁵ Ayrıca birçok işinde Me'mûn gibi hareket ediyordu.⁸²⁶

Vâsık çok sadaka verir ve Ehl-i beyte tüm ülkede göz kulak olurdu.⁸²⁷ Kendi ehline şefkatli, halkını gözetten denetleyen birisi idi.⁸²⁸ Tacirlerin işlerini kolaylaştırmış ve vergi konusunda deniz ticareti yapanlara indirim yapmıştır.⁸²⁹ Mekke ve Medine halkına mal dağıtma konusunda çok cömert davranmıştır. Fakir halka her zaman yardım eli uzatmıştır. Bundan dolayıdır ki halifelik yaptığı süre içerisinde Mekke ve Medine'de hiç dilenci kalmamıştır. Vâsık'ın vefatının ardından Medineli hanımlar kendilerine çok fazla iyilik yapmış olduğundan dolayı sırayla Vâsık'ın mezarına giderek onun için ağlamışlardır.⁸³⁰

Vâsık hem dinî hem siyasî yönden amcası ve babasının politikasını büyük ölçüde devam ettirmiştir. Halku'l-Kur'an konusunda insanları imtihan etmeyi de sürdürmüştür.⁸³¹ Hâtîb el-Bağdâdî der ki: "Ahmed b. Ebî Duâd, Vâsık'a hükmetmiş ve sinama konusunda onu sert olmaya götürmüştü. Vâsık halkına Kur'an'ın mahlûk olduğu fikrini kabul etmeye davet etmiştir. Ölümünden hemen önce bundan vazgeçtiğini söyleyenler de vardır."⁸³²

Vâsık hakkında İbnü'l-İbrî şöyle demiştir; "Vâsık, hâris yani herhangi bir konuda doymak bilmeyen, sefih ve ahlaksız bir adamdı." demiştir.⁸³³ İbn Kesîr ise el-Bidâye'sinde "Vâsık, güzel görünümliydü, fakat kalbi kötüydü. Cismen güzeldi ama içi iyi değildi" demiştir.⁸³⁴ Ayrıca Vâsık için insanların dinini, itikadını bozmakla uğraştığı ve insanların kendisini bunlarla itham etmesine yol açtığı ifade edilmiştir.⁸³⁵

⁸²⁵ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, II/377.

⁸²⁶ Mes'ûdî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşrâf*, s. 329.

⁸²⁷ Ya'kûbî, *Müşâkeletü'n-Nâs li-Zemânihim*, s. 32.

⁸²⁸ Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsîyye*, s. 253.

⁸²⁹ Kan, Kadir, "Vâsık-Billâh", DİA, XLII/549.

⁸³⁰ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/107-108; Yıldız, Hakkı Dursun, "Vâsık", İA, XIII/217-219.

⁸³¹ Fevzi, Faruk Ömer, *el-Hilâfetü'l-Abbâsîyye*, s. 280; Şakir, Mahmud, *Hiz. Âdem'den Bugüne İslam Tarihi*, IV/185; Kan, Kadir, "Vâsık-Billâh", DİA, XLII/549.

⁸³² Hâtîb el-Bağdâdî, *Târîhu Bağdâd*, XVI/1; Zehebî, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, X/307; Kütübî, *Fevâtü'l-Vefeyât*, IV/229.

⁸³³ İbnü'l-İbrî, *Abu'l-Ferec Tarihi*, I, 231.

⁸³⁴ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV/326.

⁸³⁵ Mes'ûdî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşrâf*, s. 329; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII/275.

Hasan İbrahim Hasan, Vâsık'ın ölümüyle ilgili şunları söylemiştir; “Onun ölümüyle Abbâsî devletinin altın devri sona erdi. Bu altın dönemin sona erışı Türk komutanlara itimad edip devletin önemli görevlerini onlara tahsis ederek Araplar yerine onları geçiren babası Mu'tasım'ın izlediği politikanın özellikle de Halku'l-Kur'ân anlayışının bunun yanında da halifelerin bid'at olan şeyleri yapmalarından dolayı halkın nefretini kazanmalarından kaynaklanmaktadır.”⁸³⁶

Vâsık'a dair kaynaklarda hem olumlu hem olumsuz anlatımlar mevcuttur. Özellikle ticari faaliyetlere verdiği destek ve halkın sosyo-ekonomik düzeyi onun döneminde refah bir hayat sürüldüğünü göstermektedir. Onun hakkında söylenen olumsuz şeylerin en önemli sebebi önceki halifelerde de olduğu gibi Halku'l-Kur'ân konusunda takındığı tutumdur.

Vâsık yanlarını tutup esnediğinde mecliste bulunan herkes kalkardı.⁸³⁷ Mühründe “الله ثقة الوائق / Vâsık'ın itimadı sadece Allah'adır” yazmaktaydı.⁸³⁸

1.9.2. İlmî Kişiliği

Vâsık'a üstünlüğü ve edebinden dolayı küçük Me'mûn denilmiştir. Me'mûn zamanında başlamış olan tercüme faaliyetlerinin onun döneminde de devam ettiği bilinir. Yahya b. Eksem, Vâsık için şöyle söylemiştir: “Vâsık'ın edebiyatı yeterli derecedeydi, şiirleri güzeldi. Mısır'dan kendisine hediye edilen bir kölesini çok severdi.”⁸³⁹

Vâsık insanlar arasında bilgili biri olarak bilinirdi. Kendisi şair olmakla birlikte, şarkı söylemeye çok düşküncü. Onun yüz kadar bestesi vardı. Bunları seslendirir ve okurdu. Ud konusunda ustaydı. Şiir ve haberleri iyi nakleden biriydi.”⁸⁴⁰ Fazl el-Yezîdî, Vâsık'ın ilmi durumunu anlatan şu sözleri söylemiştir: “Abbâsoğulları arasında Vâsık kadar şiir rivayet eden başka bir halife olmadı. Ona

⁸³⁶ Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, II/383.

⁸³⁷ Câhiz, *et-Tâc fî Ahlâki'l-Mülûk*, s. 120.

⁸³⁸ Mes'ûdî, *Kitâbü't-Tenbih ve'l-İşrâf*, s. 329; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII/275.

⁸³⁹ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Târîhi'l-Hulefâ*, s. 75; İbnü's-Sâi, *Ahbârü'l-Hulefâi'l-Abbâsiyyin*, s. 69; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 342-343; Apak, Âdem, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi*, IV/252.

⁸⁴⁰ İbnü'l-İmrânî, *el-İnbâ fî Târîhi'l-Hulefâ*, s. 75; İbnü's-Sâi, *Ahbârü'l-Hulefâi'l-Abbâsiyyin*, s. 69; İbn Tağrıberdî, *en-Nücûmu'z-Zâhire*, II/263; Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 343; Karamânî, *Ahbârü'd-düvel*, II/107.

*‘Me’mûn’dan fazla mı rivayet etmiş?’ denildiğinde, o ‘Evet, Me’mûn Arap ilmine, yıldız, tıp ve mantık ilminden öncekilerin ilmini karıştırmıştı, fakat Vâsık Arap ilmine hiçbir şey karıştırmamıştı’ demiştir.*⁸⁴¹

Vâsık âlimlerin ve hikmet sahibi kimselerin görüşlerinden haberdar olmayı isterdi. Huneyn b. İshak’tan içinde gıdalar ile ilaçlar arasındaki farkı ve vücut organlarını açıklayıcı bir kitap yazmasını istedi. Huneyn de o kitabı yazdı ve “Kitabu’l-mesâilî’t-tıbbiyye” adını verdi.⁸⁴² Vâsık kendinden önce başlayan ilmî çalışmaları devam ettirmiştir. Bunların içinde özellikle Bağdat merkezli olan tercümeler ve Beytü’l-Hikme’nin faaliyetleri vardır.⁸⁴³

Vâsık’ın ilim ehline verdiği önemi gösteren cümleler İbnü’l-Cevzî’nin *el-Muntazam* isimli eserinde şu şekilde ele alınmıştır: “*Hârûn b. Ziyâd (Vâsık’ın eğitimcisi) Vâsık’ın huzuruna çıktı. Vâsık, ona ikramlarda bulundu ve cömert davrandı. Bunun ardından Vâsık’a; ‘Başkalarına göstermediğin hürmeti bu adama göstermenin sebebi nedir?’ diye soruldu. Vâsık cevap olarak: ‘O, benim dilimi Allah’ın zikriyle güçlendiren ve beni Allah’ın rahmetine yaklaştıran ilk kişidir’ dedi.*”⁸⁴⁴

Vâsık ilimden çok edebi özellikleri ile ön plana çıkan bir halifedir. Kaynaklarda en çok dile getirilen husus onun ilmî çalışmalara ve ilim adamlarına verdiği önemdir. Ayrıca kendinden önceki tercüme faaliyetlerini desteklemiş kendi döneminde de bunu devam ettirmiştir.

1.9.3. Hz Ali Evlâdına Yaklaşımı

Vâsık peygamber soyundan gelenlere karşı çok derin bir saygı besliyordu.⁸⁴⁵ Mu’tasım’dan sonra Vâsık’ın halkına ihsanda bulunmakta elinden geleni yaptığını söylemiştik. Aynı şekilde Ali taraftarlarına da çok fazla bağış yapmış ve onlara

⁸⁴¹ Ya’kûbî, *Müşâkeletü’n-Nâs li-Zemânihim*, s. 32.

⁸⁴² Hasan İbrahim Hasan, *İslâm Tarihi*, II/382.

⁸⁴³ Kan, Kadir, “Vâsık-Billâh”, *DİA*, XLII/549.

⁸⁴⁴ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI/120.

⁸⁴⁵ Üçok, Bahriye, *İslam Tarihi: Emevîler-Abbâsîler*, s. 103.

birçok mal vermek üzere vaatlerde bulunmuştur.⁸⁴⁶ Abbâsî halifeleri genel olarak Hz. Ali evlâdına iyi davranmıştır. Vâsık da bu iyiliklere devam etmiş ve onları onurlandırmıştır. Öyle ki Vâsık'ın vefatı dönemlerinde Ebû Tâlib ailesinden fakir olan kimse kalmamıştır.⁸⁴⁷

1.9.4. Yeme-İçme Tarzı

Vâsık çok yemek yer ve içki içmeyi çok severdi.⁸⁴⁸ İçki içmeye o kadar müptelaydı ki neredeyse her gün içecek durumdaydı. Ancak sadece cuma günü gündüzü değil de o günün gecesinde içerdi.⁸⁴⁹ Yezid el-Muhellebî bu mevzu hakkında şöyle söyledi: “*Vâsık gerçekten çok fazla yemek yiyen biriydi.*” İbn Fehm ise şunları demiştir: “*Vâsık'ın dört parçadan oluşan altın bir sofrası vardı. Her parçasını 20 kişi taşıyordu. Sofranın üzerindeki yemek tabakları, kaşıkları, tasları vs. altındandı. İbn Duâd bundan nehyedildiği için bunun üzerinde bir şey yememesini söyleyince, bunların kırılıp beytülmale götürülmesini emretti.*”⁸⁵⁰

1.9.5. İlk Defa Yaptığı İcraatlar

Sultan atayan ilk halifenin Vâsık olduğu bilinmektedir.⁸⁵¹ Onun hilafeti döneminde gemilerden öşür alınmaya başlanmıştır.⁸⁵²

1.9.6. Söylediği Veciz Sözler ve Şiirler

Şiir konusunda oldukça maharetli olduğu bilinen Vâsık'ın kaynaklarda bize ulaşmış olan şu şiiri vardır:

ومن أوليته حسنا فزده	تتح عن القبيح ولا ترده
إذا كاد العدو ولم تكده	ستكفي من عدوك كل كيد
فاصبر فليس لها صبر على حال	هي المقادير تجري في أعنتها

⁸⁴⁶ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/107.

⁸⁴⁷ İbnü'l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI/120; İbnü's-Sâî, *Ahbârü'l-Hulefâi'l-Abbâsiyyin*, s. 69; Nüveyrî, *Nihâyetü'l-Ereb*, XXII/275; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV/330.

⁸⁴⁸ Ya'kûbî, *Müşâkeletü'n-Nâs li-Zemânihim*, s. 32; Öz, Şaban, *İslâm Tarihi*, s. 162; Hudarî, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsiyye*, s. 253.

⁸⁴⁹ Câhiz, *et-Tâc fî Ahlâki'l-Mülûk*, s. 153.

⁸⁵⁰ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 343.

⁸⁵¹ Süyûtî, *Târîhu'l-Hulefâ*, s. 340; Karamânî, *Ahbârü'd-düvel*, II/106.

⁸⁵² İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, V/108.

“Bir kimseye iyilikte bulunursan bu yaptığın iyiliği artır ayrıca hoş olmayan şeylerden uzak dur ve ona karşı istekli olma.

Yaptığın iyilikler sonucunda düşmanın her türlü tuzaklarından korunursun.

Herkesin kaderi kendi izlediği yolda devam eder gider. Kader konusunda sabırlı ol.”⁸⁵³

1.9.7. Vâsık Hakkında Söylenen Sözler ve Şiirler

Ali b. Cehm, Vâsık hakkında şöyle bir şiir yazmıştır:

وثقت بالملك الوائق بالله النفوس ملك يشقى به المال ولا يشقى الجليس
أسد يضحك من شداته الحرب العبوس أنس السيف به واستوحش الطلق النفيس

“Nefisler Vâsık Billâh’a güvendi, o öyle bir hükümdar ki, malı telef ederdi ama arkadaşını harcamazdı.

O öyle bir aslandır ki onun sertlik ve yiğitliğine zorlu savaşlar tebessüm eder. Kılıç onunla ünsiyet bulur, değerli olup elinde olmayan ise yalnızlık hisseder.”⁸⁵⁴

Yahya b. Eksem, Vâsık hakkında şöyle demiştir: “Biri ihtiyaç sahiplerine ne kadar iyi olabilirse Vâsık da onlar için öyleydi ve bu konuda en iyisiydi. Öldüğünde insanlar arasında bir tane fakir yoktu.”⁸⁵⁵ Hamdun b. İsmail dedi ki: “Halifeler arasında Vâsık kadar halim, onun kadar eziyetlere karşı sabırlı biri yoktu.”⁸⁵⁶ İbn Kesîr, Vâsık’ın ölümünü anlattıktan sonra şöyle demiştir; “Bid’at ehli olan ve fesatlıklarıyla birlikte zalim olan kişinin ömrü böyle kısa olur.”⁸⁵⁷

1.9.8. Vefat Etmeden Önceki Son Durumları ve Son Sözleri

Ahmed b. Ebî Du’âd, Vâsık’ın ölmeden önce şu şiiri söylediğini anlatmıştır:

الْمَوْتُ فِيهِ جَمِيعُ النَّاسِ مُشْتَرِكٌ لَا سَوْفَةَ مِنْهُمْ تَبَقَى وَلَا مَلِكٌ
مَا ضَرَّ أَهْلَ قَلِيلٍ فِي تَفَاقُرِهِمْ وَلَيْسَ يُغْنِي عَنِ الْأَمْلَاقِ مَا مَلَكُوا

“Ölümden ne bir hükümdar ne de halktan bir kimse kurtulabilir. Ölüm insanların yaşayacağı ortak bir şeydir.

⁸⁵³ İbnü’l-Cevzî, *el-Muntazam*, XI/121; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV/330.

⁸⁵⁴ Süyûtî, *Târîhu’l-Hulefâ*, s. 344.

⁸⁵⁵ Zehebî, *Siyeru A’lâmü’n-Nübelâ*, X/307.

⁸⁵⁶ Süyûtî, *Târîhu’l-Hulefâ*, s. 344.

⁸⁵⁷ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV/326.

Zengin olan kişilerin servetleri onları ölümün pençesinden kurtaramamıştır. Yokluk çeken fakirlerin o fakir halleri ise ölüme bir zarar verememiştir.”

Vâsık bu şiiri okuduktan sonra yattığı yatağın kaldırılmasını emretti. Yatağı kaldırıldıktan sonra yüzünü yere koyarak şu duayı etti: “*Hâkimiyeti asla zevale uğramayacak olan yüce Allah’ım. Hâkimiyeti yitip gidecek olana rahmet et.*”⁸⁵⁸

1.9.9. Hilafet Süresi ve Vefatı

Vâsık, Sâmerra şehrinde 232/847 senesinin Zilhicce ayının bitmesine altı gün varken bir çarşamba günü vefat etmiştir. Öldüğünde 36 yaşındaydı. 32 ve 37 yaşlarında vefat ettiği de söylenmektedir. Hilafetinin 5 sene 9 ay birkaç gün veya 2 ay 21 gün sürdüğüne dair çeşitli rivayetler vardır.⁸⁵⁹

Vâsık, su toplama (idrar edememek) rahatsızlığından dolayı ölmüştür. Tabipler onun bu hastalığını onu sıcak bir fırına sokarak tedavi ediyorlardı. Kendisi bu tedaviden fayda görmeyince fırını tabiplerin verdiği harareten fazla kızdırarak içine girmiş, onu fırının içinden ölü olarak çıkarmışlardı.⁸⁶⁰ İnsanlar Vâsık ölür ölmez onun cenazesini kaldırmayı beklemeden Mütevekkil’e biat için uğraşmışlar ve bir müddet Vâsık’ın cenaze işlemleri ertelenmiştir.⁸⁶¹

⁸⁵⁸ İbnü’l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/106; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV/330.

⁸⁵⁹ İbn Habîb, *Kitabu’l-Muhabber*, s. 42; İbn Kuteybe, *el-Maârif*, s. 393; İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV/331; Süyûtî, *Târihu’l-Hulefâ*, s. 344; İbnü’l-İbrî, *Abu’l-Ferec Tarihi*, I, 230.

⁸⁶⁰ Taberî, *Târih*, IX/150; İbn Miskeveyh, *Tecâribü’l-Ümem*, IV/286; İbnü’l-İbrî, *Abu’l-Ferec Tarihi*, I, 231.

⁸⁶¹ İbn Kesîr, *el-Bidâye*, XIV/331; Süyûtî, *Târihu’l-Hulefâ*, s. 344.

İKİNCİ BÖLÜM

İLK DÖNEM ABBÂSÎ HALİFELERİNİN KİŞİLİKLERİNİN DEĞERLENDİRİLMESİ

2.1. NESEBİ BİLGİLERİ AÇISINDAN ABBÂSÎ HALİFELERİ

İlk dönem Abbâsî halifelerinin nesebi durumlarına baktığımız zaman annesi ümmüveled olan ilk halifenin Mansûr olduğu görülüyor. Ayrıca Mansûr'un annesi Berberî asıllıdır ve ismi Sellâme'dir. Halife Hâdî ve Harun er-Reşîd'in anneleri o dönemde tarih sahnesinde kendinden sıkça söz ettiren Yemen asıllı ümmüveled Hayzürân'dır. Halife Emîn ise Abbâsî halifeleri içinde annesi babası Hâşimîler soyundan gelen tek halifedir. Emîn'in annesinin ismi Zübeyde bt. Ca'fer'dir. Halife Me'mûn'un annesi ise fars asıllı ümmüveled olan Merâcîl'dir. Bilindiği üzere Me'mûn'un hâkimiyeti döneminde onun farslardan güç alıyor olmasının bir diğer sebebi olarak kendisinin fars asıllı bir ümmüveled olmasından kaynaklı olduğu düşünülebilir. Mu'tasım'ın annesi Türk asıllı Mâride'dir. Son olarak halife Vâsık'ın annesi Rum asıllı Karâtis isminde bir kişidir.

Ümmüveled yani efendisinden hamile kalan ve sonrasında efendisinin ölümüyle özgürlüğüne kavuşacak olan kadınlara baktığımız zaman dikkatleri çeken ilk kişinin Hayzürân olduğunu söyleyebiliriz. Hayzürân döneminin siyasetinde etkili olduğu gibi daha çok halife Hâdî üzerindeki hâkimiyet kurmaya dayalı tavırları dikkat çekmektedir. Ve elbette bu durum Hâdî ile birlikte onun dönemini de ciddi manada etkilemiştir. Hâdî'nin ölümünün ise annesinin komploları sonucu olduğu birçok kaynakta geçmektedir. Hayzürân, halife Hâdî'nin üzerinde otorite kaybı yaşadığı zaman diğer oğlu Harun er-Reşîd'in hilafete geçmesini arzulamış ve bu gerçekleşmiştir. Harun er-Reşîd döneminde ise mevkii olarak en güçlü zamanlarını yaşamıştır.⁸⁶² Hâdî'nin annesi hem Hâdî'nin şahsını hem hilafet tahtını ciddi yönden etkilemiş ve sonucu ölümle bitmiştir. Anlaşılmaktadır ki halifelerin nesepleri onların hayatlarını herhangi bir dönemde farklı şekillerde etkilemiştir.

⁸⁶² Hayzürân hakkında geniş bilgi için bkz. Kırbıyık, Kasım, "Hayzürân", *DİA*, İstanbul, 1998, XVII/106-107.

Anne ve babası Hâşimî olan tek halifenin Halife Emîn olduğundan bahsetmiştik. Anne tarafından da Hâşimî ailesine mensup olduğu için İranlı bir cariyeden doğan abisi Me'mûn'a tercih edilmiştir. Henüz beş yaşındayken babası tarafından Emîn unvanı ile veliaht tayin edilmiş ve onun için ordudan biat alınmıştır.⁸⁶³ Görüldüğü üzere Emîn'in nesebi durumu onun açısından ayırt edici ve tercih edilmeye sebep olan bir özellik olmuştur. Me'mûn ise o dönemde biat için ikinci planda kalmıştır.

Tarihi kaynaklarda Mu'tasım'ın halifelığe geçmesiyle birlikte devlet yönetiminde Türklerin etkinliğinin başladığı bilinmektedir. Kendisinin de Türk asıllı bir anneden dünyaya gelmesinin bu durumda bir etkisi var mıdır yok mudur kaynaklarda net bir bilgi yoktur fakat Mu'tasım'ın Abbâsî hilafetine geçişinde ve döneminde Türklerin çok büyük etkisinin olduğu bilinmektedir.

2.2. YETİŞME DURUMLARI VE İLMÎ KİŞİLİKLERİ BAKIMINDAN ABBÂSÎ HALİFELERİ

Halifelerin küçüklükten itibaren yetiştikleri ortam ve koşullar onların hayatlarına farklı şekillerde yön vermiştir. İlk dönem Abbâsî halifelerinden Seffâh'ın yetişme ortamına dair bir bilgiyle karşılaşmamıştır. Fakat kardeşi Mansûr hakkında bilgiler mevcuttur. Mansûr küçük yaştan itibaren eğitim odaklı bir hayat sürmüştür. Gençliği döneminde ise ilmi talep etme noktasında ehemmiyet göstermiştir. Hem naklî hem aklî yönden birçok dalda kendini geliştirmek için çabalamıştır. Mansûr'un bu içinde büyüdüğü ortam ve koşullar onun hilafetine de yansımıştır. Döneminde bilimsel faaliyetler başlamış ve birden fazla ilmin tedvin ve tasnif edilmesi gerçekleşmiştir. Ayrıca hilafette kaldığı süre zarfında insanlarında ilmî anlamda ilerleme kaydettiği gözlemlenmiştir.

Halife Mehdî babasının gözetiminde eğitim almıştır. Yetiştirilme noktasında babasıyla benzer bir gidişat sergilemiş, dönemin âlimleri tarafından göze çarpacak şekilde kendini göstermiştir. Bilmekteyiz ki Mansûr hilafette olduğu süre boyunca sert bir politika takip etmiştir. Fakat böyle bir ortama şahit olan Mehdî'ye halkına

⁸⁶³ Yıldız, Hakkı Dursun, "Emîn", *DİA*, XI/112.

karşı iyi davranması yönünde nasihatlerde bulunmuştur. Mehdî'de hilafete geçene kadar ki yaşadığı ortamı iyi bir şekilde analiz ederek babasının yaptığı hatalara düşmemek için uğraşmış ve başarılı olmuştur. Buradan anlamalıyız ki Mehdî'nin yetiştiği ortam ve koşullar onun ileride nasıl birisi olacağını da kısmen belirlemiştir.

Musa el-Hâdî genç yaşta iktidar sahibi olmuş bir hükümdardır. Küçük yaştan itibaren halifelik için eğitildiği bilinmektedir.⁸⁶⁴ Kaynaklarda çoğunlukla onun fevri bir kişiliğinin olduğu söz konusu edilmiştir. Mal yönünden sıkıntılı bir dönemde yetişmediği için de bu rahatlık onun hem karakterini hem dönemini etkilemiştir. Halife Harun er-Reşîd on dört yaşına kadar ilim ile hemhal olarak yetişmiş ve bu yaşından sonra da bu ortamdan kopmamıştır. Dini bütün bir kişilik olduğu da kaynaklarda geçmektedir. Onun bu yetiştiği ortam dönemindeki insanlarla birlikte ilmi faaliyetleri de ciddi şekilde etkilemiş ve kendinden uzunca yıllar söz ettirecek hale gelmiştir.

Halife Emîn'in yetişme ortamı hakkında net bilgiler olmasa da onun oyun ve eğlenceye meylinin çok fazla olduğu bilinmektedir. Ayrıca Harun er-Reşîd onu siyaset idaresi üzerine eğitime tâbi tutmuştur. Me'mûn'a baktığımız zaman ise babası Harun er-Reşîd onu çocukluk döneminden itibaren eğitim ve öğretim noktasında desteklemiştir. Yetiştirdiği koşullara bakıldığında aldığı eğitim ve merak sardığı ilimler onu Halku'l-Kur'ân inancını benimsemesine sebep olmuştur. Yetiştirdiği bu ortam ve gelinen bu son durum onun hem şahsını hem dönemini etkilemiştir.

Mu'tasım ümmi olmasıyla tanınan bir halifedir. Kendisinin de ifade ettiği gibi yetişme evresinde oyuna çok düşkün olduğu için kardeşlerine nazaran daha geri planda büyümüştür. İlmî yönden ilerleme kaydedememekle birlikte daha çok Me'mûn'un öğretileriyle hareket etmiştir. Vâsık yetişme tarzı olarak babasının itimadını kazanmış bir kişidir öyle ki babası yokluğunda hilafet makamını ona teslim etmiştir. Buradan da onun halifeliğe ehil bir şekilde yetiştiğini anlayabiliriz.

Halifelerin yetişme durumlarına ve ilmî özelliklerine baktığımız zaman içlerinden küçük yaştan itibaren ilim ile çok içli dışlı olmayan tek halifenin Mu'tasım

⁸⁶⁴ Bozkurt, Nahide, "Hâdî-İlelhak", *DİA*, XV/16.

olduğu görülmektedir. Diğer halifelerimizden kendileri eğitim gördüğü gibi döneminde de eğitimi zirvelere çıkarmaya yardımcı olanlar vardır. İlk Abbâsî halifeleri ve ilim yan yana geldiği zaman akla ilk gelen önce Mansûr ama çoğunlukla Me'mûn olmuştur.

2.3. KİŞİLİK YAPILARININ BENZERLİK VE FARKLILARI BAKIMINDAN ABBÂSÎ HALİFELERİ

İlk dönem Abbâsî halifelerinin kişilik yapıları incelendiği ve karşılaştırıldığı zaman benzer ve farklı yönler ortaya çıkmaktadır. İlk olarak Abbâsî hilafetinin ilk halifesi olan Seffâh'ın kardeşi Mansûr ile arasındaki benzerlik ve farklılıklara değineceğiz. Tarih kaynaklarında Seffâh'ın kan dökücü olması fazlasıyla söz konusu edilmiştir. Aynı şekilde kendinden sonra halife olan kardeşi Mansûr için de benzer bilgiler geçmektedir. İkisi de Müslümanlardan birçok kişiyi öldürmüş olan eli kanlı halifelerdir. Böyle bir benzerliğin içinden farklılıklarına dair bilgilerde elde edilmektedir. Bakıldığı zaman Seffâh'ın insanları katlettirmesi devletin teşekkülü esnasında sırf intikama ve Abbâsî saltanatını sağlam temellere oturtmaya dayalıyken; Mansûr genellikle kendine karşı ve tek adam olmasını engelleyecek olan zararlı ve tehlikeli gördüğü kişileri ortadan kaldırmıştır. Ayrıca Ebû'l-Abbâs'ın içki tükettiği bilinmektedir. Mansûr ise içkiyi sofrasına dahi koydurtmamıştır. Farklılıkları burada kendini göstermektedir.

Halife Mansûr hilafeti döneminde sert bir politika takip etmesiyle tanınan bir halifedir. Bu durumunun kendisi de farkındaydı ve oğlu Mehdî'ye bu konuda nasihatlerde bulunuyor, insanlara karşı daha yumuşak ve sevgi dolu davranmasını öğütüyordu. Mehdî ise babasının arzu ettiği gibi bir kişiliğe sahip olmuştur ve devleti bu şekilde yönetmiştir. Mehdî'nin babasına benzer yönleri olduğu gibi babasından ayrıldığı birçok farklılık da söz konusudur. Benzerliklerine baktığımız zaman Mehdî'nin devri, siyasi olaylar hususunda babasının dönemine benzemektedir. Babasının yolunda giderek onun siyasetini devam ettirmekle birlikte daima babası gibi işlerin inceliklerini görmüştür. Fakat Mehdî babasına nazaran daha mülayimdir. Hiçbir zaman babası kadar cimri olmamış, lüks ve zenginliğe olan eğilimi bakımından da babasından farklı bir tavır sergilemiştir. O, babasının

şiddetini, cömertlik ve yaptığı iyiliklerle gidermeye çalıştı. Mansûr olabildiğince insanlarla ilişkilerinde resmi ve soğukkanlıydı. Çevresindeki insanlarla beraber yemek yemez, nedimleriyle görüşmezdi. Mehdî ise babasının uygulamasını sadece bir süre devam ettirmiş ve sonrasında arkadaşlarıyla hep iç içe olmayı seçmiştir. Babası ve amcası ile karşılaştırıldığında onlardan farklı olarak dinî hayata daha fazla ağırlık veren birisi olduğu bilinmektedir.

Halife Hâdî diğer halifelerden farklı olarak hilafet işlerinde liyakatsiz olması ile tanınmaktadır. Lüks bir ortamda yetişmesinden ötürü ahlakı ve davranışları bu yetişme ortamından fazlasıyla etkilenmiştir. Benzerlik olarak ise Harun er-Reşîd'in de sevdiği gibi şakalaşma ve mizah olaylarını severdi. Halifeler içerisinde oyun ve eğlenceye karşı en sert tutumu sergileyen kişi halife Mansûr'dur. Bu noktada bu halifelerin ondan farklı bir kişilik özelliğine sahiptir denilebilir.

Harun er-Reşîd'e baktığımız zaman ilk olarak onun huyunun Mansûr'a benzediğini söyleyebiliriz. Ondandır farklı olduğu taraf ise ihsanlarda bulunması, bağışlar yapması ve mal harcamasıdır. Nedîmlik konusunda ise Seffâh'a ve Mehdî'ye benzemektedir. Diğer halifelerden farklı olarak en fazla mal dağıtan halifenin Harun er-Reşîd olduğu kaynaklarda geçmektedir. Halife Me'mûn için Abbâsî halifelerinden ayrılan birden fazla özelliğinin olduğu bahsedilmiştir. Örnek olarak ise onun ne kadar çok affetmeyi sevdiği ve intikamdan hoşlanmadığı söz konusu edilmiştir. Kaynaklar çoğunlukla kardeşi Emîn ve Me'mûn'u karşılaştırma cihetine gitmiştir. Aralarındaki en büyük farklılık ise Emîn'in huylarının çok fazla yerilmiş olması ve Me'mûn'dan daima övülerek bahsedilmesidir.

Halife Mu'tasım Me'mûn ile benzer olarak Kur'ân'ın mahlûk oluşu görüşünü benimseyip devam ettirdiğini söylenmiştir. Diğer tüm halifelerden farkı ise ilmî manada ümmî olarak anılması ve fiziken çok güçlü olmasıdır. Ayrıca ilk dönem Abbâsî halifelerinden Seffâh, Mansûr ve Me'mûn koku sürmeyi sevmezken, Mu'tasım'ın koku sürmeyi seven bir halife olduğu bilinmektedir. Vâsık ise kaynaklarda küçük Me'mûn olarak isimlendirilen bir halifedir. Me'mûn dönemindeki ilmî gelişmeleri devam ettirmesi yönünden ona benzetilmiştir. Diğer halifelerden farklı olarak en fazla şiir rivayet edenin de Vâsık olduğu zikredilmektedir.

2.4. EKONOMİK TUTUM VE DAVRANIŞLARI BAKIMINDAN ABBÂSÎ HALİFELERİ

Halife Seffâh'ın mal verme konusunda elinin çok açık olduğu bilinmektedir. Huzuruna gelen şarkıcılar, hokkabazlar ve nedîmler muhakkak ücret alarak yanından ayrılırlardı. Özellikle yemek yediği zamanlarda çok cömert olduğu dile getirilmiştir. Ebû Ca'fer el-Mansûr'a baktığımız zaman onun tüm kaynaklarda Ebû'd-Devânîk yani metelik babası denmesine sebep olacak şekilde cimri olduğu geçmektedir. Mansûr devletin tüm ödemelerini çok dikkatli şekilde takip etmiş, israfın her türlüsüne karşı çıkmıştır. İşçileri ve sanatkârları mal konusunda sorgulamış, oyun ve eğlenceye dair tüm harcamaları kısıtlamıştır. Mansûr'un cimri olmasının yanında cömert olduğuna dair bilgilere de rastlanılmıştır. Hayır, hasenat konusunda eli oldukça açıktı. Buradan anlaşılmaktadır ki Mansûr devletin harcamaları söz konusu olduğunda cimrilik göstermiş fakat sosyal hayatında cömert bir kişiliktir. Elbette ki bu şekilde davranması sonucunda dönemi mal varlığı açısından çok zengin olmuştur.

Mehdî halife olduktan sonra babasından kalan hazineleri haksızlıkları gidermek, zulümlerin def edilmesi için harcadı. Mal konusunda da babasından farklı şekilde hareket etti. Halife Hâdî babası Mehdî zamanında lüks bir ortamda büyümüşü. Bunun etkisiyle hilafette olduğu süre boyunca onun üstünde böyle bir ortamda büyümenin verdiği etki görülmüştür. Harun er-Reşîd' geldiğimiz zaman onun hem çok mal topladığı hem de çok mal dağıttığı kaynaklarda geçmektedir. Önceki halifeler ile kıyaslandığında onun kadar mal dağıtan bir halifenin olmadığı söylenmiştir. Kendisi ihtişama ve göz alıcı bir hayata düşkündü. Onun dönemi lüks ve savurganlık noktasında bir değişim dönemi olmuştur.

Halife Emîn'e geldiğimiz zaman onun döneminde israfa dayalı birçok örnek karşımıza çıkmaktadır. Oyun ve eğlenceye düşkün olduğu için bu uğurda çok mal sarf etmiştir. Beytül-mâl'de bulunan mallar ve mücevheratları dostlarına ve sohbet arkadaşlarına dağıtmış, çok büyük paralar harcayarak Dicle nehri üzerine çeşitli hayvan figürlerine benzeyen gemiler yaptırmıştır. Onun hakkında söylenen bu rivayetlere bakıldığında ona babasından yüklü bir hazine kalması harcamalarını yapmak konusunda rehavete kapılmasına sebep olmuştur.

Me'mûn da eli açık bir halife olarak bilinmektedir. Özellikle hediye vermeyi çok sevdiği ve misafir ağırlamaktan da çok hoşlandığı söz konusu edilmiştir. Bu özellikleri onun cömert bir kişiliğinin olduğunu göstermektedir. Halife Mu'tasım için kaynaklar tutumlu olduğundan bahsetmektedir. Bu tutumluluğu ülkenin savunulması ve askeri harcamalar söz konusu olduğunda geçerli olmuyordu. Yani savaş için yapılan harcamalarda eli açık biriydi. Vâsık'a baktığımız zaman o çok sadaka veren, Medine ve Mekke halkına mal dağıtma konusunda çok cömert olan bir halifedir. Öyle ki halifelik yaptığı süre içerisinde Mekke ve Medine'de hiç dilenci kalmadığı söylenmiştir.

İktidar sahibi olan halifelerin hem cömert hem cimri olması doğal karşılanması gereken bir husustur. Lakin ilk dönem halifelerimizden Mansûr cimri olma noktasında itidal sahibi olmamasıyla ön plana çıkmıştır. Emîn gibi fevri davranan, oyun ve eğlenceye israf derecesinde büyük mallar sarf eden halifeler ise cömert olması noktasında itidalli olamamışlardır. Diğer halifelerimiz ise hem cömertlik hem de yeri geldiğinde tutumlu olmaları ile söz konusu edilmiştir.

2.5. EHL-İ BEYT NESLİNE KARŞI OLAN DAVRANIŞLARI BAKIMINDAN ABBÂSÎ HALİFELERİ

Abbâsî devletinin ilk halifesi olan Seffâh'ın halifelik süreci Ehl-i beyt nesli ile ilişkiler açısından daha sonraki dönemlerle karşılaştırıldığı zaman genel anlamda sükûnetin ve yumuşaklığın hâkim olduğu bir dönem olarak kabul edilmektedir. Fakat sadece bu dönemde Hz. Ali evlâdına meyli bilinen Ebû Seleme el-Hallâl'ın öldürülmesi önem arz etmektedir. Seffâh'tan sonra başa geçen Mansûr'un dönemi Hz. Ali evlâdından olan kişiler ve onlara destek verenler için çok zor geçen bir dönem olmuştur. Mansûr onlardan bazılarını hapsedmiş olup onlara destek veren âlimlere dahi işkence ettirmiştir. Bu sert politika neticesinde isyan eden Hz. Ali evlâdından kişiler olmuştur fakat Mansûr bu konudaki kararlılığı sayesinde onları mağlup etmiş ve bu sonuç ile gurur duymuştur.

Mehdî her konuda babasının icraatlarını yumuşattığı gibi Hz. Ali evlâdına dair yaklaşımı da yumuşak olmuştur. Onların babası döneminde yaşadığı sıkıntıları

gidermiş ve onlara iyi muamele de bulunmuştur. Halife Hâdî, Hz. Ali evlâdına karşı babasının davranışlarının tam aksi yönünde hareket etmiştir. Özellikle bu dönemde Hüseyin b. Ali ile gerçekleşen Fah savaşı, Hz. Ali evlâdının Kerbelâ olayından sonraki kanayan yarası olmuştur. Bu hadiseden sonra da Hâdî, Hz. Ali evlâdına karşı sert bir politika takip etmiştir. Harun er-Reşîd, Hz. Ali evladına karşı ılımlı bir yaklaşım sergilese de tedbiri elden bırakmamıştır ve onlara karşı zalim ve zorba olmamıştır.

Me'mûn ilk dönem Abbâsî halifelerinin içinde Hz. Ali evlâdına temayülü en çok olan halifedir. Öyle ki Ali evlâdından Ali er-Rızâ'yı kendinden sonra veliaht olarak tayin etmiştir ve bu durum bir iltir. Kaynaklar onun bu şekilde hareket etmesinin sebebini ya kendi fikri ile gerçekleşmiş olduğunu ya da veziri Fazl b. Sehl'in etkisi ile gerçekleşeceğinden bahsetmektedirler. Me'mûn böyle bir karar almıştır fakat o dönem Abbâsîler'in tepkisi ile karşılaşmış sonrasında bu fikrinden vazgeçmiştir.

Halife Mu'tasım'ın Hz. Ali evlâdına karşı tavırları kardeşi Me'mûn gibi olmuştur. Hatta bazı rivayetlerde onun Hz. Ali evlâdına Me'mûn'dan daha yakın davrandığı söz konusu edilmiştir.⁸⁶⁵ İlk dönem halifelerimizin sonuncusu olan Vâsık'a baktığımız zaman onun peygamber soyundan gelenlere karşı çok derin bir saygı beslediği bilinmektedir. Bunun sonucu olarak Mu'tasım'dan sonra Vâsık'ın halkına ihsanda bulunmakta elinden geleni yaptığı, aynı şekilde Ali taraftarlarına da çok fazla bağış yapıp, onlara birçok mal vermek üzere vaatlerde bulunduğu bilinmektedir.

Halifelerin Hz. Ali evlâdına karşı tutumları incelendiğinde onlara karşı en sert tutuma sahip olan halifelerin Mansûr ve Hâdî olduğu görülmektedir. Bütün halifeler onlara bir makam veya mevki vermemişlerdir elbette ama onlara daha çok ılımlı şekilde yaklaşmışlardır. Hz. Ali evlâdına en çok temayül gösteren halife ise Me'mûn olmuştur ve Hz. Ali evlâdından veliaht tayin ederek bir ilke imza atmıştır.

⁸⁶⁵ İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, VI/77.

2.6. DİNÎ HASSASİYETLERİ BAKIMINDAN ABBÂSÎ HALİFELERİ

Seffâh'ın dinî yaşantısına dair bir bilgi ile karşılaşılacakla birlikte içki içtiği bilinen bir husustur. Mansûr'a baktığımız zaman onun sarayında ciddiyyet ve sade bir yaşantı mevcuttu. Hükümdarlığı görkemliydi diğer yandan ise zühd hayatı yaşayan biriydi. Halifeler arasında içkiyi hiç kullanmadığına dair en net ve kesin bilgiler Mansûr için geçmektedir. O, içkiyi yemek sofrasına dahi koydurtmamıştır. Halife Mehdi'nin dini hayata, babasına ve amcasına nazaran daha fazla ağırlık verdiği bilinmektedir. Onun, sünnete meyyal olduğu ve sünnete dair saygısızlığı kabul etmediğine dair bilgiler mevcuttur. Mehdi'nin zındıkların peşine düştüğü onlardan büyük bir kesimi öldürdüğü ve bu konuda asla taviz vermediği söz konusu edilmektedir. Tövbe edenleri affettiği de bilinmektedir. Zındıkların faaliyetlerine engel olmak ve isyanları bastırmak amacıyla da Dîvânü'z-Zenâdîka'yı kurmuştur.⁸⁶⁶

Halife Hâdî'nin dine ve dinî kavramlara saygısının olduğu bilinmektedir. Fakat davranışları ile bu saygısını çok fazla yansıtmamaktadır. Oyun, eğlence ve şarap içmeye düşkün olması dinî hayatına gölge düşürmüştür denilebilir. Harun er-Reşîd, en çok hac yapan halife olarak bilinmektedir. Onun her gün 100 rekât namaz kıldığı kaynaklarda geçmektedir. Kur'ân ve sünnete bağlı olan Harun er-Reşîd'in hatalarından ve günahlarından dolayı ağladığı bilinmektedir. Âlimlerle hemhal olmuştur onlara sıcak davranmıştır ve onların uyarılarını sertlikle karşılık vermemiş daha çok ilgi ile dinleyerek uygulamıştır. Bu noktada Harun er-Reşîd'in mütevazı olduğu ve hatalarını düzeltmeyi istediği söylenebilir. Çünkü o, hatasında ısrar etmeyen bir halifeydi doğruyu öğrendiğinde ona rahatça dönüş yapabiliirdi.

Emîn'in oyun ve eğlenceye çok düşkün olduğu bunun yanında çok içki içmesi ve namazı az kılması ile itham edildiği bilinmektedir. Halifeler arasında en fevri ve hilafete dair liyakatsizliği ile bilinen halife Emîn'dir diyebiliriz. Elbette ki bu durum onun dinî hayatını da etkilemiş olmalıdır. Me'mûn'un dinî yaşantısına baktığımız zaman ilk göze çarpan hadise Mutezilî fikirlere kaymış olup Halku'l-Kur'ân dönemini başlatmasıdır. Bu fikri ciddi şekilde savunmakla birlikte ilim adamlarını ve halkı buna inanmaları için zorlamıştır. Bu meseleyi halifeler içinde ilk

⁸⁶⁶ Bozkurt, Nahide, "Mehdi-Billâh", *DİA*, XXVIII/378

başlatan kişi o olmuştur ve kendinden sonraki iki halife de onun bu fikrinden etkilenip dönemlerini şekillendirmişlerdir.

Halife Mu'tasım'da kardeşi Me'mûn'un din hakkındaki görüşlerinin devamı niteliğinde hareket etmiş ve Halku'l-Kur'ân konusunda dayatmacı bir politika izlemiştir. Âlimlere işkencede bulunmuştur. Onun dönemi hakkında olumsuz olarak gösterilen tek icraatı bu hadisedir. Vâsık dinî yönden babası ve amcasının izinden gitmiştir. Kaynaklar onun Halku'l-Kur'ân konusunu desteklediğinden söz ederken ölümüne yakın zamanlarda bu fikrinden vazgeçtiğini dile getirmişlerdir. Onun Mekke ve Medine halkına karşı yaptığı cömert davranışları da bu başlık altında ele alınabilir.

Dini hassasiyetler söz konusu olduğunda en göze çarpan halifeler Mansûr ve Harun er-Reşîd'dir. Dine ve dinî kavramlara sıkı sıkıya bağlı oldukları görülse de bu halifelerinde elbette yaptığı hatalar ve kusurlar tarihte kendilerinden söz ettirilmelerine sebebiyet vermiştir. Diğer halifeler de dinî kavramlara önce bir Müslüman ve sonrasında İslâm devletini temsil eden halifeler olduklarından dolayı saygılı olmuşlardır. Fakat Emîn ve Hâdî gibi oyun eğlence ile meşgul olan halifeler hilafete bu huylarını yansıtmışlar ve İslâmî bir yaşantı ile anılmamışlardır.

2.7. MUHALİFLERE KARŞI TUTUM VE TAVIRLARI

BAKIMINDAN ABBÂSÎ HALİFELERİ

Abbâsi halifelerinin ilki olan Ebû'l-Abbâs es-Seffâh'ın muhaliflere karşı takındığı tavır tarihte en meşhur olduğu ve Seffâh lakabını almasına sebep olan bir durumdur. O, kendilerinden önce İslâm dünyasına hâkim olan ve 32 yıl süren propaganda sayesinde tarih sahnesinden sildikleri Emevîler'e karşı oldukça kanlı bir siyaset yürütmüştür. Şahsında iyi duygular olsa da bu konuda taviz vermemiş kan akıtmada çok hızlı davranmış ve emri altındaki kişilerde onu bu yolda takip etmişlerdir. Halife Mansûr'da çok fazla Müslüman kanı akıtmasıyla kaynaklarda kendinden söz ettirmiştir. Mansûr saltanatını sağlamlaştırmak için muhalife olarak gördüğü kişilere zan ve şüphe ile yaklaşmış, yoluna çıkan kişi veya kişileri yok etmekten kaçınmamıştır. O dönemde bunun en iyi örneği Ebû Müslim olmuştur.

Onun döneminde çok fazla isyan gerçekleşmiş fakat Mansûr tedbiri elden bırakmamış her birinden üstesinden gelecek şekilde hareket etmiştir. Ayrıca Mansûr'un savaş siyasetinde de oldukça etkili olduğu muhaliflere korku saldığı bilinmektedir.

Halife Mehdî'nin döneminde muhaliflerin gerçekleştirdiği ayaklanmalardan en şiddetlisi ve en tehlikelisi zındıkların faaliyetleriydi. Bu konuda sert bir politika izleyen Mehdî zındık olarak bilinen kişileri sorgulatıp cezalandırmıştır. Hâdî döneminin en önemli olayları arasında görülen Fah savaşında kendine muhalif olarak gördüğü Hüseyin b. Ali ve taraftarlarından iki kişi hariç hepsinin öldürülmesi bu başlık için önem arz etmektedir. Ayrıca Hâdî de Mehdî gibi zındıkların peşine düşmüştür ve hız kesmeden onlara karşı operasyonlarına devam etmiştir.

Harun er-Reşîd döneminde de bir sürü hadise ve isyanlar gerçekleşmiştir. Bunların en önemlisi sadedinde Bermekîler'in tasfiyesi söz konusu edilebilir. Bermekî ailesinin devlet yönetiminde önemli bir etkisi vardı. Onların ülke sathında nüfuzları, yaşayışları ve devlete etkileri Hârûn Reşîd'i tedirgin edecek bir duruma ulaşmıştı. Halife Hârûn Reşîd ilk önce Câ'fer b. Yahyâ'yı idam ettirdi. Ardından ailenin diğer üyeleri hapsedildi ve Bermekî ailesine ait mallara el konuldu.⁸⁶⁷

Halife Me'mûn kaynaklarda affedici olmasıyla kendinden söz ettiren bir halifedir. Fakat o muhaliflere ve isyan edenlere karşı oldukça acımasız olabiliyordu. Onlara karşı düşmanca tutumundan ise hiç vazgeçmezdi. Mu'tasım'a baktığımız da onun doğasında savaşçı bir kişilik olduğunu söyleyebiliriz. Çok iyi bir asker ve savaşçı olan Mu'tasım öfkelenildiği zaman ne yapacağına hiç aldırmayıp kimi öldürdüğünü önemsemeyen bir halifeydi. Bu şekilde de muhaliflerinin kalbine korku salıyordu.

2.8. SOSYAL İLİŞKİLERİ BAKIMINDAN ABBÂSÎ HALİFELERİ

Ebü'l-Abbâs es-Seffâh'ın sosyal yaşantısına baktığımız zaman onun dostlarıyla birlikte gece sohbetleri yapmayı sevdiği bilinmektedir. Onun

⁸⁶⁷ Bermekîler ile ilgili daha fazla bilgi için bkz. Yıldız, Hakkı Dursun, "Bermekîler", *DİA*, İstanbul, 1992, V/517-520.

arkadaşlarıyla arasında keskin mesafeler yoktu. Onlarla hemhal olmayı kendisinde bir eksiklik olarak görmediği onun bu hareketlerinden anlaşılmaktadır. Özellikle Seffâh'ın yemek yerken yanında arkadaşlarının da olduğu ve o esnada çok cömert olduğu bilinmektedir. Halife Mansûr'un sosyal yaşantısı ve ilişkileri biraz daha sert çizgiler halinde kendini göstermektedir. Öncelikle onun yalnız olduğu zamanlarda iyi huylu olduğu ama halk ile bir arada bulunduğunda tüm vasıflarının başkalaştığı bilinir. Mansûr olabildiğince insanlarla ilişkilerinde resmi ve soğukkanlıydı. Çevresindeki insanlarla beraber yemek yemez, nedimleriyle görüşmezdi. Mehdî ise babasının uygulamasını sadece bir süre devam ettirmiş ve sonrasında arkadaşlarıyla hep iç içe olmayı seçmiştir. Sadece arkadaşlarıyla değil halk ile de iç içe olmuştur. Aslında bu durum Mansûr'un vasiyetinde de geçmektedir. Mansûr oğlunun kendisi gibi sosyal ilişkilerinde soğuk olmasını istememiş buna dair öğütlerde bulunmuştur. Mehdî'de her uygulamasında olduğu gibi sosyal ilişkilerinde de babasından ayrı bir tutum sergilemiştir.

Halife Hâdî arkadaşlarıyla çok şakalaşan mizah anlayışı olan bir halifeydi. Sosyal ilişkilerinin genel olarak eğlenceye dayalı olduğu görülen Hâdî'nin bu durumu onun hilafetini de etkilemiştir. Halife olduktan sonra daha sert bir yapıya büründüğü de bilinmektedir. Onun kıskanç birisi olduğu da söz konusu edilmiştir fakat bu özelliği sadece kardeşi Harun'a has gibi görünmektedir. Harun er-Reşîd'e baktığımız da sosyal ilişkilerinin iyi olduğu göze çarpmaktadır. O hem insanlarla sohbet etmeyi seven hem de onlarla gece oturmalarını seven bir zattı. Neşeli bir kişiliği olan Harun şakalaşmaktan da bir hayli hoşlanırdı. Tüm bunların yanında elbette ilişkilerinde ciddi olduğu da olmuştur. Ayrıca onun sosyal yaşantısında mütevazı olduğu özellikle de âlimlere karşı çok temayülü olduğu ve onlara karşı ılımlı bir yaklaşım sergilediği bilinmektedir.

Emîn arkadaşlarına karşı olan sevgisi ile tanınıyordu. Oyun ve eğlenceye düşkün olduğu bilinen Emîn kendisi gibi oyunu ve eğlenceyi çok seven kişileri de kendi yanında topluyordu. Bu durum onun hem ailesinden hem saltanattaki ağırlığından vazgeçmesine sebep olmuştur denilebilir. Çünkü sosyal ilişkileri onu etkiliyor ve tahtının sallanmasına sebep oluyordu. Halife Me'mûn ise sosyal

yaşantısında insanlarla iyi geçinmeye gayret eden ve hatalarına rağmen onları affetmeye meyilli olan birisidir. Onun insanlara karşı bu denli affedici olması halk tarafından da sevilmesine sebebiyet vermiştir. Me'mûn bir o kadar da misafirperver bir kişiliğe sahiptir. Fakat Kur'ân'ın mahlûk olması meselesinde insanları bu fikre inanmaya zorlaması ve bu fikre karşı çıkan kesimi zorlaması onun sosyal ilişkilerini zedeleyen bir unsur olmuştur.

Halife Mu'tasım'da kardeşi gibi Halku'l-Kur'ân konusunda halka dayatmacı bir politika ile yaklaşmıştır. Fakat bundan ayrı olarak yoksul ve zayıflarla sosyal ilişkilerine dikkat etmiş onlara şefkatle yaklaşmıştır. Vâsık'a geldiğimizde o halkının halini bilen sosyal ilişkileri kuvvetli bir halifeydi. Tacirlerin işlerini kolaylaştırdığı gibi Mekke ve Medine halkına daima yardım elini uzatmıştır. Öyle ki onun insanlara yaklaşımı sevilmesine sebep olmuş ve öldükten sonra insanlar mezarına gelip ağlamışlardır.

Halifelerin sosyal ilişkilerini incelediğimiz zaman genel olarak çoğunun halk ile iç içe olduğu görülmüştür. Bu tutumlarında kimisi itidalli iken halife Hâdî veya Emîn gibi halifelerin arkadaş ortamlarına daha çok düştüğü ve hilafeti geri planda bıraktıkları düşünülebilmektedir. Halife Mansûr halifelerin içinde sosyal ilişkileri bakımından da en sert ilişkilere sahip olan kişi olarak görülmektedir. İlk dönem halifelerinin son üç halifesi ise genel olarak halka iyi davranmış olsalar da fikri olarak Halku'l-Kur'ân konusuna bağlı oldukları için bu halkın üzerinde görmek istemişler ve bu uğurda dayatmacı bir politika izlemişlerdir.

2.9. ÖLÜM VEYA ÖLDÜRÜLME NEDENLERİ BAKIMINDAN ABBÂSÎ HALİFELERİ

Ebü'l-Abbâs'ın çiçek hastalığından dolayı vefat ettiği bilinmektedir. Ama hummadan dolayı öldüğü de söz konusu edilmektedir. Bu iki rivayete bakılınca çiçek hastalığı olan kişinin yüksek ateşten muzdarip olmasından ötürü bu ateşten dolayı humma olarak da düşünülmüş olabilir. Halife Mansûr'un ölüm sebebi olarak yemeği çok yediği ve doktorların tavsiyelerine uymadığı için mide rahatsızlığından dolayı

öldüğü veya atından düşüp alınının yarılmasıyla vefat ettiğine dair rivayetler mevcuttur.

Mehdî hakkında hem normal ölüm hem de öldürülme sadedinde rivayetler mevcuttur. İlk rivayet normal ölüm olan avının peşinden giderken bir binaya girip sırtını vurarak belini kırmasıdır. İkinci ve en tercih edilen ise cariyelerinden birisi tarafından yanlışlıkla zehirlenmiş olduğudur. Mehdî'nin ölümü hakkında birbiriyle benzer olmayan rivayetler söz konusudur. İlk rivayete bakıldığında zaman Mehdî'nin tedbirsiz şekilde ve uyanında herhangi bir adamı olmadığı halde ava çıkması çok mümkün görünmemektedir. O yüzden genel kanaat zehirlenmesi yönünde olmuştur.

Halife Hâdî'nin ölümü de yine içinde şaibeli bilgiler barındıran bir durumdur. Onun ölümü hakkında genel olarak üç bilgi söz konusu edilmiştir. İlki kanamadan dolayı öldüğüdür. İkincisi onun bir mevkide hastalanıp geri döndüğünde ölmesidir. Üçüncü ve en kabul gören rivayet ise annesi Hayzürân tarafından öldürülmesidir. Hayzürân'ın cariyeler aracılığıyla zehirletmesi söz konusudur. Bu rivayetleri birleştirdiğimiz zaman iç kanama durumunun bu zehirletme hadisesinden sonra gerçekleşmiş olabileceği akıllara gelmektedir.

Harun er-Reşîd'in ölümü hakkında genel kanaat onun karın ağrısından dolayı vefat ettiğidir. Harun önce kendisini halsiz hissetmiş sonrasında tahliller yapılmış ve tahliller sonucunda hastalığı kesinleşmiş ve bundan dolayı vefat etmiştir. Abbâsî halifeleri içinde bir ilki barındıran ölüm halife Emîn'in ölümü olmuştur. İlk kez kardeşi tarafından iktidar mücadelesi adına öldürülen kişi Emîn'dir. Bu özelliği ile de kaynaklarda kendinden söz ettirmiştir. Halife Me'mûn ölümü de Seffâh'a benzer şekilde humma hastalığından dolayı olmuştur. Mu'tasım'ın ölüm nedeni kan aldırmasının ardından bir hastalığa yakalanmış olması ve bunun sonucunda ölmesidir.

İlk dönem Abbâsî halifelerinin sonuncu olan Vâsık'ın ölümü idrar edememe hastalığından olmuştur. Kaynaklarda onun bu hastalığına çare olarak sıcak fırında tedavi olmasını uygun gören tabiplerin bundan netice alamadıkları geçmektedir.

Vâsık daha fazla bu duruma dayanamayarak tabiplerin uyguladığı sıcaktan daha fazla ısınmış bir fırına girerek bu fırının içinde ölmüştür.

Halifelerin ölüm sebeplerine baktığımız zaman hastalık nedeniyle vefat eden halifelerin Seffâh, Mansûr, Hârûn er-Reşîd, Me'mûn, Mu'tasım ve Vâsık olduğu görülmüştür. İktidardayken öldürülen Abbâsî halifelerinin ise Mehdi, Hâdî ve Emîn olduğu görülmüştür.

SONUÇ

Abbâsî hanedanlığı Osmanlı Devletinden sonra en uzun soluklu İslâm Devleti olarak bilinmektedir. Yaklaşık 32 yıl süren bir davet sürecinden sonra dönemin iktidarı olan Emevî devletinin sonunu getirerek siyaset sahnesine adım atmıştır. Tarih kaynaklarında da geçtiği üzere uzun süredir devam eden Hâşimoğulları ve Ümeyyeogullarının iktidar mücadelesi, Peygamber Efendimizin (s.a.v) amcası Abbâs'ın soyundan gelenlerin ortaya çıkardığı Abbâsî hareketiyle devam etmiş ve Emevîler'in tarih sahnesinden silinmesiyle sonuçlanmıştır.

Abbâsî ailesi tarafından yapılan bu ihtilal birçok siyasi, sosyal ve kültürel gelişmeyi de peşinden getirmiştir. Bundan dolayı Abbâsîler'in ilk asrı gerek hilafetin teşekkülü gerekse gelişimi açısından oldukça önemli bir hal almıştır. İslâm tarihi kaynaklarında devletin idarecileri olan halifelerin yönetim tarzları, halkla ilişkileri, siyasetteki başarıları veya başarısızlıklarından bahsedilmiş, bunlarla birlikte yaşam tarzları, ilmî ve fikri düşünceleri yani kişilikleri de söz konusu edilmiştir.

İslâm tarihi kaynaklarını incelediğimiz zaman halifelerin kişiliklerinin bazen siyasi olayların anlatımı esnasında, bazen de müstakil bir başlık altında ele alındığı görülmüştür. Olumlu ve olumsuz kişilik özellikleri çoğu zaman bir arada ele alınmış olmakla birlikte İbnü'l-İbrî gibi bazı tarihçilerimiz olumsuz özelliklerini daha çok ön plana çıkarmışlardır. Klasik kaynaklar içinde sadece halifelerin kişiliklerine dair yazılmış olan Ya'kûbî'nin *Müşâkeletü'n-nâs li-zemânihim* isimli bir eseri bulunmaktadır. Bu durum bizlere çok önceki dönemlerde de halifelerin karakterlerinin merak edildiği ve incelendiğini göstermektedir.

Görülmüştür ki, iktidar sahibi kişilerin şahsiyetleri, dönemini iyi ya da kötü yönden etkilemiştir. Seffâh ihtilalin ilk halifesi olması hasebiyle devleti başkalarına vermemek adına çok fazla kan dökmüştür. Fakat mert ve cömert karakteri ile insanları etrafında toplayabilmiş ve yüzyıllar boyunca ayakta kalacak olan Abbâsî devletini inşa edebilmiştir. Mansûr kurnaz kişiliği, siyasetteki başarısı ve ilmî donanımı ile devletin ikinci halifesi olmasına rağmen kendinden Abbâsî devletinin asıl kurucusu olarak kendinden söz ettirmiştir. Tarih kaynaklarında cimri olarak

anılmasına sebep olacak kadar tutumlu olmasından dolayı ardında maddi açıdan sağlam ve zengin bir devlet bırakmıştır. Seffâh'ın döktürdüğü kan ve izlediği sert politika devlet kademelerinin dışındaki düşmanlara ve isyancılara karşıdır. Mansûr ise hem isyancıları hem de Abbâsî Devleti'nin teşekkülü ve gelişiminde etkisi olan kişileri kurnazlığı sayesinde alt ederek, saltanatta tek adam olmayı hedeflemiş ve bunu başarmıştır.

Mehdî'nin izlediği siyaset babasıyla benzer olsa da babasının kendi döneminde şiddet ve intikama dayalı hareketleri insanları yaralamıştır. Mehdî de babasının bu açtığı yaraları saracak bir kişilik tercih etmiş ve dönemi boyunca böyle bir kişilik yapısı sergilemiştir. Tarih kaynaklarında Mehdî'den sonra yerine geçen oğlu Hâdî, oyun ve eğlenceye düşkünlüğü ile bilinen birisi olarak karşımıza çıkmaktadır. Halife Harun er-Reşîd, cömert olmasıyla, döneminde görülen lüks ve savurganlıkla bunların yanında ilmî çalışmaların ve âlimlerin desteklenmesine verdiği önemden dolayı, kendinden çok uzun yıllar bahsettirecek bir kişiliğe ve hanedanlığa sahip olmuştur.

Halife Emîn'in kaynaklarda istisnasız bir şekilde yerildiği görülmüştür. Bunun sebebi gerçekten Emîn'in kötü bir kişiliğe sahip olduğu mu, yoksa abisi Me'mûn döneminde yazılan eserlerde Me'mûn'u razı etmek için mi daima yerildiği konusunda kaynaklarda net bir bilgi yoktur. Kendisinden sonra kardeşi Me'mûn hilafete geçmiştir. Me'mûn zeki olması ve ilim sahibi olmasıyla öne çıkmıştır. Özellikle ilk dönem Abbâsî halifeleri içerisinde ilmî meziyetleri en önde olan ve çok iyi yetiştirilmiş bir kişi olmasıyla bilinmektedir. İlmî çalışmalara katkısı kendinden sonraki dönemleri aydınlatıcı mahiyette olmuştur. Ayrıca onun ilme yakın durması ve aklı önemsemesi sebebiyle dönemin meşhur mezhebi Mu'tezile'ye dâhil olması ve onların görüşü olan Halku'l-Kur'ân'ı sonuna kadar desteklemesinin altında ilim dünyasıyla olan sıkı ilişkisi yatmaktadır.

Mu'tasım ilmî yönden zayıf olmasıyla bilinmiş, daha çok gücüyle ön plana çıkmıştır. Savaşlarda oldukça mâhir olmasıyla, ilimden yoksun olsa da ilmî faaliyetlere verdiği destekle kaynaklarda kendinden söz ettirmiştir. Halku'l Kur'ân konusunda da Me'mûn'un devamı niteliğinde bir tavır sergilemiştir. İlk asrın son

halifesi Vâsık ise edebiyata yatkın olmasıyla bilinirdi. Üstünlüğü ve edebinden dolayı küçük Me'mûn olarak tanındığı ve Me'mûn zamanında başlamış olan tercüme faaliyetlerinin onun döneminde de devam ettiği, babası ve amcası gibi Halku'l Kur'ân anlayışını sürdürdüğü tarih kaynaklarında geçmektedir.

Abbâsî halifelerinin içki içme durumları hassasiyet arz etmesinden dolayı önemli olduğundan çalışmamızda konunun önemine binaen onların içki içmelerine dair tüm bilgiler olumlu veya olumsuz olmasına bakılmadan objektif bir şekilde ele alınmıştır. Bu konuda kaynaklarda birbirine zıt rivayetlerin yer aldığı görülmüştür. Aynı halife için hem nebîz hem içki içtiğine dair rivayetler varken başka bir halife için hem içki içtiği hem de hiç içki tüketmediğine dair bilgiler mevcuttur. Bu bilgilerden hareketle halifenin içip içmediğine dair rivayetlerin onu yermek isteyenler tarafından içilen şey nebîz dahi olsa içki olarak lanse edilmeye çalışıldığını anlamaktayız. Hiç içki tüketmeyen birisi için içiyor denmesi çok mümkün görünmemektedir. Buradan da anlaşıyor ki bu halifelerden bazılarının içki kullandıkları aşikârdır. Araştırmamızın sonucunda içki içmediğine dair kesin ve net bilgiler bulunan tek halife Mansûr'dur. Diğer halifeler bir şekilde ya nebîz tüketmişler ya da içki kullanmışlardır.

Abbâsî halifeleri, Hz. Ali evlâdını aynı aileden olmaları sebebiyle kendileri için açık bir şekilde iktidar muhalifi olarak görmektedirler. Fakat halife Mu'tasım hariç diğer halifelerin onlara karşı tutumunun ılımlı olduğu görülmektedir. Abbâsî halifeleri, Hz. Ali evlâdına iyi davranmalarına rağmen onları idari bir göreve getirmemişler, onlara karşı Peygamber ailesinden gelmelerinden dolayı iyi muamelede bulunmuşlar ve ihtiyaçlarını gidermek ile yetinmişlerdir.

Abbâsîler dönemi hakkında yaptığımız araştırmalardan hareketle tarih kaynaklarında halifeler hakkında çok fazla şiir yazıldığı görülmüştür. Bu konunun İslâm Tarihi veya diğer alanlarda ileride akademik çalışma yapacak olan arkadaşlara tez konusu olabileceği kanaatindeyiz.

Abbâsî halifelerinin kişilikleri, bulundukları dönemde ve sonrasında İslâm toplumunun siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik ve ilmî durumunu olumlu ya da

olumsuz şekilde etkilemiş ve halifeler karakterleriyle tarih sahnesine yön vermişlerdir.

BİBLİYOGRAFYA

ABBÂDÎ, Ahmed Muhtar, *fi't-Târîhi'l-Abbâsî ve'l-Endelüsî*, Beyrut, Dârü'n-nehdati'l-Arabiyye, t.y.

“Abbâs”, *DİA*, İstanbul, 1988, I/16-17.

Ahbâru'd-Devleti'l-Abbâsîyye, thk. Abdülaziz ed-Dûri ve Abdülcebbâr el-Muttalibî, Beyrut, Dârü't-Talâ, t.y.

AKKUŞ, Murat, “Abbâsî Halifelerinin Ölüm Sebepleri”, *İSTEM*, Konya, 2013, sayı. XXI, s. 195-227.

AKTAN, Hamza, “İstîlâd”, *DİA*, İstanbul, 2001, XXIII/361-162.

AKTÜRK, Ali, *Muhammed el-Emin'in Halifeliği*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2000.

ALGÜL, Hüseyin, *İslâm Tarihi*, İstanbul, Gonca Yayınevi, 1986.

APAK, Âdem, *Ana Hatlarıyla İslâm Tarihi (Abbâsîler Dönemi)*, İstanbul, Ensar Neşriyat, 2013.

APAK, İlknur, *Abbâsî Devleti'nin Kuruluşu ve İlk Halife Ebü'l-Abbâs Es-Seffâh Dönemi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2019.

AVCI, Casim, “Mu'tasım”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI/380-382

AZİMLİ, Mehmet, “Sünnî Hilâfete Tahakküm Kurmuş Şîi Bir Hanedan: Büveyhîler”, *DÜİFD*, Diyarbakır, 2005, cilt. VII, sayı. 2, s. 19-32.

BAĞDÂDÎ, Ebû Bekr el-Hatîb Ahmed b. Ali b. Sabit Hatîb el-Bağdâdî (ö.463/1071), *Târîhu Bağdâd ev Medîneti's-Selâm*, Beyrut, Dârü'l-İlmiyye, t.y.

BEKTAŞOĞLU, Fahrettin, *Harun Reşîd ve Zaman*, Basılmamış Doktora Tezi, Samsun, 1994.

BELÂZÜRÎ, Ebû'l-Abbas Ahmed b. Yahya b. Câbir (ö.279/892) *Ensâbü'l-Eşrâf*, thk. Riyad Zirikli, Süheyl Zekkar, Beyrut, Dârü'l-Fikr, 1996.

BOZKURT, Nahide, *Abbâsîler*, İstanbul, İsam Yayınları, 2013.

_____, “Hâdî-İlelhak”, *DİA*, İstanbul, 1997, XV/16-17.

- _____, “Hârûnürreşîd”, *DİA*, İstanbul, 1997, XVI/258-261.
- _____, “İç Savaş: Emîn ile Me’mûn’un İktidar Mücadelesi ve Me’mûn Dönemi”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti: Abbâsiler*, İstanbul, Siyer Yayınları, 2018
- _____, “Mansur”, *DİA*, İstanbul, 2003, XXVIII/5-6.
- _____, “Mehdî-Billâh”, *DİA*, Ankara, 2003, XXVIII/377-379.
- _____, *Halife Me'mun Dönemi ve İslâm-Kültür Tarihindeki Yeri*, Basılmamış Doktora Tezi, Ankara, 1991.
- _____, *Mu'tezile'nin Altın Çağı*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2002.
- _____, “Me’mûn”, *DİA*, Ankara, 2004, XXIX/101-104.
- _____, *Oluşum Sürecinde Abbâsî İhtilali*, Ankara, 1999.
- BOZKURT**, Nebi, “İçki”, *DİA*, İstanbul, 2000, XXI/462-464.
- _____, “Nedîm”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXII/509-510.
- CÂHİZ**, Ebû Osmân Amr b. Bahr (ö.255/868), *et-Tâc fî Ahlâki'l-Mülûk*, thk. Ahmed Zeki Paşa, Kahire, el-Matbaatü'l-Emîriyye, 1914.
- CAN**, Mesut, “Me’mûn Dönemi Siyasette Vezir Fazl B. Sehl’in Rolü”, *İSTEM*, Konya, 2016, sayı. XXVIII, s. 331-348.
- CLOT**, André, *Harun Reşîd ve Abbâsiler Dönemi*, trc. Nedîm Demirtaş, İstanbul, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 2007.
- ÇAKAN**, İ. Lütfi ve Eroğlu, Muhammed, “Abdullâh b. Abbâs b. Abdulmuttalib”, *DİA*, İstanbul, 1988, I/76-79.
- ÇELEBİ**, Ahmed, *İslâm’da eğitim-Öğretim Târîhi*, trc. Ali Yardım, İstanbul, Damla Yayınevi, 1976.
- ÇUHADAR**, Mustafa, “Fesâhat”, *DİA*, İstanbul, 1995, XII/423-424.
- DELİCE**, Ali, “Abbâsî İhtilâl Hareketi Gizlilik Dönemi Faaliyetleri”, *EKEV Akademi Dergisi*, 1999, cilt: I, sayı: 4, s. 37-73.
- DEMİRCİ**, Mustafa, “Sâmerrâ”, *DİA*, İstanbul, 2009, XXXVI/70-71.
- DÎNEVERÎ**, Ebû Hanîfe (ö.282/895), *el-Ahbârü't-Tivâl*, thk. Abdulmün'im Amir, Kahire, Dâru ihyâi'l-kütübi'l-Arabiyye, 1960.
- DÛRÎ**, Abdülazîz, *el-Asrû'l-Abbâsî el-Evvel*, Beyrut, Dârü't-Talîa, 1988.
- EBÛ HALİL**, Şevki, *Harun er-Reşîd*, Dımaşk, Dârü'l-Fikr, 1988.

- EBÜ'L-FİDÂ**, İmâmüddin İsmail b. Ali b. Mahmud el-Eyyûbî (ö.732/1331), *Târîhu Ebi'l-Fidâ*, thk. Mahmûd Deyyûb, Beyrut, Dârü'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1997.
- “Emîrû'l-Ümerâ”, *İA*, IV/264.
- EROĞLU**, Muhammed, “Hâmî”, *DİA*, İstanbul, 1997, XV/457.
- ESER**, Mithat, *Abbâsîlerin İlk Döneminde Seyyidler ve Şerifler*, İstanbul, İz Yayıncılık, İstanbul, 2014.
- EYYUB**, İbrahim, *et-Târîhü'l-Abbâsi: es-Siyâsi ve'l-Hadarî*, Beyrut, eş-Şeriketü'l-âlemiyye li'l-kitâb, 1989.
- FEHD**, Tevfik, “İlm-i Felek”, *DİA*, İstanbul, 2000, XXII/126-129.
- FEVZİ**, Faruk Ömer, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye: asrû'l-kuvve ve'l-izdihâr*, Amman, Dârü's-Şurûk, 1998.
- GEZİCİ**, Muammer, *Mes'ûdî'nin Murûcu'z-Zeheb ve İbn Kesîr'in el-Bidâye ve'n-Nihâye'sine Göre Emevî Halifelerinin Kişilikleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2011.
- GOLDZİHER**, Ignaz, *Klasik Arap Literatürü*, trc. Rahmir Er vd, Ankara, İmaj Yayıncılık, 1993.
- GÜZEL**, Ahmet, *Abbâsî Halifesi Mehdî b. Mansûr*, Konya, Kitap Dünyası Yayınları, 2012.
- , “Ebû Ca'fer el-Mansûr”, *İslâm Tarihi ve Medeniyeti: Abbâsîler*, İstanbul, Siyer Yayınları, 2018
- HALICI**, Feyzi, “Çevgân”, *DİA*, İstanbul, 1993, VIII/294-295.
- HALİFE B. HAYYÂT** (ö.240/854), *Târîhu Halîfe b. Hayyât*, thk. Süheyl Zekkar, Beyrut, Dârü'l-kalem, 1993.
- HASAN İBRAHİM HASAN**, *Siyasi, dini, kültürel, sosyal İslâm Tarihi*, trc. İsmail Yiğit, Sadreddin Gümüş, İstanbul, Kayıhan Yayınevi, 1985.
- HÂŞİMÎ**, Abdülmün'im, *el-Hilâfetü'l-Abbâsiyye*, Beyrut, Dârü İbn Hazm, 2003.
- HİTTİ**, Philip, *Siyasi ve Kültürel İslâm Tarihi*, trc. Salih Tuğ, İstanbul, Boğaziçi Yayınları, 1980.
- HODGSON**, Marshall, *İslâm'ın Serüveni: Bir Dünya Medeniyetinde Bilinç ve Tarih: İslâm'ın Klasik Çağı*, trc. İzzet Akyol vd, İstanbul, İz Yayıncılık, 1993.

- HUDARÎ**, Muhammed, *ed-Devletü'l-Abbâsîyye*, Kahire, el-Mektebetü't-ticâriyyetü'l-kübrâ, 1970.
- Hudûdü'l-'âlem mine'l-meşrik ile'l-mağrib*, thk. Seyyîd Yusuf el-Hâdî, Kahire, ed-Dâru's-sikafiyyeti li'n-neşr, 1423.
- İŞILTAN**, Fikret, "Me'mûn", *İA*, VII/493-700.
- İBN HABÎB**, Ebû Ca'fer Muhammed (ö.245/859), *Kitâbu'l-Muhabber*, thk. Eliza Lichtenstadter, Beyrut, Dârü'l-âfâkı'l-cedîde, t.y.
- İBN HALDÛN** (ö.808/1406), *Mukaddime*, trc. Zakir Kadîrî Ugan, İstanbul 1996.
- İBN HİŞÂM**, Ebû Muhammed Abdülmelik (ö.218/833), *es-Sîretü'n-Nebeviyye*, thk. Mustafa es-Sakkâ vd, 1955.
- İBN KESÎR**, Ebû'l-Fidâ' İsmail b. Ömer b. Kesîr ed-Dîmeşkî (ö.774/1372), *el-Bidâye ve'n Nihâye*, Dârü'l-Hicr, 1997.
- İBN KUTEYBE**, Ebû Muhammed Abdullâh b. Müslim b. Kuteybe (ö.276/889), *el-Maârif*, Kahire, el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-âmme li'l-kitâb, 1992.
- İBN MİSKEVEYH**, Ebû Alî Ahmed b. Muhammed b. Ya'kub (ö.421/1030), *Tecâribü'l-Ümem*, thk. Ebû'l-Kâsım İmâmî, Tahran, 2000.
- İBN SA'D**, Ebû Abdullâh Muhammed (ö.230/844), *Tabakatu'l-Kübrâ*, thk. Muhammed Abdülkadir Ata, Beyrut, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1990.
- İBN ŞEBBE**, Ebû Zeyd Ömer (ö.262/876), *Târîhu'l-Medîneti'l-Münevvere*, thk. F. M. Şeltût, Cidde, 1399.
- İBN TAĞRÎBERDÎ**, Ebû'l-Mehâsin Cemâlüddin Yusuf (ö.874/469), *en-Nücûmu'z-zâhire fî Mülûki Mısır ve'l-Kâhire*, Mısır, Dârü'l-kütüb, t.y.
- İBN TİKTAKA**, Ebû Cafer Muhammed b. Ali b. Tabataba (ö.709/1309) *el-Fahrî fî'l-Adabi's-Sultaniyye ve'd-Düvelü'l-İslamiyye*, Mektebetü's-Sekâfeti'd-Dîniyye, t.y.
- İBNÜ'L-CEVZÎ**, Ebû'l-Ferec (ö.597/1201), Cemâlüddîn Abdurrahmân, *el-Muntazam fî Tarihi'l-Muluk ve'l-Ümem*, Beyrut, Dârü'l-kütübi'l-ilmiyye, 1995.
- İBNÜ'L-ESÎR**, Ali b. Muhammed b. Muhammed el-Cezerî (ö.630/1232), *el-Kâmil fî't-Târih*, Beyrut, Dârü'l-kütübi'l-Arabiyye, 1997.

- İBNÜ'L-İBRÎ**, Ebü'l-Ferec Barhebraeus Yuhanna (ö.685/1286), *Abu'l-Ferec Tarihi*, trc. Ömer Rıza Doğrul, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1945.
- İBNÜ'L-İMRÂNÎ**, Muhammed b. Ali b. Muhammed b. İmrânî (ö.580/1184) *el-İnbâ fî Târîhi'l-Hulefâ*, y.y, t.y.
- İBNÜ'S-SÂÎ**, Ali b. Enceb (ö.674/1276), *Ahbârü'l-Hulefâi'l-Abbâsiyyin*, Dımaşk, Dâru Kinân, 2011.
- İPŞİRLİ**, Mehmet, “Musâhib”, *DİA*, İstanbul, 2006, XXXI/230-231.
- İSLAM ARAŞTIRMALARI KOMİSYONU**, *el-Mevsûatü'l-Müeyyessere fî't-târîhi'l-İslâmî*, trc. Ayhan Çakıroğlu, İstanbul, Beka Yayıncılık, 2010.
- KAN**, Kadir, *Abbasî Halifesi Vâsık ve Dönemi*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa, 2003.
- _____, “Vâsık-Billâh”, *DİA*, İstanbul, 2012, XLII/548.
- KARAMÂNÎ**, Yusuf, *Ahbârü'd-Düvel ve Âsâru'l-Üvel fî't-Tarih*, Beyrut, Âlemü'l-Kütüb, 1992.
- KIRBIYIK**, Kasım, “Hayzürân”, *DİA*, İstanbul, 1998, XVII/106-107.
- KÜÇÜKAŞCI**, Mustafa Sabri, “Sikâye”, *DİA*, XXXVII/177-178.
- _____, “Rifâde”, *DİA*, XXXV/97-98.
- KÜTÜBÎ**, Ebû Abdillâh Salâhuddîn (ö.764/1363), *Fevâtü'l-Vefeyât*, thk. İhsan Abbas, Beyrut, Dârü'l-kütübî'l-Arabiyye, 1973.
- LANE-POOLE**, Stanley, *History of Egypt in the Middle Ages*, London, 1901.
- MAZHEN**, Yernar, *Ya'kûbî'nin Târîhu'l-Ya'kûbî ve İbnü'l-Esîr'in El-Kâmil Fi't-Târîh'ine Göre Emevî Halifelerinin Kişilikleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Konya, 2010.
- MERÇİL**, Erdoğan, “Büveyhîler”, *DİA*, İstanbul, 1992, VI/496-500.
- MES'ÛDÎ**, Ebû'l-Hasan Ali b. Hüseyin b. Ali (ö.345/956) *Kitâbü't-Tenbîh ve'l-İşrâf*, Beyrut, Dâr ve Mektebetü'l-Hilâl, 1981
- _____, *Murûcu'z-Zeheb*, thk. Muhammed Muhyiddin Abdülhamid, Kahire, el-Mektebetü't-ticâriyyetü'l-kübrâ, 1964.
- MURAT** Mustafa Akın, *Memlûk Devleti'nde Abbasî Halifeleri*, Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Ankara, 2018.

- NÜVEYRÎ**, Ahmed b. Abdülvehhâb (ö.733/1332), *Nihâyetü'l-Ereb fî Fünûni'l-Edeb*, Kahire, Dârü'l-kütüb ve'l-vesâikı'l-kavmiyye, 1423.
- ÖMER**, Faruk, “Abbâsîler'in Siyasî Emellerinin Tarihi Kökleri” trc. Cem Zorlu, *SÜİFD*, 2002, sayı: 13, s. 193-210.
- ÖZ**, Mustafa, “Dâi”, *DİA*, İstanbul, 1993, VIII/420-421.
- ÖZ**, Şaban, *İslâm Tarihi*, Konya, Çizgi Kitabevi, 2013.
- SIRMA**, İhsan Süreyya, *Müslümanların Târih*, İstanbul, Beyan Yayınları, 2014.
- SÜYÛTÎ**, Celaledin Abdurrahman (ö.911/1505), *Târîhu'l-Hulefâ*, Kahire, Matbaatü's-saâdet, 1952.
- ŞAKİR**, Mahmud, Hz. Âdem'den Bugüne İslam Tarihi, trc. Ferit Aydın, İstanbul, Kahraman Yayınları, 1993.
- ŞÂMÎ**, Ahmed, *ed-Devletü'l-İslâmiyye fî'l-Asri'l-Abbâsiyyi'l-Evvel*, Demmâm, Dâru'l-islâh, 1983.
- ŞEKER**, Mehmet, “Hil'at”, *DİA*, İstanbul, 1998, XVIII/22-25.
- TABERÎ**, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr (ö.310/922), *Târîhu'l-Ümem ve'l-Mulûk*, Beyrut, Dâru't-tırâs, 1387.
- TAKKÛŞ**, Muhammed Süheyl, *Târîhü'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, Beyrut, Dâru'n-nefâis, 2005.
- TALES**, Muhammed Es'ad, *Târîhü'l-Arab*, Beyrut, Dârü'l-Endelüs, t.y.
- TANERÎ**, Aydın, “Hadım”, *DİA*, İstanbul, 1997, XV/3.
- TIRÂZÎ**, Abdullâh Mübeşşir, *Mevsuatü't-t-Tarihi'l-İslâmî ve'l-Haderetü'l-İslâmiyye*, Cidde, Âlemü'l-Ma'rife, 1983.
- ÜÇÖK**, Bahriye, *İslam Tarihi: Emevîler-Abbâsîler*, Ankara, Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları. 1968.
- ÜNLÜ**, Nuri, *İslâm Tarihi*, İstanbul, İfav Yayınları, 1992.
- VAROL**, M. Bahaüddin, *Emevî ve Abbâsî İktidarında Ehl-i beyt Nesli*, Ankara, Türkiye Diyanet Vakfı, 2018
- _____, “İslâm Tarihi'nin İlk İki Asrında Simge Renkler Ve Siyâsî Anlamları”, *SÜİFD*, 2004, cilt: XVII, sayı: XVII.
- VEKÎL**, Muhammed es-Seyyid, *el-Asru'z-Zehebî li'd-Devleti'l-Abbâsiyye*, Dımaşk, Dârü'l-kalem, 1998.

- WATT, W. Montgomery**, *İslâm Düşüncesinin Teşekkül Devri*, trc. E. Ruhi Fığlalı, 2010.
- YA'KÛBÎ**, Ahmed b. Ebî Ya'kûb el-Abbâsî (ö.292/904) *Müşâkeletü'n-Nâs li-Zemânihim*, thk. William C. Millward, Beyrut, Dârü'l-Kitâbi'l-Cedid, 1980.
- _____, *Târîhu'l-Ya'kûbî*, Beyrut, Dâru Sâdır, t.y.
- YÂFÎÎ**, Ali el-Yemani (ö.768/1366), *Mir'âtü'l-Cenân ve İbretü'l Yakzân*, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1984.
- YÂKÛT EL-HAMEVÎ**, Şihabüddin Yakut b. Abdullâh (ö.626/1229), *Mu'cemu'l-Buldân*, Beyrut, Dâru Sâdır, 1995.
- YAVUZ**, Yusuf Şevki, "Cedel", *DİA*, İstanbul, 1993, VII/208-210.
- _____, "Halku'l-Kurân", *DİA*, İstanbul, 1997, XV/371-375.
- YENİÇERİ**, Celal, "Mezâlim", *DİA*, Ankara, 2004, XXIX/515-518.
- YILDIZ**, Hakkı Dursun, *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul, Çağ Yayınları, 1986.
- _____, "Abbâsîler", *DİA*, İstanbul, 1988, I/31-48.
- _____, "Bermekîler", *DİA*, İstanbul, 1992, V/517-520.
- _____, "Ebû Müslim el-Horasânî", *DİA*, İstanbul, 1994, X/197-199.
- _____, "Ebû Seleme el-Hallâl", *DİA*, İstanbul, 1994, X/228-229.
- _____, "Ebû'l-Abbâs es-Seffâh", *DİA*, İstanbul, 1994, X/283-284.
- _____, "Emîn", *DİA*, İstanbul, 1995, XI/112-114.
- _____, "Emîrû'l-Ümerâ", *DİA*, İstanbul, 1995, XI/158-159.
- _____, "Vâsık", *İA*, XIII/217-219.
- _____, *İslâmiyet ve Türkler*, İstanbul, İlgi Kültür Sanat Yayıncılık, 2015.
- _____, "Ali b. Abdullâh b. Abbâs", *DİA*, İstanbul, 1989, II/380.
- YİĞİT**, İsmail, *Emevîler*, Ankara, İsam Yayınları, 2016.
- _____, "Memlükler", *DİA*, Ankara, 2004, XXIX/90-97.
- YÜCESOY**, Hayrettin, "Mihne", *DİA*, İstanbul, 2005, XXX/26-28.
- YÜKSEL**, Ahmet Turan ve Celilov, Behman, "Ebû'l-Abbâs es-Seffâh", *İslâm Tarihi ve Medeniyeti: Abbâsîler*, İstanbul, Siyer Yayınları, 2018.
- ZEHEBÎ**, Ebû Abdullâh Muhammed Şemsüddîn (ö.748/1347), *Düvelü'l-İslâm*, Beyrut, Dâru Sâdır, 1999.

- _____, *Siyeru A'lâmü'n-Nübelâ*, Beyrut, Müessesetü'r-Risâle, 1985.
- ZENİBER**, Muhammed, *ed-Devletü'l-İslâmiyye fî Zılli'l-Hilafeti'l-Abbâsiyye*, Rabat, Dârü'n-Neşri'l-Mağribiyye, 1985.
- ZETTERSTEEN**, K. V, “Abbâsîler”, *İA*, I/18-22.
- _____, “Ebü'l-Abbâs”, *İA*, IV/66-67.
- _____, “Mansûr”, *İA*, VII/295-296.
- _____, “Emîn”, *İA*, IV/258.
- _____, “Mehdî”, *İA*, VII/480/481.
- _____, “Mu'tasım”, *İA*, VIII/748-749.
- _____, “Hârûnürreşîd”, *İA*, V/1, 304-305.
- ZEYDÂN**, Corcî, *İslâm Medeniyeti Tarihi*, trc. Zeki Megamiz, İstanbul, Üçdal Neşriyat, 197.
- ZORLU**, Cem, *Abbâsîler'e Yönelik Dinî ve Siyasî İsyanlar*, Ankara, Ankara Okulu Yayınları, 2001.